

POVIJESNI MUZEJ HRVATSKE
INSTITUT ZA HISTORIJU RADNIČKOG POKRETA HRVATSKE

Dr MIROSLAVA DESPOT
NIKŠA STANČIĆ

POČECI INDUSTRIJE I RADNIČKOG POKRETA
U HRVATSKOJ
1848. - 1919.

Vodič po izložbi

Zagreb 1969.

VODIČ PO IZLOŽBI

POČECI INDUSTRIJE I RADNIČKOG POKRETA U HRVATSKOJ 1848-1919

Tematska obrada izložbe:

Dr Miroslava Despot, viši naučni suradnik Instituta za historiju
radničkog pokreta Hrvatske (Uvodna tema, Slavonija, Hrvatska,
Istra, Rijeka i Hrvatsko Primorje, zaključna tema)

Nikša Stančić, kustos Povijesnog muzeja Hrvatske (Dalmacija)

Likovna obrada: Boris Dogan, akademski slikar

Zagreb, travanj-kolovoz
1969.

Građu za izložbu uz materijale Povijesnog muzeja Hrvatske i
Instituta za historiju radničkog pokreta Hrvatske posudile su
ove ustanove i pojedinci:

ČAKOVEC
Muzej Međimurja

DUBROVNIK
Zavod za historijska istraživanja pomorstva Južne Dalmacije JAZU

KARLOVAC
Historijski arhiv

KOPER
Študijska knjižnica

KOPRIVNICA
Muzej grada Koprivnice

OSIJEK
Historijski arhiv
Muzej Slavonije

PULA
Naučna biblioteka

RIJEKA
Historijski arhiv
Moderna galerija
Naučna biblioteka
Pomorski i povijesni muzej Hrvatskog Primorja

ROVINJ
Tvornica duhana

SAMOBOR
Samoborski muzej

SLAVONSKA POŽEGA
Muzej Požeške Kotline

SLAVONSKI BROD
Historijski institut Slavonije

SPLIT
Centar za historiju radničkog pokreta Dalmacije
Morpurgo ing Josip
Muzej grada Splita
Naučna biblioteka

SENJ
Muzej grada Senja

SREMSKA MITROVICA
Muzej Srema

VARAŽDIN
Historijski arhiv

VUKOVAR
Gradski muzej

ZADAR
Historijski erhiv
Naučna biblioteka

ZAGREB
Akademik Juraj Andrassy
Arhiv Hrvatske
Gliptoteka JAZU
Historijski arhiv
Moderna galerija JAZU
Muzej grada Zagreba
Nacionalna sveučilišna biblioteka

S o b a I

S i n h r o n a t a b e l a

Na njoj su prikazani događaji unutar značajnijih pojava i promjena u međunarodnom radničkom pokretu od 1848-1919. s odrazima i odjecima u Hrvatskoj i kod ostalih jugoslavenskih naroda koji su živjeli unutar habsburške monarhije i izvan nje.

Geografska karta današnjeg teritorija SR Hrvatske s onim industrijskim središtima za koje je ustanovljeno da je u njima bilo većih i manjih radničkih pokreta zaključno do 1919.

Jelačićev proglas o ukinuću kmetstva od 25.IV 1848.

Gotovo istovremeno dok se na evropskom Zapadu budi na snažnu borbu p r o l e t a r i j a t kao nova klasa u našim krajevima je ukinut f e u d a l i z a m, koji međutim i dalje primjetno i neprimjetno ostaje na vlasti u političkom životu sve do raspada Austro-Ugarske godine 1918. FMH 4118

Faksimil Komunističkog manifesta iz godine 1848.

Taj dokumenat, izdan mjeseca veljače godine 1848. u Londonu, sadrži ne samo osnovne teorije revolucionarne proleterske partije nego i osnove njene daljnje strategije i taktike. Marx i Engels su u tome spisu p r v i dali potpunu sliku rasta kapitalizma i političkog sazrijevanja evropskog građanstva od nekadanjeg ugnjetenog staleža pod vladavinom feudalaca do vladajuće klase u modernoj državi.

Fototipska snimka Komunističkog manifesta na srpsko hrvatskom jeziku, Fančevo 1871.

Karl Marx /1818-1883/, osnivač znanstvenog socijalizma.

S o b a II

U v o d n a t e m a
1850-1868.

G r a đ a n s k o m r e v o l u c i j o m u F r a n c u s k o j g o d i n e 1 7 8 9. započet je službeni ulazak građanske klase u politički i javni život Francuske i ostale Evrope. I u naše krajeve, ma da sa stanovitim zakašnjenjem, prodiru glavne ideje vodilje revolucije izražene parolama s l o b o d e ,

b r a t s t v a i j e d n a k o s t i . Primjene tih ideja imaju u nas najprije prosvjetni i humanitarni značaj, a ostvarene su unutar rada raznih karitativnih društava - svjetovnih i crkvenih. Osnivaju se i prve stručne organizacije; među njima zauzima v a r a ž d i n s k a T E H N I Č K A Č I T A O N I C A /osnovana 50-tih godina XIX st./ p r v o m j e s t o . Njeni članovi uz stručno-obrazovni rad vode i političke akcije boreći se protiv reakcionarnih snaga koje se nalaze na vlasti nakon neuspjele revolucije godine 1848. Od značaja je i stručni rad z a - g r e b a č k o g O b r t n i č k o g d r u š t v a koje je, ma da osnovano ranije, aktivno radilo od 1864. do 1869. 50-tih godina XIX st. zapažen je u našim krajevima stanovit ekonomski napredak, reguliran napucima, patentima i ostalim propisima koji karakteriziraju B A C H O V A P S O L U T I Z A M . Novo osnovane t r g o v a č k e k o m o r e u /Zagrebu, Osijeku, Rijeci, Splitu, Zadru, Dubrovniku i Rovinju, a 70-tih godina u Sisku i Senju/ postaju središta trgovačko-privrednih aktivnosti. U sjevernoj Hrvatskoj i Slavoniji /civilnoj i vojnoj/ surađuje s komorama i G o s p o d a r s k o d r u š t v o u Zagrebu /osnovano u vrijeme Ilirizma godine 1841/.

Dostignuća našeg tadanjeg ekonomskog razvoja prikazana su na I G o s p o d a r s k o j i z l o ž b i u Zagrebu održanoj mjeseca kolovoza godine 1864. Ta manifestacija je osim za naš gospodarsko-privredni razvoj bila od važnosti i u političko-društvenom pogledu. Međusobni kontakti svih društvenih slojeva iz gotovo svih hrvatskih krajeva bili su solidna baza i za dalji razvoj našeg mladog radničkog pokreta i to upravo u času kada je međunarodni radnički pokret osnivanjem I N T E R N A C I O N A L E mjeseca rujna godine 1864. u Londonu koraknuo na međunarodnu stepenicu unutar svog daljnjeg općeg razvoja.

I z l o ž e n a g r a đ a

1. Statut varaždinskog društva čovječnosti iz godine 1830. Društvo je održalo svoju osnivačku skupštinu 15.VI 1830. i možemo ga smatrati najstarijim humanitarnim udruženjem u Hrvatskoj koje je kao glavni zadatak imalo pomaganje nemoćnih i bolesnih. Banska vlada, 1853, kutija 69, 4334, A H

- 2 Pravila preustrojenog zagrebačkog Društva čovječnosti. Nakon varaždinskog javlja se godine 1846. zagrebačko društvo, koje također radi na potpomaganju siromašnih i nemoćnih stanovnika grada Zagreba. N S B
- 3 Spisak članova utemeljitelja i ostalog članstva zagrebačkog Društva čovječnosti N S B
- 4 Služinski red za ladanje iz godine 1853. Njime su bili regulirani odnosi poslodavaca i posluge. N S B
- 5 Služinski red za gradove iz godine 1857. Ovim redom su regulirani služinski odnosi u gradu između poslodavaca i posluge N S B
- 6 Pravila Katoličkog djetičkog društva u Zagrebu iz godine 1855. Prema uzoru na njemačka katolička djetička društva na poticaj zagrebačkih crkvenih krugova osnovano je takovo društvo i u Zagrebu. N S B
- 7 O zadacima i radu zagrebačkog Katoličkog djetičkog društva, Katolički list, Zagreb, 1856, 5, 2.II, 37
- 8 Statut "gospojinskog" osječkog dobrotvornog društva iz godine 1857. N S B
- 9 Izvještaj o radu riječkog dobrotvornog društva iz godine 1859. N S B
- 10 Varaždin sredinom XIX st. Grad u to vrijeme broji oko 8000 stanovnika, jedna trećina se bavi trgovinom i obrtom. P M H 3719
- 11 Varaždinski podžupan Miroslav Pisačić šalje 9.VIII 1850. banskom namjesniku Benku Lentulaju u Zagreb spisak članova varaždinske Tehničke čitaonice. Čitaonica je, čini se, postojala već godine 1846. i prvih godina prvenstveno omogućava pomoću stručne literature i sastanaka stručno podizanje članstva-varaždinskih obrtnika. Međutim nakon neuspjele revolucije, godine 1850. poneki članovi čitaonice aktivno istupaju i kao politički agitatori, a održavaju se u društvenim prostorijama i politički sastanci s Košutovim emisarima. Članovi društva, što slijedi i iz popisa, su varaždinski trgovci, obrtnici i poneki intelektualac, ističu se varaždinski liječnik Müller, ljekarnik Bernath i veleposjednik Faller. Banska vlada, predsjedništvo, 1850, kutija, 1, 74 R A H

- 12 Pismo ministra unutrašnjih poslova Aleksandra Bacha poslano iz Beča 18.VI 1850. banu Jelačiću. Bach javlja da je dao neprimjetno nadzirati članove varaždinske Tehničke čitaonice Fallera i Bernatha koji su neko vrijeme boravili u Parizu i Londonu. Vjerujemo da su otišli zbog održavanja veza s "međunarodnim postrevolucionarnim odborima" koji su tada imali svoja sjedišta u Parizu i Londonu. Čitaonica i njeni članovi i dalje su zazorni Bachu, pa je godine 1851. dokinuta, a njeno članstvo prate kroz neko vrijeme na ličan nalog Bachov, koji je pratio i ostala napredna gibanja u Austriji strahujući stalno pred novom revolucijom. Banska vlada predsjedništvo, 1850, kutija 1 3, AH
- 13 31.I 1851. upućena je okružnica "svim verhovnim županom" s nalogom da se pripazi na sva lica, koja će otputovati na prvu međunarodnu londonsku izložbu. Nalog je lično izdao Bach s obrazloženjem da treba pripaziti zbog toga što je "...London središte revolucionarne propagande /tada je u Londonu i Marx/ to se je bojati, da će ona priliku tu upotrijebiti na to, da na onamo dolazeće pomoćne poslenike /radnike/ u duhu socialno-demokratskom dieluje, u kojoj su namieri sa one strane već prije dužjeg vremena nieki predbiežni koraci učinjeni." Banska vlada, predsjedništvo, 1851, kutija 3, 15/R A H
- 14 Kristalna palača u Londonu 1851. Prva svjetska londonska izložba održana je kao rezultat prethodnih gradskih izložaba koje su od kraja XVIII st. priređivane u Evropi /Prva gradska izložba održana je u Pragu godine 1791/. Osim na ekonomskom planu odigrala je londonska izložba važnu ulogu i s obzirom na povezivanje svih tadanjih evropskih naprednih snaga koje su se tamo našle, a kojima je bio na čelu Marx. Leipziger illustrirte Zeitung, 1851, 393, 11.I, 25.
- 15 Radništvo pri gradnji takozvane Kristalne palače u Londonu Leipziger illustrirte Zeitung, 1851, 393, 11, I , 25.
- 16 Prijedlog Zagrepčanina Jacques Epsteina o osnivanju jedne trgovačke komore u Hrvatskoj godine 1849. Uputio ga je društvu Slavjanske Lipe u Zagrebu, koje je osim na kulturnom polju počelo s radom i na gospodarskom uzdizanju Hrvatske. R.6524-c N S B
- 17 Prvi izvještaj zagrebačke Trgovačke komore iz godine 1852. Pisan je na njemačkom jeziku kao i većina službenih akata iz

- vremena Bachove apsolutističko-germanizatorske ere. Od godine 1876. i dalje, nakon reorganizacija komora, izlaze i izvještaji zagrebačke komore na hrvatskom jeziku. N S B
- 18 Imbro Tkalac /1824-1912/, prvi tajnik zagrebačke Trgovačke komore godine 1852. i sastavljač njenih izvještaja do godine 1860.
- 19 Izvještaj slavonske Trgovačke komore iz godine 1860. Njeni izvještaji izlaze daleko neredovitije od zagrebačkih ponajviše zbog inercije njenog tajnika Josipa Posnera N S B
- 20 Josip Posner /1822-1888/, prvi tajnik slavonske komore, koja je imala svoje sjedište u Osijeku.
- 21 Iz izvještaja riječke Trgovačke komore iz 1857-1859. Navedena komora jedna je od najstarijih na našem teritoriju. Osnovana je 1811. u vrijeme francuske dominacije u našim krajevima, kada se i Rijeka nalazila u sklopu Napoleonovih Ilirskih provincija. Postojale su tada i komore u Splitu, Zadru i Dubrovniku, pa su i ove bile rezultat francuske vladavine. Francuzi su s uspjehom prenijeli svoje stoljetno "komorsko iskustvo" i u naše krajeve; ono datira još iz godine 1600. kada je ministar Sully osnovao takova samostalna trgovačka tijela u Francuskoj. N S B
- 22 Tabela prikaz postanka trgovačkih komora na današnjem teritoriju SR Hrvatske u XIX stoljeću
Split 1806. /reorganizirana 50-tih godina XIX st./
Dubrovnik 1808. /reorganizirana 50-tih godina XIX st./
Zadar 1810. /reorganizirana 50-tih godina XIX st./
Rijeka 1811. /reorganizirana 50-tih godina XIX st./
Rovinj 1850.
Zagreb 1852.
Osijek 1853.
Sisak 1872. /Nakon priključenja Krajine Hrvatskoj okrug sisakačke komore potpada pod zagrebačku./
Senj 1876.
- 23 Takozvani "Jelačićev Naputak" od 20.IV 1851. Taj Naputak nije nikakav originalan tekst, već doslovni prijevod uredbe izdane u Fešti 6.II 1851. Kako je i kod nas na ekonomskom polju nakon revolucije godine 1848. stanje bilo loše, to je Naputak trebao

- biti osnovno pomagalo pri sređivanju ekonomskog kaosa. Bio je kompromis liberalnih ideja i postojećeg starog poretka. NSB
- 24 Odredbe Naputka koje su se odnosile na tvornice ili "tvorničarstvo" 7-9 N S B
- 25 Prijedlog za osnivanje pripomoćnog društva za bolesne obrtnike na Rijeci, L'Eco di Fiume, Rijeka, 1858, 27, 2.X, 105-106
- 26 Prijedlog za osnivanje jednog prosvjetnog društva za "poslenike" radnike godine 1861. Kako je u prosincu 1859. stupio na snagu austrijski Obrtni zakon, to je započeta privredna liberalizacija njime nastavljena i proširena. Svakako je i prijedlog iznesen u našem novinstvu bio jedna od posljedica te liberalizacije, pa on iako nije tada ostvaren ipak je značio stanovit korak naprijed. Obće poslovne novine, Zagreb, 1861, sv.2
- 27 Lik radnika iz 60-tih godina XIX st. Obće poslovne novine, Zagreb, 1861, sv.9
- 28 Pravila zagrebačkog Obrtničkog društva iz godine 1862. Liberalizacija obrta postignuta novim austrijskim Obrtnim zakonom omogućila je i osnivanje zagrebačkog Obrtničkog društva, koje je s manjim i većim uspjesima kao staleško-stručna organizacija postojalo od 60-tih godina do 1869. Gospodarski list, Zagreb, 1862, 31, 31.VII, 159-160
- 29 Upravni odbor društva godine 1866, počasni članovi i spisak redovitih članova. Kamil Bedeković, O postanku i djelovanju Obrtničkog Društva u Zagrebu, Zagreb, 1866, 18-20 N S B
- 30 Kamil Bedeković /1839-1915/, jedan od osnivača i prvi tajnik zagrebačkog Obrtničkog društva M G Z
- 31 Josip Ferdinand Devidé /1826-1897/, drugi tajnik zagrebačke trgovačke komore i jedan od glavnih inicijatora i predlagач za održavanje prve gospodarske izložbe u Zagrebu. Prijedlog je iznio na sjednici zagrebačke Trgovačke komore u jesen godine 1862. nakon povratka s londonske međunarodne izložbe na kojoj su s uspjehom nastupili i naši izlagači.
- 32 Glavni ulaz u svjetsku izložbu u Londonu godine 1862. Izložba je odigrala značajnu ulogu i u razvoju međunarodnog radničkog pokreta, jer je sakupljeni međunarodni proletarijat načelno sa Marxom učinio tada neke predradnje, koje su dvije godine kasnije omogućile i osnivanje I Internacionale u Londonu. Leipziger illustrierte Zeitung, 1862, 998, 16.VIII, 125

- 33 Izložbeni odbor Prve gospodarske izložbe u Zagrebu. Izložba je nakon dvogodišnjih ozbiljnih predradnji uz napore stručnjaka i ostvarena. Članovi zagrebačkog glavnog odbora bili su manje više poznati zagrebački trgovci, obrtnici i malobrojni tvorničari. M G Z
- 34 Zagreb 60-tih godina XIX stoljeća, rad Ivana Zsche-a Grad u to vrijeme broji oko 16.000 stanovnika od kojih se jedan manji dio bavio obrtom i trgovinom. P M H 3738
- 35 Suvremena karikatura o pojavi prve željeznice u Hrvatskoj godine 1862. Izgradnja željeznica, iako poticana od 40-tih godina XIX st., realizirana je u našim krajevima tek godine 1862. na relaciji Zidani most-Zagreb-Sisak. Reakcije na nju su bile svakovrsne što dokazuje i suvremena karikatura. A H
- 36 Pogled na Prvu gospodarsku izložbu u Zagrebu. Izložba je bila smještena u današnjem rektoratu na Trgu Maršala Tita u Zagrebu. Izrasla je kao logična posljedica tadanjeg našeg sveukupnog društveno-gospodarskog stanja koje nastaje u čitavoj Hrvatskoj nakon povratka "ustavnosti" godine 1860. P M H 3743
- 37 Naslovna strana kataloga Prve dalmatinsko-hrvatsko-slavonske izložbe u Zagrebu god.1864. Katalog je osim na hrvatskom štampan i na njemačkom i na talijanskom jeziku za potrebe stranih posjetilaca i izlagača. M G Z
- 38 "Skrižaljka izložiteljah u Zagrebu 1864". Ukupno je izlagalo 3865 izlagača, brojčano je najjači bio Zagreb s 1237, no kvalitetom industrijskih proizvoda ga je nadmašio Osijek, što je sa žalošću ustanovila, ali ipak priznala i suvremena zagrebačka štampa. Na izložbi je bila zastupana i Rijeka /u to vrijeme pripada i politički Hrvatskoj/ uz izlagače iz Splita i Zadra. Izlagali su i strani "tvorničari" pa je najveću senzaciju pobudio izloženi lokomobil proizvod jedne engleske tvornice. Katalog Prve dalmatinsko-hrvatsko-slavonske izložbe u Zagrebu god.1864, 253 M G Z
- 39 Nekoliko domaćih tvorničkih i trgovačkih reklama na izložbi u Zagrebu
- a/ Staklane Herzoga i Schwarza, Osijek
  - b/ Trgovine Augusta Vaisza, Zagreb
  - c/ Tvornice šibica, Osijek
  - d/ Tvornice strojeva, Osijek

e/ Šećerane, Čakovec

Reklame su gotovo sve pisane na njemačkom jeziku, napose osječke što je i shvatljivo, ako se ima na umu da su i veći dio vlasnika tadanjih osječkih poduzeća stranci - doseljeni Nijemci ili Židovi koji u svojim trgovačkim poslovima i tada a i kasnije gotovo isključivo upotrebljavaju njemački jezik. Katalog Prve dalmatinsko-hrvatsko-slavonske izložbe u Zagrebu god. 1864, među oglasima bez paginacije M G Z

40 Nekoliko stranih tvorničkih reklama

a/ Ljevaonice zvona i tvornice poljoprivrednih strojeva, Sopron

b/ Tvornice strojeva, Licopoln Engleska

c/ Tvornice željeznih mijehova i tijeskova, Beč

d/ Tvornice šivaćih mašina, Amerika

Katalog Prve dalmatinsko-hrvatsko-slavonske izložbe u Zagrebu, među oglasima bez paginacije M G Z

41 Svečani Album Uspomenica iz godine 1864. izrađen za izložbu u zagrebačkoj štampariji Lavoslava Hartmana P M H 1595

S o b a III

S l a v o n i j a

Teritorij nekadanjih slavonskih županija /požeške, virovitičke i srijemske/ mijenja svoju nacionalno-društvenu i ekonomsku strukturu u toku XVIII st. Strani doseljenici, koji su počeli dolaziti već u prvim decenijama XVIII stoljeća nadolaze i dalje. Početkom XIX st. veliki zemljišni posjed je gotovo sav u rukama stranih feudalaca /Eltzovih, Odescalchija i ostalih/ uz pojedine domaće /Pejačeviće i druge/ posljednji međutim su politički opredijeljeni kao mađaroni, što im od 60-tih godina i dalje javno predbacuju i u suvremenoj opozicionoj štampi.

U početku industrije, koja se osim u Osijeku javlja i u ponekim većim središtima /Brodu/ i novo nastalim industrijskim naseljima /Belišću/ i drugdje od 80-tih godina XIX st. prevladava industrija drva, a osnivaju se i oveće tvornice cementa /Beočin/, pa tvornice tanina /Županja, Belišće/, paromlini, a nastavljeno je i kopanje ugljena u Vrdniku započeto prema još nedovoljno utvrđenim podacima već početkom XIX st. Uloženi kapital je strani i židovski. Domaći ljudi su manje više nekvalificirani radnici, dok su stranci dolazili iz Njemačke, Češke, obližnje Ugarske i drugih zemalja.

Ukupan slavonski teritorij nastavalo je 70-tih godina XIX st. 632.300 stanovnika koji broj je 1910. porasao na 942.800 stanovnika, dakle gotovo 50%. Broj gradskog stanovništva rastao je sporo, pa je osim Osijeka jedini Zemun sredinom stoljeća brojio preko 10.000. Stanovništvo Broda vidno je poraslo od 3380 godine 1869. na 9142 godine 1910.

S obzirom na razvoj radničkog pokreta slavonski teritorij imao je i neke svoje specifičnosti izražene napose u borbnoj organiziranosti njegovog agrarnog proletarijata /1895 i 1907/, koji usprkos najdrastičnijih kazni i postupaka ne sustaje u svojoj borbi protiv velikozemljišnog eksploatatora. Većina pobunjenika je završila u zatvoru u Srijemskoj Mitrovici izdržavajući kazne koje su iznosile više od 100 godina. Uz agrarni proletarijat istupa vremenom i slavonsko industrijsko radništvo i obrtništvo, a potpomažu ih u borbi protiv stranih i domaćih kapitalista i rudari iz vrdničkog ugljenokopa.

Razmjerno rano javljaju se i radničko-društvene organizacije u Vukovaru, Našicama itd. pretežno doduše potporno-prosvjetnog značaja, dok nakon osnivanja socijaldemokratske stranke godine 1894. počinju i u Slavoniji nicati politički klubovi, osnovani gotovo u svim većim mjestima Slavonije. Početkom XX st. zabilježen je i jedinstven pokušaj osnivanja jedne anarhističko-komunističke kolonije u Duboviku nedaleko Broda, njen pokretač bio je Miloš Krpan. On je bio povezan i s grupom bečkih anarhista. Pokušaj je doduše propao, ali ipak zavređuje da bude zabilježen u povijesnom razvoju radničkog pokreta na slavonskom teritoriju. Pojedine veće i manje štrajkaške akcije obrtništva, industrijskog radništva i rudara uz političke zborove, prvomajske proslave, kulturno-prosvjetnu djelatnost bile su također izraz jačanja radničkog pokreta i u Slavoniji. Ti naponi nastavljeni su nakon prekida godine 1914. s većim i manjim uspjesima i u periodu između dva rata.

S l a v o n s k i B r o d

Nakon ukinuća Vojne Krajine 1873. Slavonski Brod postepeno gubi svoj raniji strateški značaj, te se pretvara u trgovačko-privredno središte. Centar je tranzitne trgovine koja prema Bosni doduše opada nakon okupacije godine 1878, ali to više raste njegova trgovačka važnost nakon izgradnje željezničkog mosta preko Save godine 1880. Uporedo se razvija i industrija na čelu s drvnom, pa je Brod

početkom XX st. sa svojih gotovo 10.000 stanovnika važan centar u kojem naglo raste i radnički pokret.

Prva radnička gibanja i to pojedinačna zabilježena su već 80-tih godina XIX st., nastavljena uoči osnivanja same socijaldemokratske stranke. Te godine je trebala biti održana i prva prvomajska proslava, ali je bila zabranjena od službenih vlasti.

Početkom XX st. radništvo i obrtništvo Broda /građ ima tada preko 1200 zanatlija i oko 500 radnika/ sve je aktivnije, štrajkovi su sve češći i organiziraniji usprkos agitacije frankovaca i šikaniiranja sa strane službenih krugova. Kulminaciju doživljava radnički pokret prije I Svjetskog rata godine 1907. Te godine izbiše 26.V generalni štrajk /živo je odjeknuo u suvremenoj štampi, socijaldemokratskoj, službenoj i opozicionoj/ u parnim pilanama izazvan poskupljenjem života i protuzakonskim otpuštanjem radništva. Štrajk je završio radničkom pobjedom, ono je postiglo sniženje radnog vremena od 10 1/2 sati na 10, i povišenje plaća /maksimalne su ranije iznosile 1 forint i 20 fil. na dan - istovremeno kada i 1 kg masti imade istu cijenu koštanja/ uz neke manje druge pogodnosti. Štrajkovi se nastavljaju. Značajnije su akcije krojačkih pomoćnika i drugih nekih obrtnika.

Radništvo Broda bilo je veoma aktivno i na kulturno-prosvjetnom polju, p r v i su osnovali s o c i j a l i s t i č k i r a d - n i č k i d o m, te je pri tome imao veliki udio i Đuro Salaj uz Žagara i neke ostale drugove.

Svakako su pokreti brodskog radništva bili značajan doprinos daljem razvoju ne samo užeg područja nego i daleko van svog gradskog teritorija.

I z l o ž e n a g r a đ a

- 1 Dopisnice Slavenskog Broda iz kraja XIX i početka XX st. A
- 2 Novinska vijest o početnim radničkim gibanjima u Brodu. Sloboda, Zagreb, 1894, 1, 5.I
- 3 O aktivnosti Stjepana Bubića kao jednog od glavnih organizatora štrajkova u Brodu mjeseca svibnja godine 1907. Neregistrirana građa, H I S
- 4 Zapisnik sastavljen 26.VI 1907. u brodskom gradskom poglavarstvu s tekstom priznanja Stjepana Bubića da je poticao svoje drugove na štrajk. Neregistrirana građa, H I S
- 5 Utok Stjepana Bubića protiv presude od 26.VI 1907. na temelju koje je dobio izgon iz Broda. Utok nije bio uvažen. Neregistrirana građa, H I S

- 6 Molba brodskog radništva poslana 21.I 1908. vladi u Zagrebu da se poništi kazna progona Stjepana Bubića. Neregistrirana građa H I S
- 7 Molba brodskih pekarskih pomoćnika odaslana 24.VI 1908. Zemaljskoj vladi u Zagrebu da se uredi pitanje njihovog nedjeljnog odmora. Neregistrirana građa H I S
- 8 Molba Mojsija Balaća upućena gradskom poglavarstvu u Brodu 24.IV 1910. za održavanje javne pučke skupštine sa dnevnim redom: Značaj proslave 1. svibnja. Brodsko radništvo je do tog vremena nekoliko puta već slavilo 1. svibanj. Najveća proslava je bila održana 1907. Neregistrirana građa H I S
- 9 O borbi brodskog radništva za poboljšanje životno-radnih uslova u tvornici namještaja. Radnička borba, Zagreb, 1911, 25, 22.VI
- 10 Molba Stjepana Špekla upućena gradskom poglavarstvu u Brodu, odaslana 10.XII 1911. Moli dozvolu za održavanje javne skupštine. Neregistrirana građa H I S
- 11 Obavijest brodskog gradskog poglavarstva statističkom uredu u Zagrebu o štrajku krojačkih pomoćnika u Brodu 17.III 1913. Krojački pomoćnici uz građevinske radnike su često štrajkali s istim zahtjevom za povišicom i sniženjem radnog vremena. I taj štrajk kao i raniji /1910. i 1911/ bili su ekonomskog karaktera bez ikakove političke pozadine. Neregistrirana građa H I S
- 12 Oglas brodskog gradskog poglavarstva od 14.I 1914. da se nikoga ne smije ograničavati u slobodi njegova kretanja. Neregistrirana građa H I S
- 13 Unutrašnjost Radničkog doma - suvremena fotografija iz godine 1912.
- 14 Đuro Salaj /1889-1958/ istupa aktivno u pokretu krojačkih radnika u Zagrebu 1906, nakon toga boravi gotovo tri godine u inozemstvu, od godine 1909. je ponovo u domovini. Jedan je od aktivista i u radničkom pokretu Slavenskog Broda prije I Svjetskog rata, te se živo zauzimao i za osnivanje brodskog Radničkog doma, koji je svečano otvoren godine 1912.
- 15 Uprava Radničkog doma u Brodu moli 16.XII 1916. brodsko gradsko poglavarstvo da im ono produži rok za plaćanje dužnog poreza do završetka rata. Molba je bila samo djelomično uvažena. Neregistrirana građa H I S

D a r u v a r

Jedno od većih poduzeća, koje je bilo osnovano u Daruvaru godine 1906, bila je tvornica stakla Urnera i Fuchsa. Ta prerađivačka industrijska grana imade u Slavoniji zamjernu tradiciju, jer postoji kontinuirano od sredine XVIII stoljeća. U staklani su uz češke majstore staklare /ta proizvodnja u Českoj s uspjehom počinje konkurirati venecijanskoj u XVII i XVIII st./ radili i domaći radnici uz kukavne plaće, a bila su uposlana i djeca od 6-10 godina. Mjestance broji početkom XX st. svega 2000 stanovnika, pa je potrebna domaća radna snaga rekrutirana i iz obližnjih sela.

16 Dopisnica N S B

17 Izvještaj Stjepana Turkovića o prilikama u daruvarskoj staklani godine 1911. Radnička borba, Zagreb, 1911, 19, 11.V

S l a v o n s k a P o ž e g a

Promatrana s ekonomskog stanovišta Požege je do kraja XIX st. sa svojih 3000 stanovnika mjesto i sa stanovitim brojem obrtnika i trgovaca. Industrija je razvijena u neposrednoj blizini u Ivanovom polju u kome od početka XIX st. s jednim prekidom posluje oveća staklana sve do početka XX st. Znatnu aktivnost pokazali su Požežani prigodom Prve gospodarske izložbe u Zagrebu te su upriličili uoči same izložbe jednu malu "generalnu probu" na kojoj su izlagali izložke za predstojeću izložbu u Zagrebu.

Početak XX st. počinje nedaleko Požege i iskorištavanje obližnjih ugljenokopa u koje ulaže kapital jedno oveće belgijsko društvo. Bilo je osnovano zauzimanjem bivšega guvernera u Kongu, Požežanina Dragutina Lermana, koji je za ta prirodna bogatstva zainteresirao Belgijance. Požege ne zaostaje ni obzirom na prve radničke organizacije, jer je prva osnovana godine 1873. Početkom XX st. izbijaju i prvi manji štrajkovi. Zapaženiji je bio zidarski koji je završio i s uspjehom za štrajkaše, te su oni 1911. sklopili dosta povoljan ugovor u odnosu na radne i plaćevne odnose.

18 Dopisnica Slavonske Požege

19 Štampani tekst pravila požeškog Obrtničko-radničkog društva iz godine 1875. Rukopisni /iz 1873/ uz štampane tekstove posjeduje Muzej požeške kotline. M P K

20 Tekst ugovora požeških zidara s poslodavcima iz godine 1911. Radnička borba, Zagreb, 1911, 11, 16.III

21. Suvremena novinska obavijest o predstojećem otvaranju požeških ugljenokopa. Hrvatski trgovački list, Zagreb, 1902, 8, 23.II, 123

B e l i š ć e

Godine 1884. kupili su članovi obitelji Gutmann dio velikog šumskog posjeda /41.000 jutara/ od obitelji Prandau nedaleko Valpova. Tamo su smjesta započeli s izgradnjom pilana pored kojih nakon nakoliko godina podižu i tvornicu tanina, bačava uz neka druga manja poduzeća. Izrada dužica bila je glavna proizvodnja, a obližnje hrastove šume davale su izdašnu kvalitetnu sirovinu, pa su oni dužicama snabdjevali mnoga strana tržišta na čelu s Francuskom.

U poduzeću je radilo od prvog dana oko 500 radnika, gotovo isto toliki broj bio je zaposlen i na sječi drva u šumama. Radno je vrijeme zapravo bilo neograničeno, jer se radilo i preko 12 sati. Do početka XX st. broj radnika je iznosio preko dvije tisuće.

Zbog neorganiziranosti radništva s neuspjehom je završen i veliki štrajk godine 1906. /Intervenirali su u ime radništva Bukšeg iz Zagreba i Galovac iz Osijeka/. Izbio je 14.XI, a ugušen je ubrzo brahijalnom silom uz sudjelovanje vojske. Opravdani zahtjev radnika za poboljšanjem plaća ostao je neuslišan i vukao se kao crvena nit gotovo punih 40 godina. Poduzeće postoji i danas.

22 Izvještaj gradskog poglavarstva u Osijeku odošlan 16.VII 1894. Zemaljskoj vladi u Zagrebu o nezainteresiranosti tvrtke S.H. Gutmann u Belišću da osnuje potpurnu tvorničku blagajnu za radništvo U O Z V 1894-36.035-9-7 A H; M.G.R.O. 408-409

23 Suvremeni opis stanja životnih i radnih uslova radništva u Belišću godine 1900. Sloboda, Zagreb, 1900, 11, 19.VI

24 O položaju industrije drva u Hrvatskoj i Slavoniji godine 1909. Opća kriza slavonske drvne trgovine nastupila je uslijed opće krize nakon godine 1907, uz to se osim toga javlja i jedan ozbiljan novi takmac-Japan, koji jeftinim i kvalitetnim proizvodima ugrožava našu trgovinu dužicama na evropskom tržištu početkom XX st. Hrvatski trgovački list, Zagreb, 1909, 3, 1.II, 18-19.

25 Suvremene slike na kojima je prikazan raznorodan rad slavonskih drvosječa i njihove nastambe potkraj XIX st.

26 Usprkos teških radnih uslova radnici Belišća ne zanemaruju svoje kulturne potrebe, pa je osnovan početkom XX st. oveći radnički orkestar, prikazan na suvremenoj fotografiji

N a š i c e

Pošto je osnovano požeško Obrtničko-radničko društvo odobrena su početkom godine 1876. i pravila istovjetnog našičkog društva, koje je kao i sve ostale takove organizacije imalo isključivo potporno-prosvjetni značaj.

27 Tekst pravila Obrtničko-radničkog društva iz godine 1876. U O Z V 1876-25.185-14-4 A H; M.G.R.O. 117-122

V i n k o v c i

Iako važno mjesto u Vojnoj Krajini, ono gubi donekle značaj nakon razvojačenja, da bi onda nakon izgradnje željezničke pruge na relaciji Vinkovci-Osijek godine 1910. počelo napredovati u trgovini i privredi. Osnivaju se ubrzo i oveća poduzeća, većinom paromlini /Treba držati na umu da je u nedalekom selu Korođe izgrađen prvi paromlin na našem teritoriju godine 1846/ i parne pilane uz jednu omanju kožaru.

Obrtničko i industrijsko radništvo grada, koje broji 70-tih godina XIX st. 3100 stanovnika, a početkom XX st. oko 8000 prilično je dezorganizirano sve do potkraj I Svjetskog rata te su pojedinačne akcije i štrajkovi rijetki i bez velikih rezultata.

28 Dopisnica N. S. B.

29 Novinska vijest kojom se poziva i vinkovačko radništvo na udruživanje, Radnički glasnik, Zagreb, 1887, 13, 15.VII

30 O teškoćama kojima je bilo izvrgnuto vinkovačko građevinsko radništvo, Radnička borba, Zagreb, 1911, 14, 6.IV

31 Vijest o štrajku vinkovačkih radnika u pilani Ivana Katušića. Štrajk je izbio 25.IV 1911. zbog šikanacija i niskih nadnica. Radnička borba, Zagreb, 1911, 96, 26.IV

32 O pokretu vinkovačkih pekara koji su stupili u štrajk i "koji je svršen pobjedom radništva". Radnička sloga, Zagreb, 1914, 12, 25.VI

B e o č i n

U oblasti prerađivačke privrede jedno od poznatijih poduzeća bila je "Beočinska kaja" osnovana 60-tih godina XIX st. Osnivači i suvlasnici su Ohrenstein, Redlich i Spitzer. Početkom XX st. poduzeće se pretvara u d.d. te je u interesnoj sferi Ugarske kreditne banke; postoji i danas. Cement proizveden u Beočinu, iako kvalitetan imao je mnoge takmace u domovini /Split, Solin, Podsused/ i van nje. Kvalificirano radništvo bilo je većim dijelom strano a vremenom se javlja i domaća radna snaga. Kako su radničke organizacije bile slabe, t.j. gotovo da i nisu postojale do 1914, to su svakojake zlo-upotrebe i bezakonja bili na dnevnom redu.

33 Suvremena dopisnica N S B

34 Onemogućavanje udruživanja i štrajkovanja u Beočinu. Radnička borba, Zagreb, 1912, 10, 7.III

35 O učestalim progonima i mrcvarenjima pojedinih radnika u Beočinu, Radnička borba, Zagreb, 1912, 12, 21.III

36 Poticaj na osnivanje radničkih organizacija, kako bi na taj način poboljšali životne i radne uslove, Radnička borba, Zagreb, 1912, 13, 28.III

37 Članak Vilima Bukšega o prilikama u Beočinu godine 1912, Radnička borba, Zagreb, 1912, 14, 4.IV

38 Suvremena tvornička reklama iz kraja XIX stoljeća

S r i j e m s k a M i t r o v i c a

Potkraj XIX st. razvijena je u Srijemskoj Mitrovici uz drvenu industriju /tvornica namještaja, tanina, pilana/ i prehrambena proizvodnja. Uslijed teških životnih i radnih uslova izbijaju oveći štrajkovi naročito u drvenoj proizvodnji. Početkom XX st. broji grad 10.000 stanovnika, a tvorničko radništvo se postepeno organizira tako da je Srijemska Mitrovica predložena da u njoj bude održana prva srijemska okružna konferencija sa zadatkom "... da se unapredi razvoj svih proleterskih socijalističkih organizacija".

39 Suvremena dopisnica A

40 Opis štrajka u pilani Lord u Mitrovici. Radništvo je stupilo u štrajk 19.X 1911. zbog toga što uprava pilane "nije htjela udovoljiti zahtjevima radništva, koji su tražili povišicu

plaće i skraćanje radnog vremena za pol sata." Radnička borba, Zagreb, 1911, 43, 26.X

41 Poziv na okružnu konferenciju koja je bila održana u Srijemskoj Mitrovici 8.IV 1912. Radnička borba, Zagreb, 1912, 13, 28.III

R u m a

S obzirom na zahtjeve slavonskog agrarnog proletarijata održana je u Rumi prva velika zemaljska konferencija "poljoprivrednih radnika za Srijem i Slavoniju" 10.II 1907. godine. Na toj konferenciji pretresano je pitanje ujednačavanja nadnica za sve poljoprivredne radove, pa je o tome donesen i zaključak, a izglasan je bio i cjenik.

42 Dopisnica A

43 Proglas uprave zemljoradničkog saveza na srijemsko radništvo izdan nakon I zemljoradničke konferencije u Rumi s pozivom da se i ono udruži i da potvrdi zaključke konferencije. Proglas je izdan u Zagrebu 15.II 1907. Iz nesređenog materijala Zemaljske vlade, A H

Š i d

Jedno od važnijih mjesta s obzirom na dalje širenje socijalističke agitacije među slavonskim seljaštvom bio je krajem XIX i početkom XX st. i Šid. Izbijali su u neposrednoj blizini krajem XIX st. i veći nemiri, pa su i oveće seljačke grupe osim u Mitrovici bile pritvorene u vrijeme poznatih nemira godine 1895. i 1897. u Šidu. Krajem 1909. od 4-5.XII održana je u Šidu i zemljoradnička konferencija, a konstituirana je nakladna i tiskarska zadruga. U mjestu izlazi stranački socijaldemokratski list "Pravo naroda" kome je bio zadatak da štampom širi ideju socijalizma među srpskim seljačkim stanovništvom.

44 Dopisnica N S B

45 Grupa socijalista zatvorenih u Šidu i okolici za vrijeme prve i druge mitrovačke parnice 1895. i 1897.

46 O potrebi organiziranja obučarskih radnika u Šidu. Radnička borba, Zagreb, 1911, 12, 23.III

47 O šegrtskom štrajku u Šidu godine 1912. Izbio je sredinom ožujka, izazvan teškim radnim uslovima i slabim plaćama. Osim toga se i šegrtska omladina na taj način solidarizirala s ostalom

omladinom koja je od početka 1912. štrajkovala i reagirala na mjere Cuvajeva "apsolutizma". Pravo naroda, Šid, 1912, 13, 29.III

V r d n i k

Fotografije rudnika i elektrane, 1910/1, SM

Prema nedovoljno utvrđenim podacima iznose neki autori da je ugljenokop u Vrdniku proradio već početkom XIX st. Dostupna građa govori nam o prilikama u rudniku tek krajem XIX st. Tada je ugljenokop vlasništvo obitelji Pongrats. Njezini članovi su poznati financijski i industrijski kapitalisti koji posjeduju u Zagrebu i izvan njega velika industrijska poduzeća, a angažirani su financijski i u Eskomptnoj banci u Zagrebu.

Radne prilike i životni uslovi su i u ovome rudniku bili bijedni, rudari se često bune, pa je i godine 1906. izbio velik štrajk za kojim slijede daljnji i nakon Prvog svjetskog rata. Godine 1907. kupuje ugarski erar vrdnički ugljenokop, istovremeno preкупљуje i lokalnu prugu na relaciji Vrdnik-Ruma, ali radni i životni uslovi rudara ostaju i dalje nepromijenjeni.

48 O nečovječnom postupku s rudarima godine 1896. u Vrdniku. Sloboda, Zagreb, 1896, 3, 6.II

49 O prilikama u Vrdniku nakon štrajka godine 1906. Napred, Zagreb, 1906, 1, 18.VII

50 O čestim unesrećenjima u vrdničkom ugljenokopu. Napred, Zagreb, 1906, 4, 29.VIII

V u k o v a r

Vukovar je istovremeno s Našicama i Požegom osnovao također potporno obrtničko-radničko društvo, te je godine 1875. odaslao pravila na Zemaljsku vladu u Zagreb. Prema mišljenju Državnog nadodvjetništva ta su pravila "konfuzna", pa ih vlada nije odobrila. Nakon osnivanja socijaldemokratske stranke /1894/ osnovan je i socijalistički klub u Vukovaru. Ubrzo protiv njegovih članova istupaju omanje grupe hrvatskog frankovačkog radništva s povremenim manjim uspjesima. Kako je u mjestu, koje početkom XX st. broji blizu 10.000 stanovnika, veoma razvijen obrt a pomalo se javlja i prva industrija /kudeljara osnovana 1905/, to izbijaju i prvi obrtnički štrajkovi ponajviše zbog slabih nadnica i nereguliranog radnog vremena. Nakon osnivanja kudeljare pomalo počinje reagirati i njeno radništvo, učestaju i dobro organizirane majske proslave

započete krajem XIX stoljeća te se redovito održavaju sve do 1914. kao i nakon obnove pokreta od 1917. dalje.

51 Dopisnica A

52 Pravila Vukovarske opšte radeničke i bolno podpomagajuće zadruge iz godine 1875. UCZV 1875-8624-14-4, M.G.R.O. 107-110

53 Popis Negoslavčana /selo u općini Vukovar/ koji su 1896. ustrojili socijalistički klub. Original u Muzeju Vukovara

54 O ophodu socijalnih demokrata uoči proslave 1.V 1908. Muzej Vukovar

55 O bijednom stanju vukovarskih stolara 1911. Radnička borba, Zagreb, 1911, 24, 15.VI

Z e m u n

Pojačani razvoj industrije nakon izgradnje željezničke pruge na relaciji Pešta-Zemun godine 1883. još više je podigao već ranije razvijeni obrt i trgovinu grada, koji krajem XIX st. broji preko 10.000 stanovnika. U gradu su postojale krajem XIX st. ciglane, oveća tvornica škroba /štirke/, paropile i oveće obrtničke radionice. Godine 1884. izbija omanji štrajk mesarskih kalfi, organiziraniji štrajkovi-obrtnika izbijaju tek u prvom deceniju XX st. Među njima najbolje organizirani bili su štrajk slagara /1907. i 1913/ i građevinara godine 1911.

Krajem XIX stoljeća javljaju se i prve radničke organizacije, dok je prva svečana prvomajska proslava održana u Zemunu tek godine 1908. jer su "...dviije godine uzastopce zabranile.. oblasti svako slavljenje..blagdana.."

56 Dopisnice A

57 Novinska vijest o prvoj proslavi 1. svibnja godine 1908. u Zemunu, Slobodna riječ, Zagreb, 1908, 54, 6.V

58 O zlostavljanjima drvodjelskih radnika u zemunskoj tvrtci Jentsch i Gnus, Radnička borba, Zagreb, 1910, 6, 10.II

59 O štrajku zemunskih građevinskih radnika. Štrajk je izbio zbog slabih plaća i prekomjernog radnog vremena, Radnička borba, Zagreb, 1911, 17, 27.IV

Ž u p a n j a

Iako je Županja po broju stanovnika /2000 stanovnika sredinom XIX stoljeća, 1900. 3630/ maleno mjesto, postaje ubrzo dosta značajan trgovački centar pošto su Englezi osnovali veliku tvornicu tanina godine 1884. U tvornici je bilo pretežno zaposleno domaće stanovništvo uz pridošlice iz Slovenije, Like i Dalmacije. Krajem stoljeća preko 300 radnika radi u tvornici.

Sirenje socijaldemokratskih ideja počinje i u Županji nakon osnivanja socijaldemokratske stranke godine 1894. Od godine 1907. postoji i mjesna stranačka organizacija, a na čelu joj je Andrija Kozarac poznat i kasnije nakon osnivanja KPJ godine 1919.

60 Suvremena slika tvornice tanina u Županji iz kraja 80-tih godina. Der geschäftliche Wegweiser, Zagreb, 1888, 4,1.IV

S o b a IV

O s i j e k

Tabelarni pregled nekih važnijih osječkih poduzeća sredinom XIX i početkom XX stoljeća

Tabelarni pregled većih štrajkova u Osijeku 1903. i 1904. godine. Suvremene dopisnice iz kraja XIX i prvog decenija XX stoljeća.

Osijek, najveći grad Slavonije, doživljava u drugoj polovini XIX st. postepeni ekonomski uspon započet ponešto već krajem XVIII st. No tek će izgradnja željezničkih pruga /napose i spoj s Vinkovcima godine 1910/ ubrzati započeti razvoj. Proizvodi osječke industrije kao kvalitetni ubrzo nakon njenog postanka zapaženi su i na međunarodnim izložbama /u Parizu godine 1855/ i na domaćoj izložbi u Zagrebu godine 1864, na kojoj je Osijek svojim proizvodima nadmašio i Zagreb. Na glasu je bila osječka tvornica žigica /osnovana godine 1856/, i to ne samo unutar austrijskog i kasnijeg austro-ugarskog teritorija, nego i daleko van granice. Poznati su bili i proizvodi prve domaće tvornice poljoprivrednih strojeva Melchiora Leichta, dok je krajem XIX st. novo otvorena tvornica namještaja počela s uspjehom konkurirati tvornici namještaja u Zagrebu. Razvijena je bila i prehrambena proizvodnja /paromlini i velika šećerana/ uz oveću tvornicu koža, staklanu i neka druga manja poduzeća. Od ukupnog stanovništva /početkom XX stoljeća 32.000/ upošljavala je sva osječka industrija circa 2000 radnika, dok je osim toga još

2000-3000 radilo u obrtničkim većim i manjim radionicama. Znači da je oko 5000 osoba bilo u najamnom odnosu, pa je u Osijeku i maloobrtički sloj upravo po svom ekonomsko-socijalnom položaju i političkom bespravljju bio blizak radničkoj klasi. Zbog toga se uključio ubrzo i u redove osječkog radničkog pokreta.

Jedna od logičnih konzekvenca takovog razvoja bilo je osnivanje obrtničko-radničkog udruženja već godine 1867. To društvo je danas poznato kao najstarija takova organizacija unutar čitavog jugoslavenskog prostora. Iako je imalo u početku pretežno prosvjetni karakter, ono ubrzo putem svojih članova prelazi i na političko polje. Njegovi članovi povezani su s ugarskim socijalistima u Pešti, pa ga upravo i iz tih razloga ukida službena vlast godine 1880.

Potkraj XIX stoljeća uoči osnivanja socijaldemokratske stranke u Hrvatskoj /mjeseca rujna 1894. godine/ osnovana je u Osijeku druga radnička-obrtnička organizacija, za kojom slijedi i treća početkom XX stoljeća. Članovi posljednje su neobično aktivni, organiziraju uz velike prvomajske proslave /omanje su održane krajem XIX stoljeća/ i prve štrajkove industrijskog radništva, pa i protiv njih osim službenih vlasti istupaju i frankovački radnici uz kršćanske socijale. Kako radnički pokret Osijeka nakon velikog generalnog štrajka godine 1905. doživljava sve veći uspon, to je onda u njem kao značajnom drugom centru izvan Zagreba održan i IV Zbor socijaldemokratske stranke godine 1906, dok je godinu dana kasnije održana i II Zemljoradnička konferencija /prva u Rumi iste godine/ na kojoj je detaljno pretreseno pitanje daljeg organiziranja poljoprivrednog radništva. Tih godina posjeduje Osijek svoje vlastito socijaldemokratsko glasilo /prvi pokušaji izdavanja završili su s neuspjehom krajem XIX stoljeća/, a na njegovim stranicama možemo pratiti svu aktivnost ne samo osječkog radničkog pokreta nego i mnoge pojave i promjene unutar radničkog pokreta Hrvatske i Slavonije i čitave Evrope. Svakako je i radništvo Osijeka mnogo pridonijelo daljoj aktivizaciji radničkog pokreta na jugoslavenskom teritoriju u okviru svojih mogućnosti, nastavivši započetu borbu s uspjehom i nakon osnivanja KPJ.

I z l o ž e n a g r a đ a

Suvremene razglednice iz kraja XIX i početka XX stoljeća
Industrija Osijeka krajem XIX i početkom XX stoljeća

- 1 Nekadanja zgrada osječke tvornice šibica. Poduzeće je nakon osnivanja godine 1856. ponajprije manufakturna radionica, 70-tih godina provedena je modernizacija pogona i ono se pretvara u industrijsko poduzeće u kome je zaposleno oko 200 radnika, žena i muškaraca. Taj broj dostiže početkom XX stoljeća 300 zaposlenih osoba. M S O
  - 2 Nekoliko radnika pri izradi šibica-suvremena fotografija iz druge polovine XIX stoljeća M S O
  - 3 Kožara, osnovana 70-tih godina-suvremena fotografija iz kraja XIX stoljeća M S O
  - 4 Paromlin Union, osnovan godine 1891, zbog slabih nadnica izbija krajem XIX stoljeća omanji štrajk. Suvremena fotografija iz kraja XIX stoljeća M S O
  - 5 Šećerana, osnovana početkom XX stoljeća, proradila godine 1906, jedno od najvećih osječkih poduzeća. Od prvog početka radi u njoj preko 200 radnika. Kapital je pretežno bankovni, te su aktivno angažirane gotovo sve zagrebačke i osječke banke uz znatan udio češkog kapitala koji zastupa praška Živnostenska banka. Suvremena fotografija iz početka XX stoljeća M S O
  - 6 Unutrašnjost jedne oveće postolarske radionice. Suvremena fotografija iz kraja XIX stoljeća M S O
- Društvene organizacije do pojave socijaldemokratske partije godine 1894.
- 7 Početni tekst Statuta novoosnovanog osječkog Obrtničko-radničkog društva iz godine 1867. Iz paragrafa 1 saznajemo da je osnovni cilj društva bio brinuti se za duhovno i zdravstveno stanje radništva. Namjeravalo je taj cilj postići održavanjem predavanja, osnivanjem čitaonice, formiranjem knjižnice itd. Paragrafom 8 bilo je određeno zbrinjavanje u slučaju bolesti, dok je 9-tim paragrafom bilo naglašeno, da društvo ne će imati nikakvih političkih tendencija. Međutim su ipak društveni članovi ubrzo prešli i na političko polje te su ponajviše bili povezani sa socijalistima u Ugarskoj, dobivajući od njih ilegalno socija-

- lističke brošure, letke i propagandnu literaturu koja je ostala sačuvana sve do danas unutar nekadanje radničke knjižnice. Čuva se u Muzeju Slavonije u Osijeku. Esseker Lokalblatt und Landbote, Osijek, 1867, 86, 27.X
- 8 Novinska bilješka o prvim članovima upravnog odbora osječkog Obrtničko-radničkog društva. Prvi predsjednik bio je Gustav Wagner. Esseker Lokalblatt und Landbote, Essek, 1867, 86, 27.X
- 9 Na prijavu Dragutina Mergenthalera, vlasnika osječke kudeljare, moli gradsko poglavarstvo kotarski sud u Osijeku da on privede iz Čepina odbjegle užarske kalfe. Navedeni su 25.I 1869. pobjegli u Čepin, te su obustavom rada htjeli prisiliti svog poslodavca na povišicu. B i o j e t o p r v i š t r a j k koji je izbio na nekadanjem teritoriju civilnog područja Hrvatske i Slavonije. /Na Rijeci izbijaju prvi štrajkovi već početkom XIX stoljeća u omanjoj riječkoj manufakturi duhana, dok je u ranijoj historiografiji smatran prvim štrajkom na našem civilnom teritoriju onaj u Zagrebu, koji je izbio neposredno nakon pariske komune u travnju godine 1871. Međutim su novija istraživanja pomakla taj datum za dvije godine unatrag./ Drugi štrajk zabilježen je u Osijeku godine 1870, također izazvan niskim nadnicama krojačkih pomoćnika, koji su već tada direktno povezani s peštanskim drugovima
GFO, 1869-422, HAO, tekst je objelodanjen u M.G.R.O. 37
- 10 Dopunjeni tekst društvenih pravila osječkog obrtničko-radničkog društva iz godine 1873. Ovaj dopunjeni tekst za razliku od prvog iz godine 1867. pisan je na hrvatskom jeziku. Pravila su nakon dugih pregovora potvrđena tek godine 1875. Potpisnici su bili poznati tadanji osječki socijaliste na čelu s krojačima Antunom Prpićem i Aleksandrom Jussingerom.
GFO, 1873-3042, HAO, tekst je objelodanjen u M.G.R.O., 78-81
- 11 Godine 1874. članovi osječkog Obrtničko-radničkog društva srdačno pozdravljaju izlaženje prvog socijalističkog lista u Hrvatskoj pod naslovom "Radnički prijatelj". Radnički prijatelj, Zagreb, 1874, 3, 18.X
- 12 Izvadak iz autobiografije Franje Vaničeka u kome govori o socijalističkim tendencijama osječkog radničkog društva, Franz Vaniček, Ein arbeitsames Leben, Essek 1889, 59 N S B

- 13 Izvještaj osječkog gradonačelnika Nikole Živanovića banu Pejačeviću o pristašama socijaldemokratske stranke u Osijeku. Izvještaj je odošlan iz Osijeka 27.X 1880. Nakon toga je ubrzo uslijedila i likvidacija osječkog Obrtničko-radničkog društva.
ZV Pr. 1880-2425-2047 AH, tekst je objelodanjen u M.G.R.O.193-194
- 14 Zemaljska vlada u Zagrebu nalaže dne 16.XI 1880. osječkom gradskom poglavarstvu, da ono raspusti "...obrnitičko-radničko društvo", jer da navedeno "...potajno radi na prevratu današnjega reda i u tom se rukovoditi daje od kolovodjah socialno-demokratske stranke u Budimpešti...".
GFO, 1880-13914, HAO, tekst je objelodanjen u M.G.R.O. 203-204
- 15 21.XI 1880. je Obrtničko-radničko društvo raspušteno. Službeno je bio napravljen zapisnik, te je tom prilikom popisana sva društvena imovina, a napravljen je i detaljan popis knjižnice koja je tada posjedovala blizu 160 knjiga. Među njima je bilo i djela iz područja socijalističke evropske literature na čelu s djelima Lassale-a /br.19/ uz priloge Carla Hirscha, Der Arbeitstag /radni dan br.151/, pa historijat I Internacionale od Carla Hillmann /br.153/. Knjižnica je gotovo sva i danas sačuvana, nalazi se u Muzeju Slavonije u Osijeku. Kako je prilikom popisa društvene imovine napravljen i Našastar, dobivamo bar pomoću sačuvanih dokumenata uvid u nekadašnju društvenu imovinu. Saznajemo uz ostalo da je postojala i jedna suvremena fotografija izrađena u povodu otvaranja društvene čitaonice.
GFO, 1880-14251, HAO, tekst je objelodanjen u M.G.R.O. 212-215
- Rad i djelovanje socijal-demokratske stranke u Osijeku od 1894-1914.
- 16 Izvještaj osječkog gradonačelnika Rottera velikom županu virovitičke županije Teodoru Pejačeviću o proslavi 1. svibnja 1894. Pošto je od godine 1890. slavljen službeno 1. svibanj /odlukom II Internacionale iz godine 1889/ kao radnički blagdan po čitavoj Evropi i osječko radništvo se ubrzo pridružuje tim proslavama. Iz suvremenog izvještaja saznajemo da je toga dana i radništvo Osijeka svetkovalo "...ali da mir i poredak ni najmanje poremećeni bili nisu.."
ZV Pr.1894-1588-1692-6-15 AH, tekst je objelodanjen u M.G.R.O. 400-401

- 17 Izvještaj osječkog gradonačelnika Rottera Zemaljskoj vladi u Zagrebu o radu i djelovanju osječkih socijalista, koji su početkom godine 1894 osnovali novo obrtničko-radničko društvo. Središnja ličnost je bio tipograf Spehn koji je živio u Beču, a svraća na duže i kraće vrijeme u Osijek. Podržavao je veze s Peštom, Brnom, Bečom, Zagrebom i Švicarskom. On je u Osijeku organizirao propagandu "...po velegradskom uzoru...". Bio je "...duša celoga pokreta i pogibeljniji što je inače naobražen čovjek..."
UCZV, 1894-30209-13-28, AH tekst je objelodanjen u M.G.R.O. 407-408
- 18 Prepis izvještaja osječkog gradskog senatora Novaka upućen 28. XII 1894. osječkom gradskom poglavarstvu. U izvještaju su iznesene pojedinosti o skupštini koju su sazvali osječki socijaldemokrati 26. XII 1894. Na skupštini je Dragutin Frauenheim pokrenuo pitanje izdavanja osječkog socijalističkog samostalnog glasila. Taj prijedlog je od službenih vlasti odbijen, pa je tek u prvom deceniju XX stoljeća i Osijek dobio svoj samostalni socijaldemokratski list "Volksrecht" /Pravo naroda/.
ZV Pr.1894-4425-992-Pr.95 AH, tekst je objelodanjen u M.G.R.O. 424-426
- 19 Spisak osječkih socijalista koji su početkom 1895. pretplaćeni na socijalističke listove "Volksstimme" /Glas naroda/ i "Nepszava" /Pučka riječ/
ZV Pr.1894-4425-992-1895 AH
- 20 Veliki župan virovitičke županije Teodor Pejačević izvještava 17.VII 1895. bana Khuena o izgonima osječkih socijalista Spehna, Theierlinga, Elmauera i Schmidta, pa je na taj način ponovno zaustavljen dalji normalan razvoj osječkog radničkog pokreta. Osim toga izbijaju istovremeno i veliki nemiri slavonskog agrarnog proletarijata, suzbijeni brahijalnom silom i osudom pobunjenika pred sudom u Srijemskoj Mitrovici i Osijeku.
ZV Pr.1895-3285-k kr.19 AH
- 21 Osječki radnički pokret doživljava svoju treću obnovu početkom XX stoljeća zahvaljujući drugovima koji povezani sa Zagrebom obnavljaju ranije akcije i nastojanja. Na čelu pokreta je Ivan Kolarić /1863-1904/ uz drugove Josipa Glatza /+1913/, braću Kirch i još danas živuće aktore Ivana Galovca i dra Miljenka Krausa. Suvremena fotografija

- 22 Započeta radnička gibanja odražavaju se i u povremenim štrajkovima koji, međutim, uslijed slabe organizacije unutar industrijskog radništva manje više završavaju bez ikakvog rezultata. Tako je početkom 1904. "iza 16-dnevne ogorčene borbe dovršen ...u ponedjeljak 23. o.mj. /veljače/ štrajk radništva u tvornici žigica i to sa potpunim porazom radnika..." -m-g. /Milan Glumac/, Slobodna riječ, Zagreb, 1904, 4, 25.II
- 23 Milan Glumac-Jurišić /1884-SAD 1914/, po zvanju slagar, aktivan najprije u Zagrebu pa uz Milorada Popovića u Pešti gdje suradjuje u "Narodnoj reči". Godine 1904. i dalje istupa aktivno u osječkom radničkom pokretu, postaje godine 1907. i tajnikom zemljoradničkog udruženja za Srijem, te ga službeni krugovi smatraju jednim od glavnih krivaca i agitatora pri srijemskim seljačkim pobunama, pa ga uoči tih pobuna i zatvaraju. Nakon izbijanja buna u Srijemu emigrira u Sjevernu Ameriku, pokreće list "Radničku stražu" putem koje s uspjehom širi socijalističku propagandu među našim iseljeništvom. Umro je na jednoj farmi nedaleko Chicaga godine 1914, 5.I
- 24 Suvremena novinska vijest o apšenju Milana Glumca godine 1906. Napred, Zagreb, 1906, 6, 26.IX
- 25 Kulminaciju doživljava borba osječkog radništva godine 1905. Mjeseca svibnja izbija generalni štrajk izazvan postupcima sa štrajkašima u tvornici namještaja Povišil i Kaiser. Iz dva oveća suvremena izvještaja dobivamo sliku raspoloženja u gradu i postupaka koji su tada bili na snazi. Slobodna riječ, Zagreb, 1905, 9, 10.V, Slobodna riječ, Zagreb, 1905, 10, 24.V
- 26 O proslavi 1.V 1906. u Osijeku. Iako su mjere poduzete protiv štrajkaša godine 1905. bile nasilne, to oni ipak istupaju na proslavi 1. svibnja godine 1906. dokazujući i tim istupom da su bili voljni i dalje voditi borbu protiv eksploatatora. Slobodna riječ, Zagreb, 1906, 9, 9.V
- 27 Zapisnik IV Zbora socijalno-demokratske stranke Hrvatske i Slavonije. Kako početkom XX stoljeća uz Zagreb i Osijek postaje aktivan centar, to je prihvaćen prijedlog da se u njem krajem godine 1906. održi i IV partijski kongres. Održan je od 23.-26.XII 1906. U uvodnoj riječi iznesen je iscrpan izvještaj o radu i uspjesima stranke godine 1905. i 1906. Kongresu je u ime srpske socijalne

- 17 Izvještaj osječkog gradonačelnika Rottera Zemaljskoj vladi u Zagrebu o radu i djelovanju osječkih socijalista, koji su početkom godine 1894 osnovali novo obrtničko-radničko društvo. Središnja ličnost je bio tipograf Spehn koji je živio u Beču, a svraća na duže i kraće vrijeme u Osijek. Podržavao je veze s Peštom, Brnom, Bečom, Zagrebom i Švicarskom. On je u Osijeku organizirao propagandu "...po velegradskom uzoru...". Bio je "...duša celoga pokreta i pogibeljniji što je inače naobražen čovjek..."
UCZV, 1894-30209-13-28, AH tekst je objelodanjen u M.G.R.O. 407-408
- 18 Prepis izvještaja osječkog gradskog senatora Novaka upućen 28. XII 1894. osječkom gradskom poglavarstvu. U izvještaju su iznesene pojedinosti o skupštini koju su sazvali osječki socijaldemokrati 26. XII 1894. Na skupštini je Dragutin Frauenheim pokrenuo pitanje izdavanja osječkog socijalističkog samostalnog glasila. Taj prijedlog je od službenih vlasti odbijen, pa je tek u prvom deceniju XX stoljeća i Osijek dobio svoj samostalni socijaldemokratski list "Volksrecht" /Pravo naroda/.
ZV Pr.1894-4425-992-Pr.95 AH, tekst je objelodanjen u M.G.R.O. 424-426
- 19 Spisak osječkih socijalista koji su početkom 1895. pretplaćeni na socijalističke listove "Volksstimme" /Glas naroda/ i "Nepszava" /Pučka riječ/
ZV Pr.1894-4425-992-1895 AH
- 20 Veliki župan virovitičke županije Teodor Pejačević izvještava 17.VII 1895. bana Khuena o izgonima osječkih socijalista Spehna, Theierlinga, Elmauera i Schmidta, pa je na taj način ponovno zaustavljen dalji normalan razvoj osječkog radničkog pokreta. Osim toga izbijaju istovremeno i veliki nemiri slavonskog agrarnog proletarijata, suzbijeni brahijalnom silom i osudom pobunjenika pred sudom u Srijemskoj Mitrovici i Osijeku.
ZV Pr.1895-3285-k kr.19 AH
- 21 Osječki radnički pokret doživljava svoju treću obnovu početkom XX stoljeća zahvaljujući drugovima koji povezani sa Zagrebom obnavljaju ranije akcije i nastojanja. Na čelu pokreta je Ivan Kolarić /1863-1904/ uz drugove Josipa Glatza /+1913/, braću Kirch i još danas živuće aktore Ivana Galovca i dra Miljenka Krausa. Suvremena fotografija

- 22 Započeta radnička gibanja odražavaju se i u povremenim štrajkovima koji, međutim, uslijed slabe organizacije unutar industrijskog radništva manje više završavaju bez ikakvog rezultata. Tako je početkom 1904. "iza 16-dnevne ogorčene borbe dovršen ...u ponedjeljak 23. o.mj. /veljače/ štrajk radništva u tvornici žigica i to sa potpunim porazom radnika..." -m-g. /Milan Glumac/, Slobodna riječ, Zagreb, 1904, 4, 25.II
- 23 Milan Glumac-Jurišić /1884-SAD 1914/, po zvanju slagar, aktivan najprije u Zagrebu pa uz Milorada Popovića u Pešti gdje suradjuje u "Narodnoj reči". Godine 1904. i dalje istupa aktivno u osječkom radničkom pokretu, postaje godine 1907. i tajnikom zemljoradničkog udruženja za Srijem, te ga službeni krugovi smatraju jednim od glavnih krivaca i agitatora pri srijemskim seljačkim pobunama, pa ga uoči tih pobuna i zatvaraju. Nakon izbijanja buna u Srijemu emigrira u Sjevernu Ameriku, pokreće list "Radničku stražu" putem koje s uspjehom širi socijalističku propagandu među našim iseljeništvom. Umro je na jednoj farmi nedaleko Chicaga godine 1914, 5.I
- 24 Suvremena novinska vijest o apšenju Milana Glumca godine 1906. Napred, Zagreb, 1906, 6, 26.IX
- 25 Kulminaciju doživljava borba osječkog radništva godine 1905. Mjeseca svibnja izbija g e n e r a l n i š t r a j k izazvan postupcima sa štrajkašima u tvornici namještaja Povišil i Kaiser. Iz dva oveća suvremena izvještaja dobivamo sliku raspoloženja u gradu i postupaka koji su tada bili na snazi. Slobodna riječ, Zagreb, 1905, 9, 10.V, Slobodna riječ, Zagreb, 1905, 10, 24.V
- 26 O proslavi 1.V 1906. u Osijeku. Iako su mjere poduzete protiv štrajkaša godine 1905. bile nasilne, to oni ipak istupaju na proslavi 1. svibnja godine 1906. dokazujući i tim istupom da su bili voljni i dalje voditi borbu protiv eksploatatora. Slobodna riječ, Zagreb, 1906, 9, 9.V
- 27 Zapisnik IV Zbora socijalno-demokratske stranke Hrvatske i Slavonije. Kako početkom XX stoljeća uz Zagreb i Osijek postaje aktivan centar, to je prihvaćen prijedlog da se u njem krajem godine 1906. održi i IV partijski kongres. Održan je od 23.-26.XII 1906. U uvodnoj riječi iznesen je iscrpan izvještaj o radu i uspjesima stranke godine 1905. i 1906. Kongresu je u ime srpske socijalne

demokracije prisustvovao Dimitrije Tucović koji je u svome govoru naglasio da "...srpski radnici, koji se od prije nekoliko godina borbe u političkim organizacijama, goje prama drugovima s ove strane Save i Dunava, prama vama, najveće simpatije. Te simpatije, to drugarstvo između svjesnog proletarijata jedne i druge zemlje posve je razumljivo i prirodno: njih spaja ideja socijalistička, njih vode ideali oslobodjenja radničke klase cijelog svijeta. Od onoga dana, kada je naš najveći učitelj Marx kliknuo: Proletarci sviju zemalja sjedinite se!-pa do danas, sve su čvršće sveze među njima. Danas radnički pokret sačinjava jednu porodicu, jednu internacionalu, koja će onog časa, kad mi pobijedimo, izvršiti bratstvo cijelog svijeta i donijeti mir među narode. U tom pogledu za nas socijalne demokrate ne postoji nikakova nacionalna razlika; hrvatski radnik i srpski radnik kaže jedan drugom: mi smo jedno, mi jedno hoćemo biti....". N S B

- 28 Nikola Vukojević /1882-1913/. U ime osječkog radništva pozdravio je IV Zbor stranke Nikola Vukojević. Izrazio je radost "što se ovdje u Osijeku, gdje je radništvo imalo izdržati teške borbe, ne samo s kapitalistima, već i s državnom vlasti. /Aluzija na nedavni generalni štrajk u svibnju godine 1905/ održava zbor socijalno-demokratske stranke. Ovom prilikom mogu vam ujedno saopćiti, da je organizacija osječkog radništva u posljednje vrijeme brojno ponarasila: a taj lijepi uspjeh ima se u prvom redu pripisati marljivom djelovanju drugova osječana, koji su svakom prilikom pokazali, da im je na srcu i da znadu cijeniti napredak radništva, ne samo ovdje, nego uopće u cijeloj zemlji, pa i dalje izvan nje." Nikola Vukojević bio je jedan od rukovodilaca čitavog pokreta u Hrvatskoj i Slavoniji u prvom desetljeću XX stoljeća. Po struci slugar istakao se i kao vrstan pisac, te je revno suradjivao i u "Slobodnoj riječi", a objelodanio je samostalne zbirke novela i pripovijesti. U povodu njegove prerane smrti izašla su sjećanja na njegovo djelovanje i rad /Slobodna riječ, 1913, 268, 21.XI, 269, 221, 270, 24.XI, 275, 29.XI/, dok je dvije godine prije njegove smrti napisao veoma zanimljiv prikaz o njegovom književnom radu Juraj Demetrović /Slobodna riječ, 1911, 299, 30.XII/. Vukojević je ostao popularan i nakon smrti, njegova djela čitana su i dalje, a imaju i danas svoju vrijednost kao jedan od doprinosa našoj socijalnoj književnosti prije I Svjetskog rata.

- 29 Poznata ličnost u osječkom radničkom pokretu prije svog odlaska u Dalmaciju bio je i Slavko Henč. On se hrabro hvata u koštac s klerikalcima koji uz kršćanske socijale i frankovačko radništvo nastoje ugušiti socijal-demokratsku stranku i u Osijeku. Uz ostalo je objelodanio i jedan polemički spis godine 1907. u kome se razračunava u obliku odgovora na odgovor sa "djakovačkom kap-tolskom gospodom".
- 30 Sve do 1914. održavaju se svake godine sve ljepše i veće prvosvibanjske proslave, pa je godine 1908, pošto su godine 1907. legalizirani sindikati u Hrvatskoj i Slavoniji, i osječka prvomajska proslava uz svečani dio imala i svoj politički značaj. U proglasu koji je bio objelodanjen 29.IV osječki radnici traže uz ostalo jednako direktno tajno pravo glasa, osiguranje u starosti, 8-satni radni dan, zabranu dječjeg rada, izražavaju se protiv sve većeg naoružanja, a zalažu se na kraju za bratstvo među narodima. Volksrecht, Osijek, 1908, 18, 29.IV
- 31 Novinski komentar uz ponovni štrajk u osječkoj tvornici namještaja izazvan neljudskim postupcima i niskim nadnicama. Volksrecht, Osijek, 1908, 49, 3.XII
- 32 Nekadašnja stanbena zgrada suvlasnika tvornice namještaja Povišila. Istovremeno dok se radništvo borilo za svoj dnevni život radeći i 14 sati dnevno /bez novčane naknade za prekovremeni rad/, tvorničar Povišil stanovao je i živio u velikoj udobnoj zgradi. Suvremeni akvarel iz kraja XIX stoljeća unutar suvremenog albuma M S O
- 33 Medjutim osječko radništvo početkom XX stoljeća ne zanemaruje usprkos teških životnih uslova ni svoje dalje duhovno uzdizanje, a brine se i za zdravlje svojih članova. Uz radničke diletantske grupe koje priređuju akademije, glazbene i recitatorske priredbe uz poneku kazališnu izvedbu postoji i posebna radnička sekcija za tjelovježbu, poznata pod imenom "Napred". Njeni članovi istupaju u javnosti pa s uspjehom priređuju nastupe i godine 1910. Volksrecht, 1910, 48, 11.XII (predobjava muzikalno-deklamatorske priredbe) i Volksrecht, 1910, 50, 48, 11.XII (predobjava javnog nastupa radničkog kluba za tjelovježbu Napred. Skrećemo pažnju na ukrštene ruke s čekićem u ruci. To radničko bratimljenje javlja se kod evropskih radničkih organizacija i prije osnivanja I Internacionale, a kod nas se pojavljuje prvi puta na jednoj maloj

"uspomenici" zagrebačkog pjevačkog društva "Sloga" (mjeseca veljače 1864). Gospodarske manifestacije, osječka gospodarska izložba godine 1889. i takozvana "Trajna" izložba godine 1904.

- 34 Naslovna stranica Kataloga "Gospodarsko-šumarske te gospodarsko-obrtne regionalne izložbe u Osijeku 1889". Nakon uspjeha postignutih na međunarodnim izložbama u Parizu godine 1855. i 1867. kao i na gospodarskoj izložbi godine 1864. u Zagrebu pokreće Slavonsko gospodarsko društvo /osnovano godine 1875/ održavanje jedne samostalne izložbe u Osijeku. U suradnji sa slavonskom trgovačkom komorom, koja je i inače od druge polovine XIX stoljeća i dalje angažirana na privrednim pitanjima i poboljšici trgovačko-privrednih problema izložba je nakon preliminarnih radova s uspjehom otvorena 20.VIII 1889. AH
- 35 Spisak nekih izlagača na osječkoj izložbi uz reklame stranih izlagača koji su na izložbi nastupili sa najmodernijim aparatima i poljoprivrednim strojevima.
- 36 Opis osječke izložbe iz pera tajnika zagrebačke trgovačke komore Milana Krešića. Milan Krešić, Izvješće o posjetu pet izložba održavanih u god.1889, Zagreb 1890, 6-7, tekst o izložbi se nastavlja do 24 strane N S B
- 37 Suvremene fotografije izložbenih paviljona i izložbenog prostora na izložbi u Osijeku godine 1889. Ukupno je izlagalo 1258 izlagača. MSO
- 38 Zgrada slavonske Trgovačke komore svečano otvorena 28.X 1894. Uz zagrebačku Trgovačku komoru znatno je doprinijela daljem razvoju trgovine i privrede, napose slavonskog područja, slavonska Trgovačka komora. Njeni izvještaji uz spomenice rječito govore o naporima da se poboljšaju prometne prilike, ceste i željeznice uz regulaciju rijeka, kako bi se onda i promet, trgovina i privreda mogli pravilno razvijati.
- 39 Uspjesi postignuti na izložbi godine 1889, uz rezultate koje su imali osječki i slavonski izlagači na izložbama u Beču /1894/, Pešti /1896/ i Parizu /1900/, bili su dovoljna garancija za organiziranje jednog takozvanog "trajnog izložbenog" prostora, koji je svečano otvoren 20.VIII 1904. Svrha te "trajne izložbe" bila je unapređivanje slavonske agrarne privrede, koja je u velikoj

mjeri usprkos golemih zemljišnih posjeda i šumskog bogatstva daleko zaostajala za susjednom Ugarskom. Gospodar, Osijek, 1904, 10, listopad, 115, 12, prosinac, 137

Z a g r e b

S o b a v

Nakon povratka "ustavnosti" godine 1860. nastaje i u Zagrebu, glavnom gradu Hrvatske novo stanje, koje će imati pozitivne rezultate i u daljem privrednom razvoju grada. Dovršena željeznička pruga na relaciji Zidani most-Zagreb-Sisak predana prometu mjeseca listopada godine 1862. pridonijela je također daljem razvoju trgovine i prometa. /Štetila je, međutim, prometu na Rijeci, jer je banatsko žito uz dužice iz Slavonije direktno išlo preko Zidanog mosta u Trst, što je logično izazvalo opadanje prometa u riječkoj luci./

U gradu ubrzo nastaju oveća poduzeća na čelu s paromlinom, plinarom, tvornicom duhana i kožarom, a nakon 80-tih godina XIX stoljeća bit će zastupane manje više sve proizvodne grane unutar većih i manjih poduzeća. Među njima se ističu tvornica papira, pivara, željeznička radionica, tvornica namještaja i velike ciglane. 90-tih godina broji Zagreb ukupno 40268 stanovnika "...od kojih se 35.42% bavi obrtom i industrijom. Po popisu iz godine 1890. bilo je u Zagrebu na 1000 stanovnika 224 radnika zaposlenih u obrtu, industriji i poljoprivredi.. Prema tome, jedna trećina zagrebačkog stanovništva pripadala je radničkoj klasi."

Za privredno-trgovački razvoj grada brine se kao i ranije zagrebačka Trgovačka komora /Početkom XX stoljeća prošireno djelovanje za čitav hrvatsko-slavonski teritorij imade novo osnovani Savez hrvatsko-slavonskih industrijalaca/ nastojeći nakon reorganizacije godine 1876. poboljšati i pojačati i prometne veze pomoću izgradnje novih cesta, željezničkih veza sa Zagrebom i regulacijom rijeke Save. Posljednji prometni problem postoji i danas. Komoru potpomaže i Gospodarsko društvo, a javlja se i privredna publicistika /Sidro, Obrtnik, Obrtnički vjesnik, Hrvatski trgovački list itd./ koja se također revno zalaže za podizanje industrije, prometa, trgovine i obrta ne samo u Zagrebu nego i na čitavom teritoriju tadašnje Hrvatske i Slavonije. Kao dopuna služe nam i redoviti izvještaji zagrebačke Trgovačke komore uz pojedinačne iscrpne izvještaje obrtnih nadzornika /1894, 1901, 1904 i 1907/ unutar kojih je obradjena i privreda Zagreba.

Članovi zagrebačke Trgovačke komore i Gospodarskog društva u Zagrebu pokreću s vremena na vrijeme pitanje ponovnog održanja samostalne gospodarsko-privredne izložbe /kao što je bila izložba godine 1864/, koja bi ponovo mogla pokazati dalji razvoj i napredak. Međutim ti prijedlozi nisu nailazili na razumijevanje ni kod "bana pučanina" Mažuranića /1873-1880/, pa su zbog toga i zagrebački obrtnici uz pojedine tvorničare bili prisiljeni izlagati na međunarodnim i većim gradskim izložbama. S uspjehom su izlagali u Parizu /1867/, Beču /1873/, Trstu /1882/ i Fešti /1885/.

Međutim se era "proslava" koja se bila nekako udomačila od proslave 50-godišnjice Ilirskog preporoda godine 1885. prenijela i na gospodarsko polje, pa je uz 50-u godišnjicu postojanja Gospodarskog društva u Zagrebu održana i velika reprezentativna izložba 1891. na kojoj su kao izlagači nastupili i zagrebački obrtnici i tvorničari. Slijedeća izložba održana je godine 1906, a naposljetku je godine 1910. osnovano i društvo Zagrebački Zbor koje je iste godine organiziralo i prvi omanji samostalni sajam uzorak, za kojim slijede i drugi i treći održani godinu dana prije izbivanja I Svjetskog rata. U takvoj sredini gdje sve do 80-tih godina postoji razmjerno mali broj tvornica razvija se zagrebački radnički pokret vezan u prvim decenijama manje više uz obrtničko radništvo, a tek 90-tih godina, a pogotovo početkom XX stoljeća, i industrijsko radništvo u većem broju počinje sudjelovati u pokretu.

Do osnivanja socijal-demokratske stranke Hrvatske i Slavonije godine 1894. i radnički pokret u Zagrebu bilježio je samo neke manje početne uspjehe. Organizirano radništvo na čelu sa zagrebačkim tipografima /prvi su koji imaju od godine 1850 svoju bolesničko-potporanu blagajnu/ pokreće pitanje osnivanja stručnog tipografskog društva čija pravila su bila odobrena godine 1870. Godinu dana ranije izlazi i prvi stručni tipografski list za kojim izlaze krajem XIX stoljeća i početkom XX i ostala tipografska glasila /Tipografija, Hrvatski Tipograf i Gutenberg/. Izbijaju i prvi štrajkovi /stolara, tipografa i krojača/, a uskoro je osnovano i prvo Radničko-obrtničko društvo. Na čelu pokreta je agilni Dragutin Kale, prvi urednik "Radničkog prijatelja" koji izlazi godine 1874. i 1875. u Zagrebu. Prve socijalističke ideje prenose iz Austrije u Zagreb ponajviše tipografi uz poneke obrtnike drugih struka. Kako je, međutim, godine 1876. raspuštena I Internacionala, a proglašen je i izvanredan zakon protiv socijalista u Njemačkoj, to su i ove mjere utjecale na dalji razvoj zagrebačkog radničkog pokreta, pa je uslijed toga nastao

zastoj prekinut za čas nakon dolaska Huga Gerbersa /tipografa iz Njemačke/, koji je godine 1877. pokušavao ponovo organizirati tipografe, a pokrenuo je čak pitanje izdavanja jednog socijalističkog glasila u Zagrebu. Daljnji pooštreni kurs onemogućava izlaženje lista. Daskora je povedena parnica i protiv nekih zagrebačkih anarhista /godine 1884/, a osim toga dolazi i do rascjepa unutar samog radničkog zagrebačkog društva.

U kolovozu godine 1889. održan je prvi, ali neuspjeli, radnički sastanak u Sisku /Tok sastanka možemo detaljno pratiti na stranicama novog zagrebačkog lista "Radničkog glasnika"/. Godinu dana kasnije nakon osnivanja II Internacionale u Parizu, a na temelju njenih zaključaka i zagrebačko radništvo slavi po prvi puta radnički blagdan 1 svibanj. Te proslave su uspješno nastavljene sve do godine 1914, kada je nakon proglašenja rata sa Srbijom mjeseca srpnja godine 1914. zabranjena sva socijal-demokratska aktivnost ne samo u Zagrebu nego na čitavom teritoriju tadašnje Austro-Ugarske monarhije.

Nakon službenog osnivanja socijal-demokratske stranke mjeseca rujna godine 1894. i radnički pokret Zagreba stupa u novu fazu. Sindikati su i dalje ilegalni pa se za svoja prava bore i zagrebački radnici, vode štrajkove i ostale akcije, a potpomažu ih i članovi stranke, koji vrše sve veću agitaciju među industrijskim i obrtničkim radništvom. U Zagrebu se od 1895. redovito održavaju stranački zborovi /I, II, III, V, a IV je održan u Osijeku/ sastanci i pučke skupštine, a članovi stranke agitiraju i van Zagreba po svim većim i manjim pokrajinskim mjestima osnivajući od godine 1895. i dalje takozvane "klubove". Sire ideju socijalizma izraženu u borbi za politička prava, poboljšanja životnih uslova, izjednačavanja unutar svih obaveza prema državi bez obzira na položaj i klasnu pripadnost, a bore se i za kulturni napredak i razvoj pojedinca, pa već od prvih godina organiziraju pohađanje izložaba, kazališta i ostalih javnih priredaba u vidu predavanja i drugih agitacionih sredstava. Pokrenuta je i stranačka štampa, pa na stranicama Slobode možemo od 1892. do 1902. pratiti temeljito razvoj socijalizma u svijetu i kod nas. Nastavak slijedi u Slobodnoj riječi koja izlazi u Zagrebu od 1902-1914. Kraćeg vijeka su listovi Nova Sloboda, pa ilegalna Crvena Sloboda u Pešti, Napred, časopis Razredna borba, pa list Radnička borba i mnogi sindikalno stručni listovi, tako da početkom XX stoljeća gotovo sve obrtne grane posjeduju i svoja omanja staleško-stručna glasila. Uz to se godišnje jedanput od godine 1894. i dalje redovito javljaju vrlo dobro uređeni takozvani Svibanjski spisi, pa kalendari među

kojima osobito zavređuje pažnju takozvani Crveni kalendar. Osnovana je i posebna nakladno izdavačka kuća Naša snaga /1905/ koja također vrši dobru propagandu izdavajući omanje brošure, prijevode iz svjetske socijalističke literature i ostala djela. Međutim stranka ubrzo nakon svoga osnivanja nailazi na jak otpor, bore se protiv nje osim službenih krugova, takozvano frankovačko radništvo, pa kršćanski socijali a povremeno istupa protiv članova stranke i katolička crkva dajući oduška svojim stavovima na stranicama lista zagrebačke nadbiskupije Zagrebačkog katoličkog lista.

Kada su godine 1907. sindikati legalizirani, borba zagrebačkog radništva postaje sve žešća. Iako su štrajkovi bili na dnevnome redu i ranije godine 1905. /veliki štrajk u tvornici papira/ i 1906, oni kulminiraju u generalnom štrajku godine 1911. Taj štrajk je organizirao Međustrukovni odbor, a izbio je u kolovozu iste godine kao izraz solidarnosti s radništvom zagrebačke pilane u Černomercu u kojoj su postupci s radništvom uz slabe nadnice i prekomjerno radno vrijeme izazvali velike sukobe.

Godine 1912. uveden je komesarijat, pooštrena je cenzura, pa su jasno i socijal-demokrati pogođeni tim novim političkim stanjem. Uoči izbijanja I Svjetskog rata održan je sindikalni kongres, ujedno posljednja veća akcija pred rat. Nakon izbijanja rata veliki broj mlađih članova stranke je mobiliziran, preostali skućeni u političkim slobodama čekaju svršetak rata i obnovu pokreta koja počinje godine 1917. nakon izbijanja velike Oktobarske revolucije.

I z l o ž e n a g r a đ a

Suvremene dopisnice Zagreba iz kraja XIX i početka XX stoljeća A

Znatniji zagrebački pogoni i radni uslovi radništva od 70-tih godina XIX stoljeća do početka I Svjetskog rata
Radničke prilike uz životne uslove i u zagrebačkoj industriji veoma revno prati i novo pokrenuta socijalistička i kasnija socijal-demokratska štampa. Pišu o tim prilikama na svoj način i građanski listovi opozicioni na čelu s "Obzorom", pa i same službene "Narodne novine", a prati te prilike i frankovačka štampa kao i glasilo kršćanskih socijala "Glas Naroda". Ti anonimni i potpisani izvještaji od godine 1874. dalje vjerno ilustriraju radne uslove tadanjeg zagrebačkog radništva.

Fotografije nekih znatnijih zagrebačkih pogona koji postoje i danas uz one u kojima je radnički pokret u Zagrebu organiziranije počeo djelovati:

- 1
  - a/ Faromlin /osnovan 1862, pretvara se 1873. u dioničko društvo - postoji i danas na Koturaškoj cesti/
  - b/ Flinara /osnovana 1862. /na uglu Gundulićeve i Kavurićeve ulice/ njemačkim kapitalom, 70-tih godina prelazi u domaće ruke, početkom XX stoljeća preokupljuje je grad Zagreb - postoji i danas na Radničkoj cesti
  - c/ Tvornica duhana /osnovana 1869. kao državno poduzeće, prvobitno smještena u zgradi današnjeg rektorata na Trgu Maršala Tita krajem stoljeća seli u novu zgradu u kojoj se i danas nalazi u Klaićevoj ulici 13. U tvornici od prvog dana radi pretežno ženska radna snaga - postoji i danas/
  - d/ Tvornica koža /proradila 1869 u Medvedgradskoj ul.2 - gotovo do pred II Svjetski rat jedna od najvećih zagrebačkih tvornica, jaki centar radničkog zagrebačkog pokreta od 90-tih godina i dalje/
  - e/ Zgrada nekadanje tvornice šibica na Savskoj cesti 139 /osnovana 1874 - svakako treba istaći činjenicu da je u ovome iako omalenom poduzeću sa svega 20-30 radnica već godine 1875. izbio p r v i š t r a j k ž e n a r a d n i c a, koji je vjerujemo ujedno i prvi takav istup na našem teritoriju. Strajk je bio izazvan slabim nadnicama/
  - f/ Željeznička radionica /osnovana 90-tih godina, početkom XX stoljeća značajnije središte zagrebačkog radničkog pokreta - postoji i danas "Janko Gredelj"/
  - g/ Zagrebačka pivovara /osnovana 1894/
  - h/ Tvornica papira /osnovana 1895 - u prvom deceniju počinju veći pokreti radništva, postoji i danas/
  - i/ Tvornica namještaja Bothe i Ehrmann /postojala od 90-tih godina značajni istupi i veliki štrajkovi stolara početkom XX stoljeća/
- 2 O prilikama u zagrebačkoj tvornici koža, Radnički prijatelj, Zagreb, 1874, 13, 27.XII
  - 3 O mizernim radnim uslovima u tvornici duhana. Zaposlena je bila gotovo isključivo ženska radna snaga s mogućom najvećom kukavnom zaradom od 2-3 forinte tjedno /gdje su najmizernije sobe stajale

- preko 10 forinti/, dok je prosječna radnica dobivala 1-2 forinte. Zaposlena su bila i djeca ispod 10 godina te su ona dobivala svega 60 novčića tjedno. U tvornici je radilo oko 300 radnica, a taj broj se početkom XX stoljeća povećao na 600. Saznajemo nadalje da je uprava tvornice tražila ispravak tobožnjih "neistina", ali izvjestilac "Radničkog prijatelja" ostao je na svojim pozicijama. Radnički prijatelj, Zagreb, 1875, 5, 31.I; 8, 21.II
- 4 I zagrebačka tvornica cipela /osnovana 1873/ postupala je s radništvom kao s robljem, Radnički glasnik, Zagreb, 1888, 9, 15.V
- 5 Takove prilike logično izazivaju val štrajkova koji od 90-tih godina bolje ili slabije organizirani izbijaju u Zagrebu. Tako je i 1890. izbio veliki štrajk u zagrebačkoj kožari, bio je to "...prvi veliki štrajk za skraćenje radnog vremena u Zagrebu." Počeo je 5.V 1890, sudjelovalo je oko 400 radnika, a trajao je do 10.V iste godine, te je zabilježio i uspjeh, jer je traženo 10-satno radno vrijeme izvojevano. Štrajk je na duhovit način prikazan i u suvremenoj humorističkoj štampi. Brico, Zagreb, 1890, 10, 15.V
- 6 Kukavno je bilo stanje radništva i u zagrebačkoj plinari. Vrlo zanimljive podatke čitamo o tome u socijal-demokratskoj "Slobodi" koja sve do kraja izlaženja godine 1902. prati prilike i pojave ne samo u zagrebačkim obrtničkim radionicama i poduzećima, nego bilježi istovjetne pojave i na čitavom teritoriju Hrvatske i Slavonije. Sloboda, Zagreb, 1896, 7, 2.IV
- 7 Prilike u zagrebačkoj plinari duhovito prikazuje i suvremena humoristična štampa ustanovljujući da su poneke zagrebačke ulice tako "...slabo razsvjetljene, da si moraš žigicom posvetliti, da vidiš, da li plin gori". Brico, Zagreb, 1890, 10, 15.V
- 8 Početkom XX stoljeća povećanjem broja radništva u postojećim tvornicama uz osnivanje novih tvornica u Zagrebu industrijski radnik postaje sve značajnijim faktorom. O njem ipak vode računa i krugovi van socijal-demokratskog pokreta bilo u pozitivnom ili negativnom vidu /počevši od vladinih krugova do antisocijalističkih agitatora/. Suvremena karikatura iz godine 1907. u času legalizacije sindikalnog pokreta na realističan način iznosi radnički problem na vidjelo. Radnik uoči Uskrsa na veliku subotu sa svojom bijednom tjednom plaćom s pravom ustanovljuje "Kako se ljudi komešaju! A za mene je svaka subota Velika subota!" Koprive, Zagreb, 1907, 4

- 9 Radništvo u zagrebačkim poduzećima sve je aktivnije, a nakon generalnog štrajka godine 1911. suvremeno stranačko novinstvo na čelu sa "Slobodnom riječi" i "Radničkom borbom" i dalje svestrano prati razvoj radničkog pokreta. Tako čitamo da je u zagrebačkoj pivari "...jedna radnica smjesta otpuštena, jer da je navodno "ukrala" flašu piva, koja je nadjena na tavanu..." uz niz drugih istovjetnih brutalnih postupaka u pivari i ostalim poduzećima. Radnička borba, Zagreb, 1911, 39, 28.IX
- 10 Izneseni su i podaci o postupcima sa željezničarskim osobljem koje je uz radništvo u zagrebačkoj strojarnici i željezničkoj radionici živjelo također pod teškim uslovima. Radnička borba, Zagreb, 1911, 13, 30.III
- 11 O prilikama u zagrebačkoj tvornici papira uoči I Svjetskog rata. I u tome poduzeću /u kojem je izbio veliki neuspjeli štrajk godine 1905/ prilike su i dalje teške, a radni uslovi za "canjkarice" više nego bijedne. Te jadne žene "...prebiru krpe. Tu ima svega i svašta. Sa smetišta, iz bolnice, puno krvi i gnoja, puno raznih bakcila, moraju ove kukavne bijednice za plaću od 1 krune do 1 80 K prebirati". Treba imati na umu da godine 1911. jedna kukavna sobica na zagrebačkoj periferiji stoji 28 kruna, dakle gotovo 3/4 plaće, dok su sobice u centru stajale čak i preko 30 kruna, a da ne govorimo o potrebnoj hrani počevši od kruha uz cijenu od 40 filira po kilogramu, pa kilogramu masti po 2 krune, glavici kupusa po 20 filira itd. Slobodna riječ, Zagreb, 1912, 120, 29.V
- Društvene organizacije /staleško-stručne/ i ostale društveno-političke pojave od 1869-1890.
- 12 Red radnje Gajeve tiskare od 26.VIII 1838. kojim je bilo određeno radno vrijeme od 11 1/2 sati dnevno. SGR, IHRFH, kutija 33
- 13 Molba zagrebačkih slagara na Gradsko poglavarstvo u Zagrebu da smiju osnovati zajedničku potporno blagajnu "...za oboljele i prolazeće slagare i tiskare" prema uzoru na slična društva u Austriji. Molba je bila ođaslana 15.I 1863, a preliminarni dogovor održan je u Zagrebu 7.IX 1862. Tom prilikom bio je formiran i odbor kojem je bio na čelu Josip Novotny. Tako su slagari i u Hrvatskoj /kao i u ostaloj Evropi/ bili jedni među prvima koji su organizaciono istupili i počeli najprije s potporno-bolesničkim blagajnama. G.p.r.u. HAZ, 1863-486

- 14 Slikarija na svili: uspomena na formiranje pjevačkog tipografskog društva koje će onda decenijama kao društvo "Sloga" vršiti barem u prvim godinama postojanja uz svoju kulturnu i ostalu progresivnu funkciju. Kako je među zagrebačkim tipografima nikla godine 1862. misao osnivanja samostalnog pjevačkog društva, to je godine 1863. održana osnivačka skupština. Društvo doduše službeno još tada nije bilo osnovano, ali su tipografi ipak počeli voditi društveni život i ubrzo je formiran mali pjevački zbor. Taj zbor je u veljači 1864. priredio pokladnu zabavu, pa je tom prilikom izrađena ova slikarija na svili. Spojene ruke sa čekićem simbolički prikazuju slogu radnika. FMH 4247
- 15 Faksimil jednog broja Glasnika zagrebačkih knjigotiskarah iz 1869. godine. Kako je već nakon stupanja na snagu novog obrtnog austrijskog zakona iz godine 1859. nastajala postepena liberalizacija, to su onda i tipografi koji su doduše uvijek živjeli van cehovskih stega nastojali osnovati što prije samostalno staleško udruženje. Prije samog službenog potvrđivanja društvenih pravila./koja su bila odobrena godine 1870/ pokreću tipografi svoj samostalni /rukom pisani/ list u kojem su objavljivali staleško-stručne vijesti. Glasnik zagrebačkih knjigotiskarah, 1869, 4
- 16 Pismo Dragutina Kalea, prvoga predsjednika novo osnovanog zagrebačkog tipografskog društva, u kojem se 21.II 1870. obraća na svoje drugove s molbom da pomognu otkup oveće knjižnice za potrebe društvenih članova. Kale je i kasnijih godina veoma aktivan u društvu te ga zastupa i na sastancima u Beču i Pešti. SGR, IHRPH, kutija 33
- 17 Molba predsjednika tipografskog društva Dragutina Kalea zemaljskoj vladi u Zagrebu 30.X 1871. da odobri izdavanje "Tipografskog vjestnika." Molba je bila odbijena, pa su tipografi sve do 80-tih godina /do pojave lista "Tipografija"/ ostali bez glasila. SGR, IHRPH, kutija 33
- 18 Potpisi zagrebačkih slagara koji su krajem godine 1871. pokrenuli pitanje revizije novog cjenika. Oni su 15.XII 1871. predali poslodavcima svoje zahtjeve i tražili odgovor do 27.XII i.g. Ukoliko odgovor ne bi do tog roka stigao, oni bi smjesta stupili u štrajk. Kako odgovor nije stizao, to je najavljeni štrajk i izbio. Bio je drugi štrajk u Zagrebu. Prvi je izbio neposredno u toku same pariske komune, pokretači su bili stolarski djetići, koji su se zaprijetili

- "...da će obustaviti radnju, ako jim se plaća ne povisi..". Slagarski štrajk je trajao preko 14 dana i završio je djelomičnim uspjehom. SGR, IHRPH, kutija 33
- 19 Bečki list Vorwärts /Naprijed/ glasilo bečkih štampara sa simpatijama je pratio i potpomagao zagrebačke drugove za vrijeme tipografskog štrajka. Vorwärts, Beč, 1872, 2, 11.I SGR, IHRPH, kutija 33
- 20 Godine 1872. službeno su ukinuti cehovi u Hrvatskoj, pa je i taj momenat povoljno djelovao na formiranje samostalnog Radničkog društva u Zagrebu. Prvi zahtjevi za osnivanje postavljeni su pred službene krugove godine 1869, pa je zahtjeve radnika prenio pred mjerodavni forum Milan Makanec bez ikakvog uspjeha, što se moglo očekivati u vrijeme banovanja Levina Raucha. Društvo je tekst svojih prvih pravila službeno predalo 3.I 1873. i ona su bila odobrena 10.I i.g. Imala su 37 paragrafa prema kojima je društvo trebalo biti prosvjetno-obrazovno. Potpisnici pravila su bili Vlodoj Manzoni postolar, N. Ičitović bravar, Ivan Fintarić stolar, Gavro Grünhut štampar i Fr. Hoffmann krojač. Nekoliko dana nakon odobrenja pravila održana je 19.I 1873. konstituirajuća skupština društva. Drugi predsjednik društva bio je Dragutin Kale, i on se ubrzo deklarirao kao pristaša novih socijalističkih ideja, te je i rad društva u tome vidu usmjeravao. Međutim je među članstvom nakon nekoliko godina nastao rascjep. Potkraj stoljeća nakon osnivanja socijal-demokratske stranke i pojavom antisocijalističkih organizacija i stranaka Radničko društvo gubi svoj progresivni značaj, te se pretvara u nabožno-prosvjetnu organizaciju. G.p.r.u. 1873-355, HAZ
- 21 Dragutin Kale /1847-1903/. Osim što je bio predsjednik Tipografskog i radničkog društva pokreće pitanje izdavanja samostalnog radničkog lista koji se godine 1874. pod imenom "Radnički prijatelj" pojavljuje u Zagrebu. Kale je osim toga bio i sastavljač prve radničke knjižice u Hrvatskoj pod naslovom "Njekoliko rieči o društvenom životu" u kojoj naglašava važnost udruživanja. Ustanovljuje da su radnici "...nehajni za društveni život. Razlog je tomu činjenica, što je radnička klasa u Hrvatskoj zapuštena, jer ceh, ta srednjevjekovna tvorevina, nije im pružao nikakvo znanje ni pouku...".

- 22 Vijest o otvaranju zagrebačkog sveučilišta. Iako je list "Radnički prijatelj" pratio pretežno staleško-stručna pitanja, to je on ipak postepeno /bio je dvojezičan/ upravo na njemačkom jeziku pisanim člancima počeo zastupati socijal-demokratska načela omogućujući i drugovima na teritoriju izvan Hrvatske čitanje pojedinih priloga. U hrvatskom dijelu bavio se i praktičnim pitanjima, no ne zanemaruje ni prosvjetu ni kulturu, pa je zbog toga s radošću i donio godine 1874. vijest o otvaranju zagrebačkog sveučilišta. Radnički prijatelj, Zagreb, 1874, 3, 18.X. List je osim toga putem svojih suradnika bio povezan i sa socijalistima u Srbiji, pa je povodom smrti Svetozara Markovića u njem objelodanjen i veoma toplo pisan nekrolog. Radnički prijatelj, Zagreb, 1875, 11, 14.III
- 23 Godine 1875. mjeseca veljače sazvana je bila u Zagrebu opća radnička skupština na kojoj su prisutni peticijom na hrvatski Sabor tražili što skoriju provedbu novoga zakona o sastajanju koji je od hrvatskog Sabora bio službeno odobren već 22.X 1874. Predstavku je potpisalo 290 prisutnih radnika. UOZV-1875-12.862-14-4 AH
- 24 Sve te pojave i promjene dešavaju se u vrijeme banovanja bana pučanina Ivana Mažuranića i njegovog nasljednika Fejačevića. Političku situaciju veoma dobro ilustriraju suvremene karikature. Arkiv za šalu i satiru, Zagreb, 1886, 2, 31.I
- 25 Prestankom izlaženja lista "Radnički prijatelj" završena je prva faza radničkog pokreta u Zagrebu. U drugoj od 1876. do 1889. prelazi pokret u ilegalnost. Postoje omanje grupe radnika i obrtnika među kojima su bile zapažene i neke anarhistične tendencije, pa je zbog toga došlo i do poznatog procesa u Zagrebu godine 1884. Optuženi i zatvoreni su bili Izidor Straub, Vjekoslav Montanelli, Franjo Srnec i Wolfgang Hiža. Hiža se godine 1883. pojavio u Zagrebu, te je zagrebačko radništvo "...stao upućivati o težnji socialdemokrata..." Udružio ih je u jedan ilegalan klub, te su u njem čitane razne brošure i strani listovi. Članovi toga kluba poslali su u američki list "Freiheit" /Sloboda/ u New York proglas, a dijelili su i letak po Zagrebu. Naslov mu je bio "Braćo radnici". U njem je u najcrnijim bojama prikazano "...biedno stanje radnika, te se u najžešćih izrazih sva krivnja svaljuje na vladu i društvene uredbe...". Zbog svih tih prestupa su "zagrebački anarhisti" bili osuđeni za veleizdaju i uvredu veličanstva. Fozor, Zagreb, 1884, 115, 17.V, 116, 19.V

- 26 Godine 1883. uoči Khuenova dolaska u Hrvatsku ekonomsko stanje je bilo kritično. Oporezovanje je mnogo poraslo t.j. "...od 3.59 mil.forinti g.1873 na 6.53 mil.g. 1883, dakle za 82%, na što su utjecali i veliki troškovi prilikom okupacije Bosne i Hercegovine...". To oporezovanje veoma vjerno prikazuje i suvremena karikatura. Bič, Zagreb, 1883, 2, 15.XI
- 27 1.XII 1883. dolazi u Hrvatsku "ban pacifikator" /nakon nemira 1883/ Khuen Hedervary. Toga časa započinje njegova dvadeset godišnja ugarsko-apsolutistička era u Hrvatskoj. Svega 14 dana nakon preuzimanja vlasti pojavljuje se prikazana karikatura u suvremenom humorističnom novinstvu. Bič, Zagreb, 1883, 4. 15.IX
- 28 Za prvih godina "khuenovštine" izbijaju ranije spomenute prve nesuglasice u radničkom društvu. Iz njega istupa i jedan od viđenijih članova imenom Valentin Lambert, te osniva godine 1886. Zanatlijsko pomoćno društvo koje je do 90-tih godina stajalo na naprednim pozicijama. Foslije i ono, uz radničko i tipografsko, postepeno prelazi u nacionalističko-antisocijalističke i nabožne vode.
- 29 Nakon osnivanja njemačke socijal-demokratske stranke godine 1869. osjeća se postepeno i u Hrvatskoj njen upliv i ulaz novih ideja koje dolaze ponajviše preko Austrije i Ugarske. Kako je nakon stagnacije oko 1889. međunarodni radnički pokret ponovno živnuo, to je ubrzo i jedna druga jaka međunarodna sila počela na nj reagirati. Bila je to katolička crkva, značajan i utjecajan faktor i u Hrvatskoj. Tako je godine 1889. vođena polemika između novopokrenutog "Radničkog glasnika" u Zagrebu i "Katoličkog lista" u kojem neki S.H. nikako ne može pojmiti "...da bi državi moglo biti svejedno, da li se njeni budući državljani hrane komunističnima i socijalističnima, bezbožnima idejama, to bi bio znak, da takova država malo mari i za svoj vlastiti obstanak, to bi bilo samoubojstvo en gros". Usput skrećemo pažnju na činjenicu da to nije bio prvi javni istup protiv komunizma, posredstvom Katoličkog lista, jer on datira još iz vremena stvaranja I Internacionale i onda jača sve više u vrijeme pariške komune godine 1871. Katolički list, Zagreb, 1889, 26, 27.VI, 209-211, Zagreb 1871.
- 30 Poznata je činjenica da upravo u to vrijeme pada i osnivanje II Internacionale u Parizu. Zainteresiran je na toj pojavi i Radnički glasnik. Anonimni izvjestilac želi "...braći u prijestolnici

Francezke, toj koljevci ljudskoga prava, sretan sastanak, a još sretniji i jednodušni razstanak. "Radnički glasnik", Zagreb, 1889, 13, 15.VII

- 31 Na kraju je vrijedno zabilježiti da se i prije osnivanja socijal-demokratske stranke u Zagrebu pojedinci počinju baviti praktičnim socijalnim problemima u glavnom gradu Hrvatske, naime stanbenim pitanjem. Pokrenuo ga je zagrebački privrednik Edmund Kolmar /1841-1933/ u vidu iznalaženja mogućnosti izgradnje radničkog naselja. To je pitanje bilo s vremena na vrijeme na dnevnom redu i u periodu između dva rata. Kolmar je samo iz svojih čisto filantropsko-owenističkih zakašnjelih gledišta iznio taj svoj prijedlog u jednoj brošuri, ali je to premalen korak naprijed s obzirom na težinu problema koji je bio opet skinut s dnevnog reda "...a da grad Zagreb sa svoje strane nije ništa učinio za rješavanje ovog socijalnog pitanja, koje je u to vrijeme već postajalo zamašno."

Socijal-demokratski period do 1914.

32 Tekst suvremenog izvještaja o toku prvog sastanka socijal-demokrata iz Hrvatske i Slavonije u Zagrebu 8. i 9. rujna 1894. Sastanku su uz zagrebačke drugove /na čelu s Ivanom Ancelom/ prisustvovali i drugovi iz Osijeka, Slatine, Broda, Majura, Koprivnice, Krapine i Varaždina. "Iz Rieke izpričali su se nemogućnošću naći u kratkom roku sazvanja dogovora izaslanika, komu bi poslovni odnošaji dozvoljavali doći, a tako i oni iz Siska, Daruvara, Bellovara i drugih nekijh mjesta u Slavoniji." Nakon uvodnog pozdrava dao je Ivan Ancel iscrpan izvještaj o stanju radničkog pokreta u Hrvatskoj sve do 1894. Dopusili su ga delegati iz pokrajine. Nakon iscrpne dvodnevne diskusije bio je kao osnov nove socijal-demokratske stranke u Hrvatskoj i Slavoniji prihvaćen Hainfeldski program austrijskih socijal-demokrata, prema kome je i nova stranka imala kao temeljno načelo da "...teži za oslobodjenjem čitavoga naroda iz veza gospodarstvene ovisnosti, bez razlike narodnosti, poroda ili pokoljenja, ona teži za ukinućem političke nepravdnosti te traži oslobodjenje iz duševne zaostalosti." Bilo je prodiskutirano i pitanje stranačke štampe uz ostalu propagandu, pa prvomajske proslave, a načeto je i toliko akutno seljačko pitanje koje je nakon ukinuća zadruga godine 1874. ušlo u svoju novu fazu, a nastali

agrarni proletarijat postajao sve veći problem. Na kraju sastanka "...uz uzvik: Živila socijaldemokratska stranka! Živio međunarodni socijalizam! Uz burne usklike od strane drugova i uz zvukove marseljeze, koju prisutni pjevači zapjevaše razidju se po tome sakupljeni." Sloboda, Zagreb, 1894, 18, 21.IX; 19, 4.X

- 33 Program socijal-demokratske stranke Hrvatske i Slavonije iz godine 1896. Nakon drugog stranačkog zbora /1896/ prihvaćen je i stranački program. U njem su tretirana mnoga teoretska pitanja, a naglašeno je da se "...radni narod mora osvijestiti i postati sposobnim za borbu izmjene sadanjih okolnosti. Budući su pako okolnosti u kojima živi radni narod, po svim zemljama slične ...to je potrebno da se za oslobodjenje radnoga naroda vodi borba, u kojoj mora sudjelovati sav radni narod sviju država na svijetu. Socijalno demokratska stranka bori se dakle za poboljšanje stanja svihkolikih ljudi bez razlike roda, pokoljenja, plemena i vjere". Međutim temeljni zahtjevi koji se provlače i dalje kao crvena nit bili su uvođenje općeg jednakog i izravnog izbornog prava za muškarce i žene nakon 20. godine, pa zajamčenje pune slobode izražaja misli "tiskom i govorom". Zauzet je i stav prema nacionalnom pitanju izražen ovim riječima: "Socijalno demokratska stranka odsudjuje svaku prevlast, bilo narodnostnu, vjersku ili društvenu, ona odsudjuje raznarodjivanje i silovito naturavanje narodnosti, vjere ili imena narodnosti". Treba ali ipak ustanoviti da taj program nije sadržavao "...najvažnije dijelove socijalističke objave, t.j. izjavu o potrebi ukidanja privatnog vlasništva i uvođenja socijalističkoga društvenog uređenja." NSB

- 34 Suvremena karikatura na program socijal-demokratske stranke kojoj se tada na čelu nalazio Ivan Ancel. Trn, Zagreb, 1897, 8, 20.IV

- 35 Tadašnji stranački "leader" Ivan Ancel /1870-1922/ nakon prekinutih studija u Pešti i Beču vratio se u Zagreb, te se godine 1892. priključio socijalističkom pokretu. Sudjelovao je u pokretanju socijalističkog zagrebačkog glasila "Slobode", a nekoliko puta je bio socijalistički delegat na međunarodnim kongresima u Zürichu 1893. i drugdje. Godine 1897. nakon velikih nemira u Srijemu uapšen je i on s ostalim stranačkim vođama i osuđen na zatvor u Srijemskoj Mitrovici. Nakon izlaska iz zatvora došao je u sukob sa stranačkim drugovima. Godine 1901. je isključen iz stranke, a nakon sloma Austro-Ugarske je reakcionarni protivnik svakog klasno-svijesnog pokreta.

- 36 Djelatnost stranke postaje sve jača i kulminira u prvoj fazi u poznatim "srijemskim nemirima" kojom prilikom su kolovodje na nemilosrdan način maltretirani, pa je na te postupke reagirao u Hrvatskom saboru i narodni zastupnik dr Potočnjak. Saborski spisi, 1899, 1683-Interpelacija na sjednici 15.II 1899. AH
- 37 Godine 1895. izdvaja se najprije jedan dio radništva, te se grupira oko dra Josipa Franka. Oni osnivaju Hrvatski radnički klub. Drugi dio će pomoću klerikalaca i katoličkog visokog klera inicirati postanak kršćanskih socijala. Ta razdvojenost se odražava i u radničkom i tipografskom društvu. U prvim godinama je Frankova akcija veoma agresivna, pokušava potpunoma razdvojiti radništvo te ulazi i među socijal-demokrate na što reagira i suvremena satira. Stršen, Zagreb, 1900, 4, 20.II
- 38 Agitacija hrvatskog frankovačkog radništva nastavljena je tokom 1900. Održavaju se česti sastanci, pa je između ostalog održan jedan i 12.III 1900. Probrana gradja 1900-1902. HAZ
- 39 Medjutim ne miruju ni socijal-demokrati, održavaju takodjer zborove i skupštine na koje takodjer reagira na duhovit način i suvremena zagrebačka humoristična štampa. Čauš, Zagreb, 1901, 3, 1.V
- 40 Godine 1902. izbijaju poznate protusrpske demonstracije u Zagrebu, najoštrije ih osudjuje i socijal-demokratska Sloboda. Osim toga je u listu i na zanimljiv način tretirana i socijalna strana tih događaja. U jednome uvodniku uz ostalo je rečeno i ovo "...Da naša socijalna nevolja probila je u Zagrebu eruptivnom snagom i zato su demonstracije zauzele toliki obzir. To je grozni fiasko domoljubne politike kroz 30 godina. Da li će iz toga naši političari što naučiti? Hoće li napokon krenuti realnim putem za odstranjenje socijalne nevolje? Hoće li se pružiti radnome narodu sloboda koalicije i sloboda političkoga kretanja?" Sloboda, Zagreb, 1902, 18, 11.IX
- 41 Početkom 1903. uz sve veću političku napetost /ta približavamo se lipanjskim događajima/ pojačava se pokret iseljavanja izazvan sve većom besposlicom, započet postepeno u drugoj polovini XIX stoljeća. Drastično je prikazan i na suvremenoj karikaturi početkom 1903. Satir, Zagreb, 1903, 41, veljača

- 42 I štrajkaški pokret zagrebačkog obrtničkog radništva započet 70-tih godina XIX st. nastavljen je i 90-tih godina da se sve više uz industrijsko radništvo aktivira početkom XX stoljeća. Među obrtničkim štrajkovima jedan od zamašnijih bio je i štrajk zidarskih radnika, koji je trajao od 6.IV-7.V 1903. Izvještaj kr.zemaljskog obrtnog nadzornika o pregledanju obrtnih i tvorničkih poduzeća...Zagreb, 1906, 11-14.
- 43 Nakon poznatih nemira u ljetu 1903. u Zagrebu i okolici, nakon kojih je završena 20-godišnja Khuenova "ugarska-apsolutistička" vladavina uz tolike druge dospio je u zatvor i jedan od vođa socijal-demokratske stranke Vitomir Korać. Njegovo tamnovanje je na šaljiv način prikazano i komentirano i u suvremenoj humorističnoj štampi. Satir, Zagreb, 1903, 42, listopad
- 44 Godine 1904. socijaldemokratski pokret ulazi u novu fazu - počinje borba na svim linijama ne samo u Zagrebu nego i izvan njega. Ta je borba bila i rezultat nemira 1903. Članovi socijal-demokratske stranke se postepeno teoretski pretvaraju u marksiste, a provode medjutim u praksi reformističku politiku. U Zagrebu te godine jača i strukovno-gospodarska borba zagrebačkog radništva, pa te pojave dosta detaljno registrira "Slobodna riječ", pokrenuta u Zagrebu godine 1902. Slobodna riječ, Zagreb, 1904, 21, 9.XI
- 45 U svjetskom međunarodnom radničkom pokretu godina 1904. bila je značajna, jer je održan međunarodni socijalistički kongres u Amsterdamu. Kao središnji problem pojavilo se pitanje kolonijalne politike, problem iseljavanja i doseljivanja, pa pitanje generalnog štrajka itd. Prema jednom suvremenom izvještaju u "...Amsterdamu /se/ sastala ..glava i srce revolucionarnoga socijalizma, svi njegovi glavni ogranci našli se na okupu i otpočeli su svoj težak posao..." Slobodna riječ, Zagreb, 1904, 16, 20.VIII
- 46 U toku godine 1905. kada se i u političkoj historiji Hrvatske dešavaju značajne promjene /riječka i zadarska rezolucija/ održan je u Zagrebu od 24-26.XII 1905. III Zbor socijal-demokratske stranke. Glavni izvještaj podnio je Vilim Bukšeg. Osvrnuo se na neke akcije, te je ustanovio opći napredak stranke, i to s obzirom na prvomajske proslave u svim većim mjestima, pa aktivizaciju pokreta u Osijeku i t.d. Posebno se zadržao na velikom ali neuspjelom štrajku u zagrebačkoj tvornici papira godine 1905, pa je naveo, da je štrajk bio izgubljen zbog toga "...što je fluktuirajući industrijalni elemenat, tzv. težačstvo, organizaciji najnepristupačniji elemenat, koji

svaki dan drugdje radi i koji je najpodesniji za potlačivanje, te je upravo hrlio u tvornicu na štrajkolomstvo". Govorio je i o riječkoj rezoluciji te je naglasio da je ona "...jedan diplomatski dokumenat, koji niti što znači za prošlost, niti za sadašnjost". Na ovome zboru započeo je raskol u stranci, razmimoilaženja između "starih" i "mladih" bila su od tog vremena na dnevnom redu. Javlja se nove mlade snage na čelu sa Zistlerom i Juricom Demetrovićem.

- 47 Imenik delegata na III redovitom Zboru socijalno-demokratske stranke u Zagrebu
- 48 Vilim Bukšeg /1874-1924/, tipograf, jedna od vodećih ličnosti u socijal-demokratskoj stranci, organizator je sindikata, urednik "Slobodne riječi", a godine 1905-1914. tajnik Medjustrukovnog vijeća. Mobiliziran 1914. nakon obnove pokreta priključuje se desnom krilu koje vodi Vitomir Korać. Ulazi i u Narodno vijeće, a. 1919-1920. je ministar u vladi Ljube Davidovića. Završava kao predsjednik Ureda za osiguranje radnika u Zagrebu
- 49 Početkom 1906. stranačko rukovodstvo uklapa se u neke međunarodne manifestacije, pa je i u Zagrebu proslavljena godišnjica ruske revolucije. Tom prilikom je 22.I 1906. održana u Zagrebu i ovela socijal-demokratska skupština. Na njoj je zaključnu riječ uzeo Novak, nekadanji urednik ilegalne "Crvene Slobode" u Pešti. Dao je "... kratki povjesni pregled ruske predrevolucije, u kojoj su najveću ulogu igrali ruski djaci, pa je govornik zaželio, da se i hrvatsko djaštvo /kojega je ovaj put priličan broj bio na skupštini/ jednom trgne i počne poput svojih kolega u Rusiji, kulturno dizati narod i pripremati ga da bude dovoljno jak zbaciti nesnosni i sramotni jaram.." Slobodna rieč, Zagreb, 1906, 2, 24.I
- 50 Tokom godine 1906. izbijaju velike afere u visokom hrvatskom kleru, pa to prati i suvremeno socijaldemokratsko novinstvo. Napred, Zagreb, 1906, 4, 29.VIII
- 51 Na udaru su klerikalci i godine 1907. /upravo one godine kada dolazi do fuzije hrvatske radničke stranke i kršćanskih socijala/, pa na njih reagira i suvremena humoristična štampa. Koprive, Zagreb, 1907, 3, veljača
- 52 U toku godine 1907. izbijaju nakon 10 godina ponovo veliki nemiri u Srijemu, o njima se vodila i diskusija, a dr. Dušan Popović je održao i veliki govor u Saboru 19.III 1907. postavivši prije toga i nekoliko pitanja zemaljskoj vladi u kojima na kraju pita: "Šta je kr.zem.vlada

već poduzela radi dosadanjih izgreda i sudara, ako su joj takvi poznati, a šta misli učiniti u pogledu preveniranja takovim izgredima i sudarima?". Saborski spisi, 1907-900, AH

- 53 Krajem godine 1907. austrougarski ministarski savjet zaključio je da se provede aneksija Bosne i Hercegovine, pa su te prilike izazvale razumljivu napetost. Spremale su se i promjene na banskoj stolici duhovito prikazane na suvremenoj karikaturi. Koprive, Zagreb, 1907, 18
- 54 Novi hrvatski ban Pavao Rauch pojavio se u siječnju 1908. "On se nalazio na čelu apsolutističkog dualističkog režima, koji je ... bio podvrgnut daleko više utjecaju Beča nego Pešte. Glavni oslonac mu je bila Frankova stranka, a glavni cilj da uništi hrvatsko-srpsku koaliciju." Za vrijeme njegova banovanja kolale su u Zagrebu dopisnice na kojima je realistično prikazana njegova podložnost Beču. NSB
- 55 Za vrijeme Rauchove vladavine vodjen je i poznati veleizdajnički proces protiv Srba u Zagrebu. Veoma zanimljiv stav zauzima neslužbeni leader socijal-demokratske stranke Juraj Demetrović naglašujući da je pozadina procesa bila daleko više ekonomska nego li politička. Originalan tekst na njemačkom jeziku objelodanjen je u bečkom Arbeiter Zeitungu a prenio ga je osječki socijaldemokratski list Volksrecht. Volksrecht, Osijek, 1909, 47, 25.XI, 48, 2.XII
- 56 Usprkos "veleizdajničke" i ostale umjetno stvorene atmosfere preraznih procesa u vrijeme vladavine Raucha i njegovih velikih bečkih zaštitnika, i ovaj "neustavni" ban nakon nepune dvije godine silazi sa banske stolice. Komentira predstojeći odlazak i šidski socijal-demokratski list "Pravo naroda" te ustanovljuje da se "S njim /t.j. Rauchom/ ..danas računa kao sa palom veličinom." Pravo naroda, Šid, 1910, 1, 5.I
- 57 Uoči dolaska novoga ugarskog apsolutiste bana Tomašića na vlast održana je socijalistička balkanska konferencija koja je trebala riješiti pitanje stava i odnosa prema svim ekonomsko-političkim problemima na Balkanu. Kako je suvremena opoziciona javnost dočekala dolazak bana Tomašića u tome času veoma realistično prikazuje suvremena karikatura. Koprive, Zagreb, 1910, 4, 19.veljače
- 58 Kako počinje s Tomašićem nova politička igra, to i opozicione stranke pokušavaju na razne načine postići neke rezultate. Ujedinjeni kršćanski socijali s hrvatskim radništvom počinju pregovore i s

Isom Kršnjavijem što na veoma duhovit način kao "neuspjio porod" komentira suvremeno humoristično novinstvo. Koprive, Zagreb, 1910, 12, 11.VI

- 59 14. i 15. kolovoza 1910. održavao se u Zagrebu VI Zbor socijalne demokracije Hrvatske i Slavonije. Opširan izvještaj podnio je o uspjesima i neuspjesima stranke Juraj Demetrović. Osvrnuo se na čitavu Rauchovu eru zadržavši se i na aneksiji Bosne i Hercegovine, te je naglasio da se na sastanku sjednice 11.X 1908. stranka izjasnila i "...naročito...naglasila zahtjev za n a c i - j o n a l n i m u j e d i n j e n j e m s i s t o v j e - t n i m n a r o d o m ....". Govorio je i o velikim progonima jer treba imati na umu da u to vrijeme pada i osnivanje takozvanih frankovačkih legija "...zapravo crnih vlastodržačkih četa za uništenje političkih protivnika...". Zatim je prešao na zahtjeve sviju opozicionih stranaka koje su 29.XI 1908. odlučno tražile saziv hrvatskog sabora, a povedena je bila i svestrana akcija za općom demokratizacijom u Hrvatskoj. Osvrnuo se i na stranačku štampu /pretvaranje "Slobodne riječi" u dnevnik/. Ukazao je i na neosporno veoma važnu činjenicu da je socijal-demokratska stranka bila stvarno prisiljena da istupi protiv koalicije, te je zbog toga uzet u pretres takozvani sporazum od 6.II 1909. te je onda na stranačkoj sjednici 29.X 1909, uz ostalo ustanovljeno da se "...hrvatsko-srpska koalicija nije ...dala maknuti iz svoje pasivnosti, ma da upravo ova nedovoljna i nezadovoljavajuća njena taktika prijeti da postane sudbonosnom po naš narod i njegove najživotnije zahtjeve za demokratizacijom Hrvatske. Govorio je i o priključenju socijaldemokratske stranke k Internacionali, a smatrao je osobito važnim činom i socijalističku jugoslavensku konferenciju u Ljubljani /1909/, te je i odluke donesene na konferenciji nazvao stranačkim dokumentom. Govorio je i o balkanskoj konferenciji socijalista početkom 1910. "...kojom se postiglo znatno zbliženje sa balkanskim socijalističkim strankama". Spomenuo je i pitanje provedbe zakona o osiguranju radnika koje ostaje od kraja XIX stoljeća pa sve do potkraj II Svjetskog rata birokratizirano te je "...mjesto gajenja samouprave radnika i poslodavaca gospodare neograničeno..." potpomagalo dajući zapravo "bespravno" pravo radništvu. Do 1910. stranka je brojila oko 5000 pristaša te je na kraju ustanovio da se stranka upravo u ovome času nalazi "...pred velikim zadacima...".

- 60 Juraj Demetrović /1885-1945/. Nakon studija prava prilazi socijal-demokratskom pokretu, do 1907. je urednik Slobodne riječi, otpada u času kada je osjetio da ne može prigrabiti svu vlast u pokretu. Nakon I Svjetskog rata skreće u desno, te ga vidimo na raznim ministarskim položajima u versailleskoj Jugoslaviji. Njega i njegovog brata Eugena i njihove političke napore groteskno iznosi pred javnost suvremeni list Koprive, Zagreb, 1910, 5, 5.III
- 61 Vitomir Korać /1877-1941/ u to vrijeme /a treba znati da je od 1896. stalni član Glavnog odbora socijal-demokratske stranke, zatvaran 1897, a poslije 1905. pored Jurice Demetrovića stranački vodja/ i dalje je u sukobu s Demetrovićem, jedini je socijal-demokrata koji je biran u hrvatski sabor, a po svojim svim istupima bio je izraziti reformista, te je uvijek izbjegavao sve revolucionarne istupe. Nakon I Svjetskog rata se otvoreno stavio u službu buržoazije, te postaje ministrom socijalne politike. Pošto se povukao potpunoma iz javnog i političkog života piše Povijest radničkog pokreta u Hrvatskoj u tri knjige. Taj njegov prilog treba tretirati kao suvremeni izvor, i služiti se njime sa svim naučnim mjerama opreza koje su pri analizi svakog historijskog izvora potrebne.
- 62 Nabijena politička atmosfera i teško ekonomsko stanje izazivaju niz sukoba, a izbijaju i veliki štrajkovi. Jedan od značajnijih je onaj u zagrebačkoj pilani u Černomercu, nakon kojeg zbog silovitih postupaka izbija i generalni štrajk u Zagrebu. Radnička borba, Zagreb, 1911, 32, 10.VIII; br.33, 17.VIII
- 63 Od tog vremena t.j. izbijanja generalnog štrajka u Zagrebu stranačko novinstvo još više nego li ranijih godina prati sva gibanja unutar radničkih kolektiva, a iznosi pred javnost i svu radničku bijedu. Napred, Zagreb, 1913, 9, 21.IX
- 64 Socijalna demokracija stupa pred I Svjetski rat u svoju posljednju fazu do 1914, gomilaju se sve veći problemi, izbijaju Balkanski ratovi, komesarijat Cuvajev, teške ekonomske prilike, pa naš narod naprosto bježi iz Hrvatske "trbuhom za kruhom". Taj momenat je izvanredno prikazan na suvremenoj karikaturi. Ilustrovani list, Zagreb, 1914, 28.II 246
- 65 Novi ban Skerlec stvarno je triumfalno dočekan u Zagrebu, a isto tako triumfalna je čitava njegova vladavina. Svi ti njegovi "uspjesi" prikazani su i na suvremenoj karikaturi. Ilustrirani list, Zagreb, 1914, 13, 28.III, 312

- 66 Neuspjelo atentat studenta Schäffera na Škerleca /nakon isto tako neuspjelog Dojčićevog atentata na istoga Škerleca u svojstvu komesara /prikazan je također veoma realistično u suvremenoj karikaturi. Ilustrovani list, Zagreb, 1914, 22, 30.V, 528
- 67 Javnost i to ona "narodska" postaje uoči izbijanja I Svjetskog rata sve kritičnija, pa nas zbog toga ne treba začuditi ni karikatura pod naslovom "Jednakost, bratstvo, sloboda". Koprive, 1914, 22, svibanj
- 68 28.VI 1914. ispaljen je hitac u Sarajevu, počinje posljednji čin Austro-Ugarske monarhije, i ona ranjena u srce nazire u tome času veliku opasnost i u socijalizmu. Kako se od njega brani groteskno prikazuje suvremena karikatura. Od toga časa je zabranjena socijal-demokratska stranka i njeni članovi dijelom mobilizirani čekaju svršetak predstojećeg rata. Ilustrovani list, Zagreb, 1914, 30, 25.VII, 720

Propagandno-prosvjetna i kulturna aktivnost socijalista u Zagrebu od 90-tih godina do 1914.

- 69 Iako su pojedini socijalisti nastojali i u Zagrebu kulturno-prosvjetno podići ostale drugove i ranije /bilo javnim predavanjima, sastancima itd./, to ipak ta djelatnost postaje jača tek u onome času kada se pojavljuje stranački list "Sloboda" godine 1892. U tome listu sve do kraja njegova izlaženja 1902. u podlistku i u drugim priložima po prvi puta svi socijaliste uz one koji su pokazivali simpatije za progresivnije ideje mogu čitati i oveće priloge o najvećim teoretičarima marksizma na čelu sa Karlom Marksom. Tako je i povodom smrti Friedricha Engelsa objelodanjen oveći nekrolog godine 1895. s ilustracijom, a dvije godine ranije zanimljiv prilog iz pera samog Engelsa o Marksu, prenesen iz "Handwörterbuch der Staatswissenschaften". List prati i sva naša kulturna zbivanja, ocjenjuje dosta kritički i djela naših tadanjih pjesnika /primjerice Đure Arnolda/, upućuje radništvo na posjećivanje izložaba, a objelodanjuje i niz zanimljivih kulturno-historijskih priloga o Janu Husu i ostalim značajnijim historijskim ličnostima. Suradnici su i van kruga socijaldemokrata, pa se među njima pojavljuje i mladi prerano umrli historičar Janko Koharić. Svakako je list "Sloboda" i na kulturnome planu odigrao veoma značajnu i progresivnu ulogu. Jedan broj Slobode, 1892, 4, 15.V, Probrani spisi 1895-1899 HAZ

- 70 Ubrzo se javljaju i prvi političko-propagandni spisi. Jedan među prvima bio je onaj kojeg je izdao godine 1895. Ivan Ancel pod naslovom "Načela socijalista". U toj omalenoj brošuri uz ostalo je opširno bilo tretirano i "narodnostno pitanje", pa "prevlast posjeda", "riešenje tih pitanja po socijalistih" itd. NSB
- 71 Javljaju se i prve omalene propagandne reklame pomoću kojih socijaliste preporučuju "...za nabavu sljedeće brošurice i spise: Što hoće socijalisti? V.Pelagić..., Razpravljanje I.sastanka postolara i čizmara, godine 1893" i druge neke priloge. NSB /Reklama na poleđini spisa Načela socijalista/
- 72 Na kulturno-propagandnom planu ne miruju ni antisocijalisti, u tu svrhu objelodanjuju godine 1898. i omanji samostalni almanah NSB
- 73 Socijalisti sjedinjeni pjesmom još iz 60-tih godina XIX stoljeća nastavljaju taj svoj kulturni rad i daljnjih godina. No kako je unutar postojećih društava tipografskog i radničkog nastao 90-tih godina rascjep odražava se on jasno i u pjevačkim društvima "Slogi" i "Slobodi". Nacionalistički stav članstva pjevačkog društva "Sloboda" uočljiv je i na njihovom barjaku iz kraja XIX stoljeća. Prosvjeta, Zagreb 1899, 12, 15.VI 376
- 74 Godine 1902. osim što je bio održan i oveći sastanak socijaldemokrata u Zagrebu, održana je i svečana proslava u povodu 10-godišnjice izlaženja lista "Slobode". Izdan je i svečan program iz kog saznajemo da je na priredbi uz govore održan i muzički dio te je bila odsvirana socijalistička i Lassaleova koračnica, uz deklamacije i izvedbu kazališnog komada od E.Preczange pod naslovom "Kćeri rada". Izvađači kazališnog komada, recitatori i muzičari bili su članovi socijaldemokratske stranke. Probrana građa 1900-1902, HAZ
- 75 I novo pokrenuti socijal-demokratski list "Slobodna riječ" /počinje izlaziti nakon prestanka "Slobode" i "Nove Slobode"/ godine 1902. sve do 1914. objavljuje na svojim stranicama i bezbroj veoma zanimivih kulturno-propagandnih i prosvjetnih priloga. Nastoji upoznati napredne snage i s radom i djelovanjem teoretičara marksizma na čelu s Marxom, pa u tu svrhu posvećuju povodom raznih obljetnica veće i manje priloge. Slobodna riječ, Zagreb, 1903, 6, 19.III
- 76 Godine 1904. pojavljuje se i srednjoškolski napredni časopis

"Naša snaga". Na njegovim stranicama čitamo veoma zanimljive priloge srednjoškolaca iza kojih stoji i Juraj Demetrović. Treba držati na umu da i naša omladina srednjoškolska i sveučilišna od poznatog događaja spaljivanja mađarske zastave 1895. i njenog "iseljenja" na fakultete u Prag i Beč postaje također vremenom političko-društveni i kulturni faktor, to više, što su se sveučilištarci u Pragu mogli "uvjeriti u značenje političke i socijalne organizacije, te u ulogu privredne snage u političkoj i nacionalnoj borbi". U XX stoljeću omladinski pokret stupa u novu fazu, iako je on vukao "svoju tradiciju od Napredne omladine, koja kasnije postaje dio Napredne stranke, i u Banovini i u Dalmaciji". Jedan od kolovođa je i pjesnik Jurislav Janušić koji je i godine 1907. urednik časopisa "Hrvatski đak". Naša Snaga, 1904, 1, 2, 3, PMH 9656-9658

77 Značajan korak naprijed bilo je pokretanje samostalnog teoretskog časopisa "Razredna borba" koji izlazi u Zagrebu od srpnja 1906. godine. Uz ostalo je vrijedno zabilježiti i iznijeti na vidjelo činjenicu da je "Lijepu naslovnu sliku na omotu, koja će svojom izradom bez sumnje privući pažnju svakog našeg čitatelja, izradio...iz naklonosti hrvatski umjetnik g. Joso Bužan." Časopis je izlazio jedanput mjesečno, u njem surađuju ponajviše Zistler, Korać, Henč, Bukšeg, Juraj Demetrović i ostali. Objelodanjeni prilozi veći i manji, originalni i prijevodi značajan su doprinos poznavanju tadanjih prilika i za kulturno-intelektualnu platformu socijalista. Juraj Demetrović se javlja gotovo u svakome broju, osvrće se i na neke opće pojave u našoj književnosti, pa je i povodom smrti Josipa Kozarca objavio napis pod naslovom "Pogledi na hrvatsku književnost". PMH 9663-9669

78 Godine 1908. počinje izlaziti u Zagrebu "Crveni kalendar"/ranije pokrenuti radnički kalendari socijalistički i antisocijalistički bili su ispod prosjeka/. Kalendar je izlazio pod parolom "Proletarci sviju zemalja sjedinite se". U njegovom kalendarskom dijelu je nad svakim mjesecom bila napisana poneka parola od kojih pojedine imaju i danas svoju aktualnost. Primjera radi ih navodimo: "Znanje je sila, znanje je moć, učimo braćo i dan i noć! Dobra je knjiga najbolji drug! Kako još da provedemo duge zimske večeri? Bez borbe nam nema spasa!" U općem dijelu su bili objavljeni veći i manji književni i ostali prilozi. U kalendaru surađuju i poznati socijalistički pisac Nikola Vukojević /piše 1909.

o socijalističkom pokretu u Dalmaciji/, pa Vitomir Korać /iste godine 1909/ koji u obliku uspomena iznosi neke podatke iz povijesti socijalizma u Hrvatskoj, ukazuje na djelovanje Vase Felagića u Srijemu, a osvrće se i na neka zbivanja godine 1902. Navodi da je u "...jesen 1902. god., kad je pokrenuta "Crvena Sloboda", izašla...u Pešti brošura" Kako se drži prosti lopov na banskoj stolici." Taj lopov je jasno bio Khuen, a Korać da ponešto napravi reklamu i za sebe u istome prilogu je naveo da je upravo on organizirao raspačavanje ove brošure po Hrvatskoj. Kalendar je bio i lijepo ilustriran, prodor secesije odražava se i u priloženim crtežima. U kalendaru se javljaju povremeno i dobre karikature, a i broj suradnika se povećava. Čitamo radove Vladimira Čerine, pa "pjesnika socijalne bijede /Kako ga naziva Juraj Demetrović/ Mihovila Danka koji godine 1911. izdaje zanimljivu zbirku pjesama", Ivana Kozarca i tolikih drugih. Suradnik je i Zofka Kveder, poznata i kasnijih godina kao borac za ženska prava. S vremena na vrijeme objelodanjene su i karikature i napisi upereni protiv buržoazije. Kalendar je izlazio najprije do 1915, a nastavlja izlaženjem 1923. sve do godine 1935. Izloženi primjerci su iz 1908, 1909, 1913. NSB

79 Započeta antisocijalistička kampanja širi se i dalje. U brošuri "Sloboda, jednakost bratstvo u svietlu socijalnih demokrata" iz godine 1908. antisocijalisti tvrde uz ostalo da su "...socijalni demokrate protivnici svake slobode...". NSB

80 Međutim ni socijal-demokrati te iste godine 1908. ne prestaju izdavanjem propagandnih spisa, dapače pojačavaju svoju djelatnost. Vilim Bukšeg izdaje brošuru o "Važnosti i značenju radničkih udruženja". IHRFH biblioteka

81 Propaganda je nastavljena i slijedećih godina i to na najraznovrsniji način od igla za kravate, znakova za 1 svibanj, pa stranačkog znaka sve do radničkih žigica koje su prvi puta bile puštene u promet godine 1902. Reklama je bila ilustrirana te je na njoj prikazana božica slobode /jošte u duhu francuske buržoaske revolucije/ koja drži u ruci crvenu zastavu s natpisom "Rad i borba k slobodi nas vode". Božici se penje radnik i pruža ruku da primi zastavu. Radnička borba, Zagreb, 1910, 17, 28.IV, Radnička borba, Zagreb, 1910, 47, 24.IX, Radnička borba, Zagreb, 1911, 23. 8.VI

82 Godinama objavljuju socijalisti u svojim listovima "Slobodnoj riječi" i "Radničkoj borbi" kao posebnu malu rubriku i spisak knjiga i brošura koje preporučuju na čitanje. Tako je i "Radnička borba" objelodanjivala takav spisak. Iz njega upozoravamo na pojedine rubrike koje ukazuju na koji je način pomoću literature širena socijal-demokratska ideologija. Letaci za najjednostavniju socijalističku agitaciju: U čemu je snaga radnog naroda? Brate nemoj izdati. Ko su socijaliste i što hoće? Pa brošurice i letaci za antiklerikalnu propagandu. August Bebel, Kršćanstvo i socijalizam. Korać, Kršćanski socijalizam ili socijalna demokracija. Brošurice za socijalističku agitaciju i naobrazbu u socijalizmu. Vilim Bukšeg, Dolazi glad i nevolja! Znanstvena socijalistička djela. Karlo Kautsky, Temeljna načela socijalne demokracije. Pa popularne knjižice: Tko sije? A tko žanje? I poučna studija od Guida Podreccce, Žena i klerikalizam i niz drugih izdanja koja su objelodanjivana u okviru Pučke knjižnice koje je izdavala jugoslavenska socijalistička nakladna zadruga Naša Snaga u Zagrebu, Radnička borba, Zagreb, 1910, 47, 24.IX /Originali navedenih brošura se nalaze u IHRFH-biblioteka, Koraćev spis PMH, 5973/

Svibanjski spisi

Poznata je činjenica da je prva prvomajska proslava održana u Zagrebu godine 1890. One se ponavljaju sve bolje organizirane svake godine u svojoj prvoj fazi sve do 1914 godine. Uz proslavu radničkog međunarodnog blagdana od 1894. i dalje /dakle uoči osnivanja socijal-demokratske partije Hrvatske i Slavonije/ počinju izlaziti i "Svibanjski spisi" unutar kojih su osim prigodnih članaka objelodanjivani veći i manji književni prilozi uz priloge političko-propagandnog značaja. Poneki spisi su s vremena na vrijeme više ili manje ilustrirani.

83

a/ Najstariji za sada dostupni primjerak svibanjskog spisa je ovaj iz godine 1895. U njem je objelodanjen i zanimljiv propagandni članak Ivana Ancela o "narodnosti", kao i komemorativno-memorijalni prilog posvećen 20-godišnjici smrti Svetozara Markovića. Štampata 121/23 AH

b/ Propagandni plakat izdan u povodu proslave 1. svibnja 1895

PMH 4251

c/ U Svibanjskom spisu godine 1898. imade i nekoliko biografija tadanjih socijalističkih vođa, a kulturno historijski je zanimljiv propagandni plakat izdan uz svibanjsku proslavu godine 1898. Probrana građa 1894-1898. HAZ

d/ U Svibanjskom spisu godine 1900. uz Koraća javlja se i Etbin Kristan kao suradnik vrijednim prilogom posvećenim Omladini i socijalizmu. U spisu 1901. ima priloga o Liebknechtu, Vasi Pelagiću i drugima. Svakako treba potcrtati činjenicu da je u Svibanjskom spisu godine 1902. koji je bio posvećen 10-godišnjici izlaženja "Slobode" objelodanjen i pozdrav iz Češke uz propagandni članak Vitomira Koraća "Deset godina borbe". U istome broju se javljaju kao suradnici Milorad Popović, Većeslav Wilder, a objelodanjena je i jedna pjesma od Jurislava Janušića. Godine 1905. kao središnji prilog fungira napis posvećen značaju 1. svibnja, a objelodanjen je i nekrolog povodom smrti poznatog osječkog socijaliste Kolarića. U spisu 1906. nalazimo prijevode Gorkog i Andrejeva, dok je u 1907-om godištu prisutan već Juraj Demetrović. Jedan možda od najzanimljivijih spisa je onaj iz godine 1908. U njem pišu mladi novi stranački ideolozi Juraj Demetrović i Rudolf Zistler. Prvi o Marxu, a drugi o međunarodnom proletarijatu te ustanovljuju "Buržoazija je dakle rat, a proletarijat bratstvo sviju naroda." /Pisano uoči aneksione krize i prestojećih daljih ratnih zapleta sve do I Svjetskog rata/. Svibanjski spis godine 1909. je čitav ukrašen izvanredno zanimljivim vinjetama koje je izradio poznati ilustrator i karikaturista Slavko Vereš. Bio je jedan od rijetkih karikaturista, koji je sam stvarao tekstove, a većinu ih je objavljivao u novopokrenutom humorističnom listu Koprive. "Imao je suh jednak humor hrvatskog kajkavca, fiksiran u kajkavskim poslovicama. Bio je neukrotiv pobornik zajednice Južnih Slavena snujući vječno o njihovoj slozi." Suradnici spisa su Juraj Demetrović, Zistler, Vukojević, Zofka Kveder, Bukšeg, Henč i drugi. U spisu godine 1910. kada je seljačko pitanje sve aktuelnije posvećuje tome problemu oveći prilog Vitomir Korać pod naslovom "Socijalizam i seljaštvo". Eugen Demetrović se bavi problemom socijalizma i žene, dok Juraj Demetrović iznosi svoje stavove u odnosu na nacionalno pitanje. 1911. uoči izbivanja Balkanskih ratova možda treba potcrtati činjenicu da je u Svibanjskom spisu objelodanjen "Harač" Ivana Mažuranića s popratnim tekstom, da je to ulomak ".iz velebne

pjesni Ivana Mažuranića.. Zašto to donosimo? Zato, da uz pomoć neumrla pjesnika osvježimo stare jade naše raje, našega naroda, koji je kroz stoljeća neizrecivo patio, a koji se i dandanas još uvijek pati davajući tisućljetnim svojim gospodarima strašni harač u krvi i u novcu...". Objelodanjen je i oveći Koraćev prilog s osvrtom na dvadesetgodišnju bilansu pokreta. U posljednjem predratnom broju iz godine 1914. piše Korać o nacionalizmu i internacionalizmu, a suradnik je i poznati srpski socijalist Dimitrije Tucović. Objelodanio je svoje uspomene na 1. svibanj 1913. u vrijeme drugog balkanskog rata. PMH 9648-9655, 9659-9662

Gospodarsko-privredne manifestacije od kraja XIX stoljeća do pred I Svjetski rat

- 84 Nakon stanke od gotovo 30 godina priređena je u povodu 50-godišnje proslave Gospodarskog društva u Zagrebu velika jubilara izložba svečano otvorena 18.VIII 1891. godine. Tim povodom je zagrebačka javnost putem Gospodarskog lista /koji izlazi od godine 1842. sve do danas/ u detalje upoznata s priredbom, a osim toga su bili prezentirani javnosti i likovi prvog predsjedništva hrv. slav. gospodarskog društva u Zagrebu iz godine 1841. uz priređivače iz godine 1891.
- 85 Izložba je osim na ekonomskom planu odigrala svoju važnu ulogu i u političkom pogledu. Frigodom izložbe obavljeno je i svečano otkrivanje spomenika Andriji Kačiću Miošiću /od kipara Rendića/ pa su toj svečanosti u velikom broju prisustvovali i Dalmatinci izlažući uz to u značajnom broju i svoje poljoprivredne proizvode na izložbi. Dalmatinski središnji odbor prikazan na suvremenoj slici iz Gospodarskog lista brojio je među svojim predstavnicima poznatija lica i iz dalmatinskog političkog života.
- 86 Kako je međutim izgledao Zagreb uoči otvaranja izložbe vjerno ilustrira suvremena karikatura. Trn, Zagreb, 1891, 14, 15.VIII
- 87 Izložba je otvorena 18.VIII 1891. na rođendan Franje Josipa situacija je u pogledu priliva gostiju bila gotovo ista kao i u vrijeme današnjeg Velesajma što na vrlo duhovit način ilustrira i suvremena karikatura. Zvekan, Zagreb, 1891, 21
- 88 Izložba je čitavo vrijeme bila predmet razgovora, a humoristični listovi su dali maha svojoj duhovitosti. S obzirom na to da je Khuen čini se samo prvi dan prilikom svečanog otvaranja posjetio izložbu nije ni čudo da su ga onda kasnijih dana bezuspješno tražili s povećalom. Brico, Zagreb, 1891, 18, 18.IX

- 89 Izložbeni paviljoni su se nalazili osim pred zgradom današnjeg rektorata u Zagrebu i na nekoliko drugih mjesta. Dobro uređeni katalog što ga je izradio Janko Ibler u potpunosti nam daje mogućnost rekonstruiranja svih izloženih predmeta i proizvoda. Uz poljoprivredne proizvode bila je izložena i naša tvornička proizvodnja na čelu s pojedinim zagrebačkim poduzećima, paromlinom i ostalima, a zapaženi su bili i proizvodi tvornice pređenja i tkanja u Dugoj Resi i ostalih većih i manjih poduzeća. Izložbeni katalog-MGZ
- 90 Sami izložbeni paviljoni ostali su nam sačuvani u dva suvremena albuma, pa nam odlične fotografije vjerno ilustriraju čitav izložbeni prostor. PMH 7499, 11360
- 91 Na izložbi je osim izlagača iz Hrvatske, Slavonije i Dalmacije izlagala i Istra što je također gledajući s političkog aspekta bila značajna činjenica. Gospodarski list, Zagreb, 1891, 22, 26.IX 174
- 92 I zagrebački tvorničari uz one iz pokrajine iskoristili su priliku te su ukusnim reklamama u novinama i privrednim časopisima skretali pažnju na svoje proizvode. Uz ostalo je to učinila zagrebačka tvornica koža, pa tvornica namještaja Bothe i Ehrmann i neke zagrebačke veće trgovine koje su također zgodnim reklamama skretale pažnju na svoju raznorodnu trgovačku robu.
- 93 Nakon zatvaranja izložbe 15.X 1891. promet je u Zagrebu bio vidno smanjen, a kako je suvremeno hoteljerstvo na to reagiralo, vjerno ilustrira prikazana karikatura. Zvekan, Zagreb, 1891, 21
- 94 I uspjesi polučeni na izložbi pozitivno su djelovali na dalji polagani i postepeni razvoj sveukupne naše industrije, koja ubrzo s uspjehom istupa na izložbi u Beču 1894. i u Fešti 1896. Godine 1900. priređena je bila velika međunarodna izložba u Parizu. Hrvatska je bila veoma slabo zastupana zbog čitave tadašnje političke atmosfere za posljednjih godina khuenovštine. Na tu činjenicu veoma oštro reagira i suvremena humoristična štampa. Stršen, Zagreb, 1900, 14, 20.VII
- 95 Godine 1906. priređena je omanja gospodarska izložba u Zagrebu na kojoj je Gospodarsko društvo kao priređivač omogućilo svim većim i manjim zemljoposjednicima izlaganje gospodarskih proizvoda. Svečano otvaranje 1.IX 1906. i pojedini paviljoni prikazani su na suvremenim fotografijama. PMH 5763, A

96 U toku godine 1909. nekolicina zagrebačkih građana pokrenula je pitanje osnivanja društva Zagrebački Zbor. Formiran je i upravni odbor, dok je sam zbor otvoren u jeseni 1910. Prije I Svjetskog rata su nakon toga održana još dva zagrebačka zbora, na kojima je više na sajamski nego li na izložbeni način publici bila prezentirana izložena roba. Te gospodarske manifestacije su bile samo uvod u dalji razvoj zbora i današnjeg Velesajma i ostaju sačuvane kao historijski dokumenat kontinuiranog razvoja od prve gospodarske izložbe 1864. do naših dana.

S j e v e r n a H r v a t s k a

U drugoj polovini XIX stoljeća i sjeverna Hrvatska biva uklopljena u Bachove liberalističko-privredno-trgovačke planove, pa je zbog toga i došlo do postepenog osnivanja omanjih tvorničkih poduzeća i izvan Zagreba. Značajnije središte u okviru tog privrednog napretka bio je Varaždin, koji već od 30-tih godina posjeduje nekoliko ovećih manufakturnih poduzeća, a godine 1846. i oveću tvornicu tekstila. U drugoj polovini XIX stoljeća osnovana je državna tvornica duhana, dok će ostala tvornička poduzeća biti osnovana tek početkom XX stoljeća. U Zagorju su na glasu i oveći rudnici ugljena i to u Ljubeščici, Ivancu i Golubovcu. Nedaleko Samobora postoji staklana u istoimenom naselju Osredok, osnovana još u vrijeme Ilirskog preporoda godine 1839. Od 80-tih godina pa sve do 1914. tvorničkih poduzeća imade sve više. Na glasu je novo osnovana tvornica pređenja i tkanja u Dugoj Resi godine 1884, pa tvornica suhomesnate robe u Petrinji, ciglane i ostala poduzeća u Sisku. U prvom deceniju XX stoljeća od značaja je tvornica kemijskih proizvoda u Koprivnici i velika tvornica cementa u Podsusedu.

Kao logična posljedica sumarno iznesenog industrijskog razvoja nastaju i počeci radničkog pokreta. Jedan od značajnijih središta je Varaždin, dok i u ostalim većim i manjim mjestima nastaju najprije prosvjetno-potporna društva, a nakon osnivanja socijaldemokratske partije Hrvatske i Slavonije godine 1894. počinje osnivanje klubova, a jačaju i radničke organizacije unutar pojedinih poduzeća. Svakako je jedna od jačih radničkih organizacija bila ona u Dugoj Resi, koja je s vremenom uspješno organizirala manje i veće štrajkaške akcije, prvomajske proslave, a uspjela je i na kulturno-prosvjetnom polju. Nakon izbijanja I Svjetskog rata i u sjevernoj Hrvatskoj kao i na ostalim područjima današnje SR Hrvatske prestaje svaka socijaldemo-

kratska agitacija, da onda nakon obnove pokreta 1917. u znatnoj mjeri doživi vremenom znatne rezultate u vidu raznih agitacija, demonstracija, štrajkova, prvomajskih proslava i ostalih političko-propagandnih akcija.

Č a k o v e c

Kako je i Čakovec zahvatio liberalističko-privredni val Bachove apsolutističke ere u Hrvatskoj, to 50-tih godina XIX stoljeća nastaju i prva poduzeća na čelu sa šećeranom. Kao drugo veće poduzeće nastaje paromlin koji postoji i danas. Željezničkim spojem na relaciji Čakovec-Varaždin 1886. godine gradić nastavlja započeti razvoj, pa se i u njem nakon osnivanja socijaldemokratske stranke Hrvatske i Slavonije javljaju i prvi počeci radničkog pokreta.

I z l o ž e n a g r a d a

- 1 Nekadanji stari grad Zrinjskih u Čakovcu u kojem je od 1855. do 70-tih godina poslovala čakovečka šećerana. Radilo je u njoj oko 300 radnika. Prvi osnivači i vlasnici su bili grofovi Festetić. Kako je međutim poslije neuspjelih pokušaja "poboljšanja tehnološkog procesa proizvodnja opala", to se je ranije dioničko društvo raspalo, a i novi vlasnici su također ubrzo napustili proizvodnju.
- 2 Godine 1893. osnovan je u Čakovcu oveći paromlin. Njegovu izgradnju omogućio je Ljudevit Molnar koji je usput sagradio i električnu centralu. Prvi vlasnik je ubrzo propao, pa paromlin prelazi u ruke čakovečke štedionice. Poduzeće postoji i danas.
- 3 Godine 1897. su i neki "...drugovi htjeli po primjeru drugih ustrojiti klub stranke..". Navedeni su smjesta pozvani pred kotarsku oblast "...gdje su dvojica odsudjeni na 6 dana, a jedan na 8 dana zatvora" tako da je praktički sve do 1919. nakon toga svaka socijaldemokratska agitacija u Čakovcu prestala. Sloboda, Zagreb, 1897, 6, 18.III

V a r a ž d i n

Suvremene dopisnice Varaždina A

Na teritoriju nekadanje varaždinske županije jedini oveći gradski centar bio je Varaždin. Sredinom XIX stoljeća broji preko 8000 stanovnika, a između 1910. i 1911. ima oko 12.000 stanovnika. Bio je to grad trgovaca, zanatlija, činovnika, seljaka i malobrojnih

"industrijalaca". Prvo oveće poduzeće bila je državna tvornica duhana, osnovana sredinom XIX stoljeća, prisiljena da obustavi posao zbog nedostatka radne snage. Oveće trgovine na čelu s trgovinom Leitnerovom, pa knjigotiskare Platznerova i Stiefle- rova uz poneka manufakturna poduzeća su sve do potkraj XIX sto- ljeća jedini trgovačko-privredni centri. Početkom XX stoljeća osnovana je podružnica litijske tvornice tkanja u Varaždinu, za njome slijedi tvornica savijenog namještaja "Mundus", kožare, tvornica octa i druga neka poduzeća uz ranije paromline i poz- natu tvornicu kola Kronast.

I radnički pokret u Varaždinu imao je nekoliko svojih faza. 70-tih godina osnovano je prvo radničko društvo, ubrzo raspuš- teno zbog veza sa socijalistima Austrije i Češke. Nakon osniva- nja socijaldemokratske stranke Hrvatske i Slavonije počinje radnički pokret i u Varaždinu napredovati, dolazi do češćih i većih radničkih sastanaka, održavaju se godišnje prvomajske proslave, a nastajući industrijski proletarijat kao i drugdje sve više pristupa socijaldemokratskoj partiji. Nakon izbivanja I Svjetskog rata nastaje zastoj koji će i u Varaždinu trajati sve do obnove pokreta godine 1917

- 4 Pravila varaždinskog "izobražujućeg društva" iz godine 1875. Glavna njegova svrha bila je izobraženje radništva i čuvanje njegovih materijalnih interesa. UOZV-1875-9273-7905-14-4, AH
- 5 Dopis zemaljske vlade iz Zagreba od 19.VII 1875 svim podžupa- nima i gradskim poglavarstvima o vezama varaždinskih socijalis- ta sa socijalistima u Češkoj i u Grazu. Glavnu posredničku ulogu imao je pri tome tajnik tadanjeg radničkog društva Josip Veitl- mayer, pa je upravo i zbog tih veza to društvo ubrzo raspušteno. Spisi gradskog poglavarstva, redovna uprava, 1875-3836 HAV
- 6 Suvremeni dopis o novo osnovanom radničkom udruženju u Varaž- dinu godine 1886. "Prvi, koji je u tom počeo raditi da se to društvo ustroji, bio je jedan radnik stolarskogá zanata, Ivan H l e b e c". Radnički glasnik, Zagreb, 1887, 12, 30.VI
- 7 Godine 1882 varaždinski radnici osnovali su svoje kulturno društvo "Napred". Bilo je osnovano po grupi takozvanih Slobod- nih mislilaca kojoj je bio na čelu krojački obrtnik Samobor. On je kasnijih godina jedan od rukovodilaca varaždinskih soci- jaldemokrata. Nekoliko godina kasnije postoji i omanje samos- talno pjevačko društvo koje je za svoje probe zamolilo varaž-

dinsko gradsko poglavarstvo da mu ono ustupi "...sobicu u kazališt- noj sgradi, koju ovdješnje bolestničko podporno društvo besplatno uživa.." Društvo je s uspjehom postojalo nekoliko godina, te je priredilo i nekoliko javnih nastupa. Spisi gradskoga poglavarstva, redovna uprava, 1888-151, HAV

- 8 Prijava radničke skupštine varaždinskom gradskom poglavarstvu sa dnevnim redom o stanju radništva u Varaždinu, svrha i smjer 1.V i prijedlozi. Prijava je bila podnesena 23.IV 1893 potpisao ju je za odbor Fran Lehpamer. Spisi gradskog poglavarstva, redovna uprava, 5213-1893 HAV
- 9 Poziv na radničku skupštinu u Varaždinu za 8.IV 1894 sa dnevnim redom "1. Ustrojenje obćega obrazovnoga društva i čitanje pravila. 2. Svrha i smjer proslave 1. svibnja. 3. Predlozi." Stampata, HAV
- 10 Fran Lehpamer jedan od vodja varaždinskih socijaldemokrata krajem XIX i početkom XX stoljeća
- 11 Poziv na radničku skupštinu koja se održavala 15.IV 1894, na njoj je trebalo biti tretirano pitanje proslave 1.V, općeg prava glasa, osamsatni rad i prijedlozi. I na kraju je bilo naglašeno "Buduć svi radnici svieta hrle na skupštine da proslave 1. svibanj /pro- slavljen u Varaždinu prvi puta dođuše veoma skromno 1893/ stoji i do nas da se u čim većem broju sakupimo, da taj dan i mi čim dos- tojnije proslavimo kao međunarodni radnički blagdan". Stampata, HAV
- 12 Početkom XX stoljeća nakon poznatih lipanjskih nemira 1903 i nakon odlaska Khuena, tuži se i neki varaždinski "Proletarac" da je "Dosta... sna... Ugledajmo se u radništvo ostalih gradova, koje se neprestano bori za poboljšanje svoje egzistencije, da si steče kruha, slobode pravice i dobrostanja. Hodimo u kolo, gdje nas če- kaju ostala braća pripojimo se stranci, kojoj pripadaju radnici čitavoga svijeta, /t.j. II Internacionali/, jer u njoj ćemo naći jedinog prijatelja i osloboditelja, kojim ćemo roći zakrčiti put svakoj nepravdi". Slobodna Riječ, Zagreb, 1903, 19, 18.XII
- 13 Godine 1904 je varaždinsko radništvo stvarno ponešto živnulo pa je i povodom proslave 1.V i.g. sazvana oveća radnička skupština sa dnevnim redom o proslavi 1.V i njegovog značenja, stanje va- raždinskog radništva i razni prijedlozi. Prijavu varaždinskom gradskom poglavarstvu potpisao je Fran Lehpamer poslovođja Plat- zerove knjigotiskare. Spisi gradskog poglavarstva, redovna uprava, 1904-2804-6718 HAV

- 14 Uporedo sa političkom agitacijom tekla je i kulturno prosvjetna djelatnost i varaždinskih socijalista. Oni su pokrenuli i pitanje društva pod imenom Sloboda kome su vlasti doduše pravile zaprijetke pa je tek nakon dužih pregovora održana javna skupština 29.IV 1906, rad društva se počeo kretati "...oko izgradjivanja pojedinih sekcija: pjevača, tamburaša, a posvećena je pažnja i čisto prosvjetnom radu." Pravila su službeno bila odobrena tek krajem 1906 pa se od tog vremena sve do pred I Svjetski rat djelatnost Slobode kretala "...oko priredjivanja raznih poučnih tečajeva, podržavanja pjevačkog i tamburaškog zbora, upriličavanja zabava itd." Na suvremenoj fotografiji vidimo članove društva godine 1906
- 15 Neposredno pred I Svjetski rat održao je 15.II 1914 za članove društva Sloboda prvo pučko predavanje Vilim Bukšeg iz Zagreba. Tema je bila Kakova treba da bude naobrazba radnika. Naše pravice, Varaždin, 1914, 8, 19.II
- 16 Potkraj XIX stoljeća uz oveće obrtničke radionice postoje u Varaždinu i pojedine tiskare, među kojima se ističe i Stieflerova, pa oveća trgovina Leitnerova i druge. I jedna i druga, t.j. tiskara i trgovina s pomoću veoma ukusnih reklama skretale su pažnju na svoje usluge i trgovačku robu
- 17 Litijska tvornica tkanina u Sloveniji otvorila je u Varaždinu svoje podružno poduzeće početkom XX stoljeća, otvorenje je bilo godine 1902. U tvornici je gotovo isključivo bila zaposlena ženska radna snaga, rad je trajao 12 sati dnevno uz plaću od "...3-7 kruna tjedno..." Stanje u tvornici i prilike vjerno iznosi pred javnost neki K. početkom godine 1905. Slobodna riječ, Zagreb, 1905, 2, 25.I
- 18 Drugo veliko poduzeće koje je takodjer proradilo početkom XX stoljeća u Varaždinu bila je tvornica savijenog namještaja Mundus, kasniji Thonet-Mundus. I u toj tvornici su prilike i radni uslovi bili veoma teški, pa je godine 1911 izbio oveći štrajk, jedan od glavnih uzroka su bili "...nečovječni postupak i prekomjerno izrabljivanje radništva..." U tvornici je tada radilo preko 300 radnika i radnica među kojima je bilo i djece. Štrajk je završio "...punom pobjedom radnika...", te je to ujedno bio i jedan od prvih većih radničkih uspjeha u Varaždinu uoči izbijanja I Svjetskog rata. Radnička borba, Zagreb, 1911, 12, 23.III

R u d a r s t v o H r v a t s k o g Z a g o r j a

Početak XIX stoljeća jedini veći rudnik bio je rudnik sumpora u Radoboju. U njemu su rudari kao i u ostalim rudnicima imali svoje takozvane "bratinske blagajne" koje su ih ponešto osiguravale u slučaju bolesti i rudničkih nesreća. 60-tih godina počinje kopanje smedjega ugljena u Golubovcu, pa se tako redom javljaju i novi rudokopi Ljubeščica, Konjščina, Ivanec i drugi.

Rudari Hrvatskog Zagorja u glavnome su bili neorganizirani sve do pred I Svjetski rat tako da su oni štrajkovi koji su ipak povremeno izbijali /prvi u Ljubeščici potkraj XIX stoljeća/ bili samo izraz revolta zbog teških radnih uslova, postupaka i niskih nadnica. Organiziranije počinju ti rudari istupati tek nakon osnivanja Komunističke partije Jugoslavije.

19 Unutrašnjost rudnika u Ljubeščici-suvremena slika.

20 Kako su prve ozbiljnije agitacije u rudnicima Zagorja započele tek oko 1910, to su i "leaderi" socijaldemokratske stranke upravo te godine počeli i češće svraćati u rudarske predjele. Mjeseca siječnja su Vilim Bukšeg i Eugen Demetrović /brat Jurice Demetrovića/ pošli na "...poziv zagorskih radnika na agitaciju u Zagorje..." te je u jednome suvremenom izvještaju ustanovljeno da će se takova agitacija "...sustavno dalje nastavljati". Svakako treba naglasiti da je na tome agitacionom ophodu pratio socijaldemokrate Mirko Pisačić, koji je inače bio poznati antisocijalistički pristaša, ali je u tome momentu vješto prikrivao svoju pravu političku boju i nazore. Prvi agitacioni zbor bio je održan u Konjščini, te je na njem uz Bukšega i Demetrovića govorio i Pisačić. Sva trojica su skretala pažnju na činjenicu da je neobično važno i za rudare da se organiziraju, to više što je već tada nakon ustrojenja "...općeg radničkog saveza pružena mogućnost, da se sve vrste radnika mogu organizirati". Radnička borba, Zagreb, 1910, 5, 3.II

21 Započeta agitacija nastavljena je i u Golubovcu, jer je upravo tada i izbio oveći štrajk. Iz suvremenog izvještaja saznajemo da "Radnici stoje složno u štrajku i ustrajat će u borbi, dok god im sile dopuštaju, a uprava će se na svoju štetu osvjedočiti, da se radnici ovaj puta ne će dati tako lahko slomiti a ni žedni prevesti preko vode." Zanimljivo je osim toga ustanoviti da je uz suvremeni izvještaj o rudarskom pokretu u Golubovcu i objavljen anonimni književni sastavak pod naslovom "Podzemni ljudi" u kojem je na potresan način iznesena sudbina rudara. Radnička borba, Zagreb, 1910, 6, 10.II

22 Pravila ivanečke bratovštine za Kohlen-Industrie Verein /Dioničko ugljarsko društvo/ iz godine 1911. Ugljenokop nedaleko Ivancea pro-radio je potkraj XIX stoljeća, pa su njegovi vlasnici unutar jednog dioničkog društva /pretežno kapital iz Austrije/ početkom XX stoljeća prema uzoru na postojeće "bratovštine za rudare" osnovali takovu godine 1911. Prema drugome paragrafu svrha je te bratovštine da "...bolestne za službu nesposobne ili pomoći trebajuće članove i srodnike..." u slučaju potrebe potpomaže. NSB

23 Suvremena dopisnica, vanjski dio rudnika u Ivancu

24 Kakve su stvarno bile prilike u Ivancu, iznosi na javu socijaldemokrata Stjepan Turković, koji između ostalog kaže: "Kad naidjete na masu radnika, koji u rudokopu rade u čovjeku se sledi krv od užasa, jer misli da je naišao na ljude koji su usljed teške bolesti prvi puta izašli na sunčano svjetlo, tražeći oporavka prepačenih boli. A nije tako. To su radnici, rudari, koji kopajući crni dijamant, kako ugljen nazivaju, kopaju ujedno grob svojem zdravlju i životima." Napred, Zagreb, 1913, 7, 1.IX

K o p r i v n i c a

Nekoliko suvremenih dopisnica iz prvog decenija XX stoljeća na kojima su prikazani pojedini tvornički objekti Koprivnice. Među njima je najpoznatije poduzeće bila Danica d.d. za kemijske proizvode, osnovana godine 1907. Muzej grada Koprivnice

Suvremena dopisnica Koprivnica, A

25 Ugovor između Danice d.d. za kemijske proizvode i općine grada Koprivnice kojim se društvo obavezuje, da će "...u promet staviti u godini 1907 u Koprivnici tri tvornice i to tvornicu sumporne kiseline, zatim tvornicu za koncentriranje sumporne kiseline i tvornicu umjetnog gnojiva...". Originalan tekst. Muzej grada Koprivnice

26 Članak Stjepana Turkovića /T....ć/ o teškim radnim uslovima u "Danici", tvornici umjetnog gnojiva u Koprivnici. Radnička borba, Zagreb, 1911, 47, 23.XI

27 Izvještaj o velikom radničkom dogovoru u Peterancu nedaleko Koprivnice na kome je govorio "...drug Turković iz Zagreba o svrsi i potrebi organizacije tvorničkog radništva. U svom govoru naglasio je, da se i u ovoj robijašnici mora načiniti reda, jer izrabljivanje radništva provadja se tu u takvoj mjeri, da mu je u cijeloj zemlji teško naći para..." Radnička borba, Zagreb, 1912, 5, 1.II

B j e l o v a r

Bjelovar, jedno od "najmlađih" gradskih naselja u Sjevernoj Hrvatskoj, izgrađen u vrijeme Marije Terezije više kao vojnički centar, postaje tek nakon razvojačenja Vojne Krajine i omalen trgovačko-zanatski grad koji 70-tih godina XIX stoljeća broji 2150 stanovnika. Početkom XX stoljeća nastaju i omanji industrijski pogoni, tvornica opeka i glinene robe, pa oveća tvornica suhomesnate robe /osnovana 1913/ koja pod imenom "Bilogora" postoji i danas. Radnički pokret u Bjelovaru u okviru radničkih organizacija počinje razmjerno rano tj. već 80-tih godina XIX stoljeća. Međutim, među društvima radničko-obrtničkim i pjevačkim prevladava antisocijalistički duh uz sve malograđanske i klerikalne komponente i nacionalističke tendencije. Tek nakon osnivanja Komunističke partije Jugoslavije i u Bjelovaru istupaju pojedinci kao poznati i priznati aktivisti i članovi Partije.

Suvremena dopisnica Bjelovara NSB

28 Novinska obavijest iz godine 1887. o osnivanju radničkog društva u Bjelovaru. Radnički glasnik, Zagreb, 1887, 21, 15.XI

29 Članovi Hrvatsko-obrazovnog radničkog društva "Golub" u Bjelovaru i "Gospojinski tamburaški zbor" istoga društva iz 90-tih godina XIX stoljeća i sačuvana vrpca s društvene zastave. PMH 11.739

30 Prvi organiziraniji napredniji istupi počinju u Bjelovaru tek pomalo pred I Svjetski rat, pa su između ostalih i građevinski bjelovarski radnici počeli smišljeno pristupati u redove socijaldemokrata. Radnička borba, Zagreb, 1911, 35, 31.VIII

P e t r i n j a

Industrijski razvoj Petrinje započeo je u onome času kada je u njoj 90-tih godina izgrađena velika tvornica suhomesnatih proizvoda; osnivači i vlasnici su bili Gavrilovići. Poduzeće pod imenom "Gavrilović" postoji i danas. U prvo je vrijeme u tvornici radila pretežno strana radna snaga-Talijani, no vremenom ulazi u taj veliki pogon od nekoliko stotina radnika i domaći svijet.

Radnički pokret u Petrinji, kao i onaj u Bjelovaru, imao je gotovo sve do pred I Svjetski rat svoju antisocijalističku notu. Veća i naprednija gibanja započela su tek oko 1910. i nastavljena s uspjehom nakon osnivanja Komunističke Partije Jugoslavije.

Suvremena dopisnica A

- 31 Suvremena fotografija petrinjskog pjevačkog društva "Banovac" u Petrinji
- 32 O prvim radničkim gibanjima u Gavrilovićevoj tvornici 1911. Radnička borba, Zagreb, 1911, 40, 5.X
- 33 Godine 1912. izbija i oveći pekarski štrajk u Petrinji koji je bio nakon šestodnevne borbe dovršen. Strajk je izbio zbog slabih plaća, i završen je s uspjehom, jer je nakon toga sklopljen s poslodavcima prvi kolektivni ugovor, pa je ".njime udaren temelj proslavi 1. Svibnja." Slobodna riječ, Zagreb, 1912, 103, 6.V
- 34 O radničkim prilikama u tvornici suhomesnatih proizvoda u Petrinji. Radnička sloga, Zagreb, 1914, 5, 19.III
- 35 O neuspjeloj proslavi 1. svibnja godine 1914. u Petrinji koju je omeo neki Lončarević, jer je odgovarao većinu radništva iz tvornice suhomesnatih proizvoda da prisustvuju proslavi. Međutim je ipak jedan dio petrinjskog obrtništva, iako u skromnome obliku, proslavio međunarodni radnički praznik, što saznajemo iz suvremenog izvještaja u kome je na kraju potpisnik Radnik naglasio "Širimo radničku svijest i solidarnost, jer samo u tom nam je jamstvo da ćemo u buduće na dan 1. svibnja sa ponosom izvršiti našu dužnost." Radnička sloga, Zagreb, 1914, 9, 14.V

S i s a k

Značajan trgovačko prometni centar u XVIII stoljeću i to kao prevozna stanica za banatsko žito preko Zagreba, Karlovca i Rijeke i preko mora, Sisak nastavlja svoju trgovačku tradiciju u XIX stoljeću. U vrijeme postojanja Vojne Krajine u Sisku je osnovana i samostalna trgovačka komora za Vojnu Krajinu, a osnivaju se ubrzo i pojedina veća i manja poduzeća, pivare, ciglane, jedna oveća tvornica tanina itd. U Sisku je godine 1889. održan prvi zajednički sastanak hrvatskog radništva, iniciran još godine 1887. Uspjeh nije bio nikakav, jer su se usprkos naprednih tendencija ubrzo i na samome sastanku ispoljile i neke nacionalističko-antisocijalističke tendencije, što nije bilo nikakvo čudo, ako se znade da je jedan od organizatora bio i Stjepan Zagorac, kasniji "leader" kršćanskih socijala.

Suvremene dopisnice Siska A.

- 36 Suvremena oveća novinska obavijest o radu postojećeg sisačkog radničkog društva /prvi prijedlozi za osnivanje izneseni su već 70-tih godina/. Uz ostalo saznajemo da je 6.XI 1887. usvojen na mjesечноj skupštini prijedlog da se sazove zajednički sastanak svih postojećih hrvatskih radničkih društava i da članovi društveni ".svi zajedno ustroje svoje središte, koje bi dolikovalo da bude u Zagrebu, pa u kojem bi sva društva svoju zaštitu našla i tako zajedničkim silami naše tegobe, naše želje, naša mnijenja o napredku obrta, naobrazbi kao i obranbi naših prava uz skromnu molbu od hiljadu vapijućih glasova predložili kr.zemaljskoj vladi i od nje zaštitu tražili". Sto treba svakako podcrtati da su Sišćani već tada pozvali na suradnju ne samo radništvo iz takozvane banske Hrvatske i Slavonije nego su bili "...u v j e r e n i d a d a l m a t i n s k i i i s t r i j a n s k i r a d n i c i z a o s t a t i n e ć e " /podcrtala M.Despot/.
- 37 Novinski uvodnik o predstojećem zajedničkom radničkom sastanku u Sisku u povodu posvete barjaka obrtno-radničkog sisačkog društva "Sloge". Radnički glasnik, Zagreb 1889, 11, 15.VI
- 38 Uoči sastanka ispjevao je hrvatski pjesnik August Harambašić Koračnicu posvećenu "Slogi" u Sisku. Pjesma je pisana u stilu nekadanjih ilirskih domorodnih budnica s pravaškim akcentom iz kraja XIX stoljeća. Radnički glasnik, Zagreb 1889, 14, 30.VII
- 39 Opširan suvremeni novinski izvještaj o sastanku hrvatskog radništva u Sisku koji je održan 12.VIII 1889. godine. Radnički glasnik, Zagreb, 1889, 15, 15.VIII; Značke "Sloge", PMH 10743; 11760
- 40 Izvještaj sisačke trgovačke komore iz godine 1872. Neposredno nakon osnivanja Trgovačkih komora nakon godine 1850. u Hrvatskoj javljaju se prijedlozi o potrebi osnivanja komora i za Vojnu Krajinu. Neki su predlagali Zemun, pa Senj, a drugi su bili za Sisak smatrajući ga važnim trgovačko-prometnim središtem. Pobjedili su posljednji. Komora je bila osnovana 70-tih godina, djelovala je kratko vrijeme, imala je agilnog tajnika Milana Mankanca koji je bio i sastavljač komorskog izvještaja. Nakon ukinuća Vojne Krajine sisačko trgovačko komorski okrug uklopljen je u područje zagrebačke trgovačke komore. NSB

D u g a   R e s a

Duga Resa udaljena je od Karlovca 11 km. Do 1884. to je neznatno seljačko naselje. Te godine osnovana je u mjestu tvornica pređenja i tkanja. Osnivač i vlasnik tvornice bio je mnogo godina bečki veletrgovac Josip Jeruzalem. Godine 1888. predionica radi sa 7800 vretena, a tkaonica sa 169 razboja; istovremeno se izgrađuje i radionica za pređu. Godine 1889. izbio je u predionici požar, pa je ona izgorjela do temelja, no uskoro je izgrađena nova zgrada. Početkom XX stoljeća uvode se u tvornici, među prvima u Srednjoj Evropi, razboji sa samostalnom izmjenom čunjića, pa se na taj način znatno povećala proizvodnja. U tvornici radi uoči izbijanja I Svjetskog rata preko 1000 radnika. Tvornica postoji i danas kao društveno poduzeće.

U tvornici je mjeseca veljače godine 1889. izbio prvi oveći štrajk zbog niskih nadnica i nečovječnog postupka. Bio je to jedan od prvih većih samostalnih istupa industrijskog radništva u Hrvatskoj prije osnivanja socijal-demokratske partije Hrvatske i Slavonije. Štrajkovi izbijaju i dalje /1896, 1900, 1902, 1906 itd/, a 1906. u mjesecu listopadu održana je u Dugoj Resi i oveća radnička skupština, tako da je upravo taj veliki industrijski kombinat bio i ostao sve do potkraj II Svjetskog rata značajnim središtem za dalji razvoj radničkog pokreta u Dugoj Resi i bližoj okolini.

- 41 Suvremena slika tvornice iz fotografskog Albuma Hinka Krapeka iz kraja XIX stoljeća AH biblioteka
- 42 O štrajku u Dugoj Resi potkraj godine 1900, Sloboda, Zagreb, 1900, 23, 6.XII
- 43 O prilikama u tvornici uoči izbijanja I Svjetskog rata. Radnička borba, Zagreb, 1911, 14, 6.IV
- 44 Koliko je bio razvijen i socijaldemokratski pokret u Dugoj Resi, posvjedočuje i jedna suvremena prijava iz župnog ureda mrežničkog o socijalističkim sastancima u Dugoj Resi 1908. 309-1908, AK

K a r l o v a c

Sagrađen potkraj XVI stoljeća u vojno-strateške svrhe kao obrambena utvrda protiv Turaka /koji nakon bitke kod Siska 1593. prelaze u defenzivu/ Karlovac od XVII st. na dalje postaje veoma važan i značajan trgovačko-prometni centar. Nakon izgradnje Lujzinske ceste koja je predana prometu godine 1809. /a djelomično kao magistrala prema Rijeci postoji i danas/ trgovački život Karlovca ulazi ponovo u značajniju fazu. Postojeće manufakture iz XVIII stoljeća i obrt-

ničke omalene radionice postepeno nestaju, a sredinom XIX stoljeća počinje izgradnja prvih većih industrijskih objekata. Jedan od značajnijih bio je svakako mlin na čigre /turbine/, pa omanja tvornica zemljanog suđa, tvornica peći, velika kožara, tvornica četka, pa prva hrvatska tvornica športske obuće itd. Godine 1908. izgrađena je i električna centrala. Ne smijemo međutim zaboraviti činjenicu, da je godine 1865. izgrađena i željeznička pruga na relaciji Karlovac-Zagreb, a što je svakako bilo još značajnije, i željeznička pruga Karlovac-Rijeka predana prometu godine 1873.

Radnički pokret i u Karlovcu bio je u prvim počecima pokret obrtništva i zanatlija, a industrijsko radništvo mu se priključuje u onome času kada i niču veća industrijska poduzeća. Postoje i pojedina društva, jedno od najstarijih takozvana "karlovačka pomoćnica" 70-tih godina XIX stoljeća, kojoj je bila svrha i cilj da pomoću malih ušteđevina vremenom stvori članovima jedan skromni kapital. Kako stanovništvo i toga našega grada pomalo raste /godine 1870. 5175 stanovnika, potkraj XIX stoljeća 6400 stanovnika, a početkom XX stoljeća već 16.000 stanovnika/, to i nekadanje malo naselje dobiva sve više gradski izgled.

Godine 1889. osnovano je i prvo omanje radničko društvo "Nada" koje ponajviše djeluje na prosvjetno-obrazovnom planu. Njegovi članovi drže povremena predavanja i druge priredbe, upriličuju se i zabave, a počinju i prve prvomajske proslave. Izbijaju i prvi štrajkovi- najprije obrtnički pa vremenom i oni industrijskog radništva, tako da je i u Karlovcu situacija pred I Svjetski rat, a pogotovo nakon obnove pokreta 1917. bila dovoljno sazrela da se pojedini aktivisti na čelu s Aleksandrom Majderom uklope u rad i političke akcije nakon stvaranja Komunističke Partije Jugoslavije.

Suvremene dopisnice Karlovca A; veduta Karlovca PMH 5641

- 45 O prilikama u karlovačkoj tvornici fesova koja je prema pisanju socijaldemokratske Slobode bila "Novi eldorado za radnice", Sloboda, Zagreb, 1900, 3, 8.II
- 46 Štampani letak karlovačkih zidara koji su došli do spoznaje "na dogovoru zidarskih radnika u Karlovcu dne 28.prosinca 1905" da sa svojim kukavnim plaćama živjeti ne mogu i da zbog toga traže poboljšanje radnih i materijalnih uslova. Štampani letak, Karlovac, 5.II 1906, A K
- 47 Odgovor poslodavaca na traženja zidarskih radnika, Karlovac 12.II 1906. AK

- 48 Aleksander Majder, jedan od vođa radničkog pokreta u Karlovcu, član socijal-demokratske stranke od godine 1908, veoma aktivan u pokretu. Bio je jedan između 23 karlovačkih delegata na Kongresu Ujedinjenja u Beogradu. Godine 1920. iako komunista, postaje načelnik grada Karlovca. Fototeka AK
- 49 Kako su vremenom i u Karlovcu učestale proslave 1. svibnja, to od godine 1908. dobivaju i one sve veći značaj. Suvremene fotografije proslave 1.V 1908. na takozvanoj Kalvariji i u Karlovcu 1.V 1910. Fototeka AK
- 50 Problem iseljeničtva prisutan je i u našim krajevima kao i na čitavom teritoriju nekadanje Austrije i kasnije Austro-Ugarske monarhije od sredine XIX stoljeća na dalje. Zanimljiv je iskaz o iseljavanju iz Karlovca godine 1908. 5793-1908, 20.XI 1909 AK
- 51 Suvremeni dopis socijaldemokrate Ivana Gailhofera /također jedan od vođa radničkog pokreta u Karlovcu/ Josipa Kovačića i Janka Erdeljca upućen na Gradsko poglavarstvo u Karlovcu dne 26.IV 1910 u kome mole za dozvolu održavanja javne pučke skupštine sa dnevnim redom "Značaj prvog svibnja"
- 52 O općem radničkom dogovoru u Karlovcu kome je prisustvovao i Stjepan Turković iz Zagreba. Napred, 1913, Zagreb, 11, 11.X

O t o č a c

Lika se tek nakon razvojačenja Vojne Krajine postepeno počela obrtnički i privredno podizati. Značajniji centri postaju Ogulin, Gospić i Otočac.

53 Otočac - suvremena fotografija

54 O općem gospodarskom stanju u Otočcu nakon ukinuća Vojne Krajine, Radiša, Senj, 1875, 2, 9.I, strana 15

P o d s u s e d

Iako je Podsused danas sastavni dio Zagreba, početkom XX stoljeća kada je u njem proradila velika tvornica cementa bilo je to zasebno malo naselje.

55 O prvom organiziranom radničkom sastanku u Podsusedu. Sastanak je održan 17.IV 1910. Radnička borba, Zagreb, 1910, 16, 21.IV

56 Opširan izvještaj o štrajku u tvornici cementa godine 1911 /tvornica je proradila 1907. postoji i danas/, Radnička borba, Zagreb, 1911, 43, 26.X

S a v s k i M a r o f

Godine 1876. osnovana je u Savskom Marofu tvornica pjenice i žeste. Osnivač i vlasnik bio je Theodor Dumreicher, rodom iz Graza. Kupio je nedaleki dvorac Januševac /spaljen za vrijeme II Svjetskog rata/, te je posjedovao najprije omanju pecaru kukuruza. Godine 1879. ta je proizvodnja proširena, nakon njegove smrti 1893. vodi tvornicu njegov sin Oskar. Od njega ju kupuje zagrebački veletrgovac Makso Mayer.

57 Tvornički sat kojim se bilježio dolazak radnika u tvornicu u Savskom Marofu, iz godine 1910. PMH 11.740

S a m o b o r - B r e g a n a - O s r e d e k

Kako su sva tri omalena mjesta jedno pored drugoga, to su i privredni i društveni razvoj također međusobno povezani. Samobor broji potkraj XIX stoljeća svega 2975 stanovnika, Bregana je malo selo, a Osredek seoce u kome se nalazi oveća tvornica stakla osnovana godine 1839. Posluje gotovo besprekidno sve do godine 1904. Nedaleko je i selo Rude, poznato po svome rudniku bakra u kome je oveći rudarski ustanak buknuo već godine 1808. Izazvan je bio zbog toga što su dva rudara bila odvedena u vojsku, a prema postojećim zakonskim propisima, važećim još iz XVI stoljeća /Maksimilijanov zakonik/ rudari su bili oslobođeni vojske, ponekih daća, gradnje cesta itd.

Samobor suvremena dopisnica A

Samobor suvremena slika PMH 5676

Staklana Osredek, suvremena fotografija. Samoborski muzej

58 Zajmodavci i zajmoprimac 1875. pred praznom štedionicom; dva su bankara svog dužnika svukli do gola visokim kamatama. Karikatura, izradio ju je samoborski knjigoveža i staklar Josip Kompare /1830-1911/. Od 60-tih godina priređuje u Samoboru karnevalske povorke te šiba veoma oštro političke i socijalne prilike. Slike su rađene "...primitivistički temperom na sivom kartonu ili plavom omotnom papiru, u velikim formatima, a nalaze se na granici između karikature i groteske." Samoborski muzej

59 O uspjeljoj društvenoj priredbi samoborskog radničkog društva. Ono je osnovano godine 1884, osnivač je bio Vjekoslav Fauš "...koji je bio prije član Zagr.radn.društva, te preselivši se u Samobor, nastojao je svimi silami uz pripomoć nekih drugih radnika ustrojiti tamo radničko društvo." Radnički glasnik, Zagreb, 1888, 18, 30.IX, Značka samoborskog radničkog društva PMH 11.761

- 60 Kraća obavijest o radu u tvornici štapova u Bregani /osnovana godine 1884/, Hrvatski trgovac, Zagreb, 1899, 24, 15.XII, 8
- 61 Poziv "svimkolikim namještenikom" na željeznicama u ime kraljevskog ugarskog ministra trgovine odaslan 7.XII 1908. U njem u obliku naredbe obavještava se i ravnateljstvo lokalnih željeznica Zagreb-Samobor da "...magjarska socijalno-demokratska stranka prigodom svoje dne 6. prosinca.." održavane skupštine poziva i željezničko radništvo na "gromadni" štrajk. Samoborski muzej

Dr Miroslava Despot

D a l m a c i j a

S o b a VII i VIII

Dalmacija je ušla u okvir Habsburške monarhije kao nerazvijena pokrajina, a niz okolnosti, među kojima nije najnevažniji politički momenat, prouzrokovalo je da je Dalmacija do propasti ove državne tvorevine ostala njena najzaostalija, gotovo isključivo poljoprivredna pokrajina, da industrijalizacija nije u nju prodrila u većim razmjerima. Austrija je Dalmaciju interesirala jedino kao važno strateško područje, te vlada nije poticala ni domaći, ni austro-njemački kapital na veće pothvate /ovaj posljednji nije bio zainteresiran za ulaganje u zemlju koja nije obećavala veće profite/. Kako je privreda Dalmacije ostala bez pomoći države upravo u vrijeme kada je trebalo ohrabriti i potpomoći početke industrije, to akumulacija nastala u poljoprivredi ne usmjerava svoj tok prema industriji, već prema prometu i trgovini. Dalmacija je po svom geografskom položaju idealno smještena da bude posrednik u razmjeni između kopnenog zaleđa i prekomorskih zemalja, ali su vanjski čimbenici u vrijeme provođenja industrijske revolucije u prometu /pojava željeznice i parobroda/ velikim dijelom onemogućili razvoj prometno-trgovačke djelatnosti u Dalmaciji do razmjera koji bi odgovarali njenom smještaju, a time onemogućili i akumulaciju većih kapitala potrebnih za razvoj industrije. Uvođenjem dualizma /1867/ kojim je Dalmacija pripala austrijskom, a Hrvatska i Slavonija mađarskom dijelu Monarhije, Dalmacija je iz političkih i ekonomskih razloga bila osuđena da ostane po strani kao tranzitno područje povezano modernim prometnim sredstvima sa širim zaleđem. Austrijski i mađarski kapital, koji je imao svoj izlaz na more u Trstu odnosno Rijeci, nije mogao dopustiti da ove njihove luke dobiju konkurenta u Dalmaciji. Osim toga, željeznički spoj Dalmacije s Hrvatskom imao bi kao poslje-

dicu ekonomsko i političko povezivanje hrvatskih zemalja razdvojenih nagodbom, što bi uzdrimalo dualistički sistem temeljen na podjeli vlasti između austro-njemačkih i mađarskih vladajućih klasa nad ostalim narodima Monarhije. Zbog toga željezničke pruge izgrađene u Dalmaciji nisu za života dvojne monarhije bile produžene prema Hrvatskoj, a izgradnja uskotračne željezničke mreže u Bosni i Hercegovini nakon okupacije 1878. god. i njeno usmjeravanje prema sjeveru, tj. prema Mađarskoj, uništilo je i nekad živ karavanski promet između Bosne i Dalmacije. Tako je Dalmacija, ostavši zbog političkih razloga i tuđih ekonomskih interesa bez modernih prometnih veza sa svojim prirodnim zaleđem, sama postala siromašno područje ekonomski usmjereno prema Trstu s kojim su ga povezivale pomorske veze, jedine moderne prometne veze Dalmacije sa svijetom.

U drugoj polovici XIX st. došlo je do bitnih promjena i u pomorskom saobraćaju. Poslije krimskog rata /1854-1856/ zbog povećanja izvoza ruskog žita preko crnomorskih luka i otvaranja Sueskog kanala /1869/ dolazi do naglog uspona jedrenjaka. U južnim dijelovima Dalmacije, u Dubrovniku i na Pelješcu, nastaju tada snažna pomorska društva s jedrenjacima za dugu plovidbu, s vlastitim brodogradilištima i koncentriranim velikim kapitalom. Međutim, to zlatno doba dalmatinskih jedrenjaka bilo je njihov posljednji uspon pred konačnim porazom u sukobu s parobrodima, jer već od sredine 70-tih godina ova društva počinju poslovati s gubitkom, da prestanu djelovati početkom 80-tih godina. Tako su uništeni mnogi kapitali akumulirani u poljoprivredi i trgovini u vrijeme konjunktura vina i uloženi u jedrenjake. U isto vrijeme, zbog konkurencije parobroda dobro subvencioniranog tršćanskog "Lloyda" i kasnije "Ugarsko-hrvatskog pomorskog društva" sa Rijeke, nazaduju jedrenjaci obalne plovidbe, a mala domaća parobrodarska društva, koja nastaju u 70-tim i u većoj mjeri u 80-tim godinama, lišena državne potpore, rastu veoma sporo. Među domaćim parobrodarskim društvima opet su najjača ona u Dubrovniku. God.1909. došlo je do ujedinjenja najjačih dalmatinskih parobrodarskih društava u jedno, organizirano na principu modernog, dioničarskog udruživanja kapitala. Nepostojanje željezničkih veza sa zaleđem, propast jedrenjaka i sporo uzdizanje domaćih parobrodarskih društava, te kriza vinogradarstva i trgovine vinom /inače glavnih izvora akumulacije kapitala/ nakon skla-panja trgovačkog ugovora s Italijom 1891. kojim je /vinskom klauzulom/ omogućena konkurencija talijanskog vina unutar Monarhije i istovremenog nadolaska filoksere, onemogućeno je stvaranje kapitala potrebnih za ulaganje u veće industrijske pothvate. Izvjesni napredak proizvodnje do kojeg je u toku druge polovice XIX st. došlo angažiranjem

domaćeg kapitala nije doveo do kvalitativnih promjena. Moderne industrije u tom razdoblju u Dalmaciji nema, veće radionice ne prelaze razinu razvijenog obrta. U takvim uvjetima nije mogao nastati ni moderni proletarijat.

Tek od početka XX st. javlja se u Dalmaciji u pojedinim granama moderna industrija, ali i to angažiranjem stranog kapitala, talijanskog i austro-njemačkog /rudnici ugljena u Siveriću i Velušiću, industrija cementa u solinskom bazenu i tvornice karbida i cijanida kod Šibenika i u Dugom Ratu kod Omiša/. Ovaj prodor moderne industrije, ograničen na svega par grana, nije bitno izmijenio ekonomsku i društvenu strukturu Dalmacije. Spor industrijski razvoj u cjelini nije mogao apsorbirati priraštaj stanovništva, te je za čitavo ovo razdoblje karakteristična pojava masovnog iseljavanja u prekomorske krajeve. Na tih nekoliko mjesta gdje je nastala moderna industrija nastaju i veće aglomeracije radnika, ali one ni po karakteru ni po svijesti nemaju obilježje modernog proletarijata. To su seljaci koji radom u industriji, dijelom privremenim, nadopunjuju prihode iz poljoprivrede i koji zbog toga ne mogu imati klasne proletherske svijesti.

U ovakvim uvjetima nije se mogao ni radnički pokret razviti do većih razmjera. Radnička društva nastaju 70-tih godina XIX st. s ciljem međusobnog pomaganja radnika u slučaju bolesti i nemoći, ali su ona radnička samo po nazivu. Ona u stvari okupljaju zanatlije, trgovce i zanatske radnike i nacionalno-politički su obojena. Socijalističke ideje javljaju se u Dalmaciji 90-ih godina, ali su nosioci tih ideja liberalni talijanaši koji ih ne prihvaćaju zbog njihovog klasnog, već demokratskog sadržaja i karaktera. God. 1897. nastaju prve socijalističke organizacije, najprije "Društvo radnika i radnica" u Splitu, a zatim društvo "Democrazia sociale" u Zadru, a 1. maja 1898. god. izlazi u Zadru prvi socijalistički list "Socialista" na talijanskom i hrvatskom jeziku. Obje su organizacije bile kratkog vijeka. Prvu su vlasti raspustile već 1898. god., a druga je sama ugasnula zbog nezainteresiranosti članstva. Socijalistička organizacija javlja se u Dalmaciji ponovo tek 1902. god. Tada je stvorena Socijal-demokratska stranka i od tada radnički pokret postoji u Dalmaciji više manje kontinuirano do 1914. i, nakon prekida u toku rata, od 1917-1919. god. Prve socijalističke organizacije u Dalmaciji bile su talijanaški orijentirane

i povezane s tršćanskim socijalistima. U periodu nakon 1902. god., kada je pokret dobio veći zamah, u njemu je prevladao hrvatski element, ali se pokret i tada distancirao od nacionalne borbe u Dalmaciji. Stranka je dio Socijal-demokratske stranke Austrije i uključena je u Jugoslavensku socijal-demokratsku stranku sa sjedištem u Ljubljani, ali istovremeno i u Talijansku sekciju stranke sa sjedištem u Trstu. Vremenom su se u Dalmaciji javili zahtjevi za osnivanjem samostalne dalmatinske, hrvatsko-talijanske sekcije unutar Socijal-demokratske stranke Austrije. Istovremeno sa stvaranjem stranke nastaju i strukovne organizacije /sindikati/ koje se izravno povezuju s odgovarajućim austrijskim strukovnim organizacijama, a u pokrajini su povezane putem "Saveza među radnicima" u pojedinim gradovima, odnosno sve skupa "Medjustrukovnim odborom". Stranačke i strukovne organizacije najjače su u Splitu, privrednom središtu Dalmacije, a time je via facti Split postao i središtem socijalističkog radničkog pokreta pokrajine. U ovom razdoblju razvijaju se veze dalmatinskih socijalista sa socijalistima Slovenije, Istre, Hrvatske, te Bosne i Hercegovine.

Baza socijalističkog radničkog pokreta u Dalmaciji su zanatlije i zanatski radnici, dok uza sva nastojanja nije uspjelo stvoriti trajnije radničke organizacije među brojnim poluseljačkim radništvom u najjačim industrijskim bazenima /Siverić, Solin/. Uz takvu društvenu bazu i ideološku podlogu II internacionale /reformizam/ jasno je da radnički pokret nije mogao biti revolucionaran. Slab i zakašnjeli industrijski razvoj stvorio je veoma tanku i nesigurnu podlogu za razvoj radničkog pokreta, što se ogledalo u labilnosti i slaboj povezanosti organizacija /kojih je, uostalom, bilo veoma malo izvan Splita/, u čestim krizama, razdobljima neaktivnosti i prekidima u izlaženju socijalističkih glasila. Pa ipak su strukovne organizacije pomogle radnicima da u štrajkovima izbore nešto bolje uvjete rada, veće nadnice i kraće radno vrijeme, a Socijal-demokratska stranka je postala sastavni dio političke strukture Dalmacije.

I z l o ž e n a g r a đ a

Razglednice pojedinih gradova Dalmacije s kraja XIX i početka XX st. Vlasništvo akademika prof.dr.J.Andrassyja, Zagreb.

Željezničko pitanje jedno je od vitalnih za ekonomski razvoj Dalmacije. Zbog toga je borba za izgradnju željezničkih pruga, njihov pravac i spoj s Hrvatskom i Bosnom dio političke borbe i stalno je na dnevnom redu dalmatinskog sabora, bečkog parlamenta i delegacija. U nju se uključuju i dalmatinske trgovačko-obrtničke komore, što ilustriramo s nekoliko njihovih spisa o željezničkom pitanju upućenih bečkom parlamentu i ministru trgovine.

- 1 La ferrovia Zara-Knin. Memoriale della Camera di commercio e d'industria di Zara intorno il progetto di legge sulle ferrovie dalmate, prodotto alla Camera dei deputati in Viena, Zadar 1873. NSB
- 2 L'occupazione della Bosnia-Erzegovina e le ferrovie dalmate. Memoriale della Camera di commercio e d'industria del circondario di Zara, Zadar 1879. NSB
- 3 Memoriale della Camera di commercio ed industria di Spalato all' eccelso ministero del commercio sulla questione ferroviaria dalmata, Split 1889. NSB
- 4 Naše željezničko pitanje. Spomenica Spljetske trgovačke i obrtničke komore za visoko c.k. ministarstvo trgovine, Split 1893. NBS
- 5 Karikatura "Dalmatinske željeznice pred delegacijama", Štipavac, Trst 1911, 1, 10.I - Ovako je dalmatinski socijalistički humoristički list okarakterizirao perspektivu spajanja dalmatinskih pruga s željezničkom mrežom Austro-Ugarske. NBS
- 6 Karta željezničkih pruga u Dalmaciji. - Pruga Split-Siverić s odvojkom do Šibenika izgrađena je /1877/ tek kada se vlada, nakon prijedloga talijanske firme koja je eksploatirala ugljen u Siveriću da će sama izgraditi prugu Siverić-Šibenik, pobjerala učvršćenja talijanskog kapitala u Dalmaciji. Produžetak pruge do Knina bio je izveden /1888/ kao priprema za spajanje s Hrvatskom, ali do toga nije došlo. Izgradnji tzv. ličke pruge, ugovorene pri obnovi financijske nagodbe između Austrije i Mađarske 1907, prišlo se tek 1913. god., ali i tada iz strateških razloga, u vezi s balkanskim ratovima i nastojanjem Srbije da se probije na Jadran. Njeno dovršenje prekinuo je skori početak I svjetskog rata. Izboj uskotračne željezničke mreže Bosne i Hercegovine do Metkovića /1885/ postignut je pod pritiskom Austrije koja je htjela imati

svoj ulaz u pokrajine, a krakovi do Gruža i Boke Kotorske izvedeni su /1901/ po želji vojnih krugova. Uska pruga iz zapadne Bosne do Knina izgrađena je da omogući Steinbeissu izvoz drva /preko Šibenika/ prekrcavanjem na normalni kolosjek, ali je nastojanje da se Split spoji direktno uskotračnom prugom s bosanskom željezničkom mrežom zastalo na kraku Split-Sinj /1903/.

Pomorska privreda

- 7 Invito della Camera di commercio e d'industria di Spalato, Split 1856. - Splitska Trgovačka i obrtnička komora inicirala je 1856. god. akciju u cilju stvaranja jakog društva za izgradnju i eksploataciju jedrenjaka okupljanjem rasutih kapitala u dioničarsko društvo, ali kod privrednika srednje Dalmacije nije naišla na odaziv. NSB
- 8 Ustav Dubrovačkog pomorskog društva, Dubrovnik 1869. - Dionička društva kakvo je 1856. god. predlagala splitska komora nastala su u zlatnom dobu dalmatinskih jedrenjaka i to u južnoj Dalmaciji. God.1865. osnovano je Pelješko pomorsko društvo, a 1869. Dubrovačko pomorsko društvo. NSB
- 9 Fotografija porinuća jedrenjaka "Dvanaesti dubrovački" na brodogradilištu Dubrovačkog pomorskog društva u Gružu u prisustvu Franje Josipa I 1875.god. - "Dvanaesti dubrovački" bio je najveći jedrenjak Dubrovačkog pomorskog društva i jedan od najvećih izgrađenih na Jadranu. Brodovi dvaju južnodalmatinskih društava plove i prevoze robu po Sredozemlju i oceanima, od Crnog mora do SAD i od Engleske kroz Sredozemno more i Sueski kanal do Indije. Cvat jedrenjaka u 60-tim i 70-tim godinama pridonio je razvoju brodogradilišta, napose u Korčuli, ali uskoro propašću jedrenjaka i ona opadaju. NSB, Grafička zbirka
- 10 B.Ivanković, Pelješki bark "Vila", ulje na platnu, 1893. - Brod je vlasništvo firme Rođaci Bjelovučić, prvotno Dubrovačkog pomorskog društva kao "Osmi dubrovački". Zavod za historijska istraživanja pomorstva južne Dalmacije JAZU, Dubrovnik, inv.br.357.
- 11 Fotografija parobroda tršćanskog "Lloyda" početkom XX st. - Konkurencija parobroda, prije svega "Lloydovih", uništila je domaće jedrenjake i usporila izdizanje domaćih parobrodarskih društava.

- 12 Fotografija malog parobroda jednog domaćeg parobrodarskog društva pred Zadrom oko 1900.god. - Domaća parobrodarska društva raspolagala su malim brodovima pretežno za obalnu i lokalnu plovidbu. Okupljaju većim dijelom kapital unutar jedne obitelji i teško se odupiru konkurenciji "Lloyda" i tzv. "Ungaro-Croate" iz Rijeke, zastupnika austro-njemačkog i mađarskog kapitala na Jadranu.
- 13 Statuto della Società di navigazione a vapore "Dubrovačka parobrodarska plovidba" con sede a Ragusa, iza 1895. - Ovo društvo osnovano je 1895.god., bavilo se dugom plovidbom i bilo je najjače u Dalmaciji. NSB
- 14 Dvije stranice prijepisa zapisnika sa sastanka održanog 24.II 1904.god. u Splitu u cilju dogovora o ujedinjenju dalmatinskih parobrodarskih društava i stvaranju društva s isključivo slavenskim kapitalom koje bi bilo dovoljno jako da razbije dotadašnju supremaciju austro-njemačkog i mađarskog kapitala u parobrodarstvu na Jadranu. Akcija je bila potaknuta izvana i bila je izraz želje ojačalog češkog i slovenskog kapitala da prodre na jug Monarhije. Do sastanka je došlo posredstvom dr. I.Hribara, načelnika Ljubljane i ravnatelja "Ljubljanske kreditne banke" u kojoj je s 50% kapitala sudjelovala praška "Živnostenska banka". Ljubljanska banka osnovala je svoje podružnice u Trstu i Splitu. Sastanku u Splitu su uz predstavnike dalmatinskih parobrodarskih društava prisustvovali dr.I.Hribar i dr.V.Mihaljević, splitski odvjetnik koji je vodio splitsku podružnicu "Ljubljanske kreditne banke". Na sastanku je prihvaćen okvirni plan fuzije. NBS, Arhiv dr.A.Trumbića, Fascikl "Parobrodarsko društvo"
- 15 Štatut Austrijskog parobrodarskog društva na dionice "Dalmatia", Trst, 1909. - Akcija oko stvaranja parobrodarskog društva sa slavenskim kapitalom konačno je skrenuta u suprotnom pravcu, te je 1909.god. stvoreno dioničarsko društvo s udjelom austrijskog kapitala. U Austrijsko parobrodarsko društvo na dionice "Dalmatia" ušli su s brodovima /u zamjenu za odgovarajući broj dionica/ najjača domaća društva: Rismondo iz Makarske, Topić iz Visa, Negri iz Šibenika i Zadarska plovidba, zatim Austrijski Lloyd s nekoliko parobroda /iza njega stoji bečka "Union banka"/, te kapital Dalmatinske plovidbe iz Splita i "Jadranske banke" iz Trsta, NBS

- 16 Pravilnik Dubrovačke parobrodarske plovidbe, akcionarskog društva, 1909. - Dubrovačko parobrodarsko društvo je početka ulazilo u kombinacije o fuziji s ostalim domaćim društvima, ali je konačno od toga odustalo i 1909.god. se reorganiziralo u dioničko društvo. NSB

Industrija

- 17 M.Olivero, Panorama splitske luke, ulje na platnu, 1892. - Industrija Dalmacije nije se mogla domaćim snagama dignuti do više razine, jer su kombiniranim djelovanjem političkih, ekonomskih i prirodnih faktora - barijerama stvorenim prema zaleđu i prema moru, bolešću vinograda i krizom vinske trgovine - presahnuli izvori akumulacije kapitala. Najjači proizvodni centar bilo je srednjodalmatinsko područje, napose Split zbog svog položaja na željezničkim i cestovnim saobraćajnicama i privredne raznolikosti zagorskog, primorskog i otočnog pojasa /srednjodalmatinski otoci bili su područje s najrazvijenijom preradom ribe/. Original u MGS
- 18 Diploma Gospodarsko-šumarske jubilarne izložbe u Zagrebu god. 1891. ljevaonici zvona J.Cukrov u Splitu. - Ljevaonica je osnovana 1830.god. u Solinu, a 1875. ju je preuzeo J.Cukrov i prenio u Split. God.1891. je Dalmacija prvi put sudjelovala na gospodarskoj izložbi u Zagrebu, ali je razmjena između sjevernih krajeva Hrvatske i Dalmacije bila i prije i poslije izložbe simbolična. MGS, Arhivska zbirka
- 19 Nacrt dijelova stroja ljevaonice D.Savo u Splitu 1908.god. - Ljevaonica je osnovana 1771. god. i proizvodila je uglavnom poljoprivredne alate. MGS, Arhivska zbirka.
- 20 Fotografija tvornice cementa u zapadnom dijelu splitske luke.- Ovu prvu tvornicu cementa u Dalmaciji osnovao je 1865. god. izvjesni Prus Höffling, a 1870. preuzeli su je splitski poduzetnici Gilardi i Bettiza.
- 21 Fotografija radnica koje proizvode narodni vez u radionici odijela T.S. Matavulj u Šibeniku, oko 1900.god. - Radionica je osnovana 1844. god., proizvodila je domaća narodna odijela i kape, zapošljavala je prosječno 200, a povremeno i do 500 radnika. FMH, Fototeka 119

- 22 Tvornica likera R.Vlahov u Zadru sa suvremene reklame u zagrebačkim novinama. - Tvornica je osnovana 1861. god. Zadar je bio središte proizvodnje likera u Dalmaciji.
- 23 Fotografija jedne kafane u Beču s reklamom tvornice likera Luxardo iz Zadra god.1906. NBZd, Fototeka 341-C
- 24 Reklama tvornice likera V.Morpurgo u Splitu s početka XX st. MGS, Arhivska zbirka
- 25 Reklama za putovanje brodom u Sjevernu i Južnu Ameriku, Australiju i Novi Zeland iz suvremene dalmatinske štampe. - Višak radne snage nije mogao naći zaposlenja izvan poljoprivrede zbog nepostojanja jake industrije koja bi ga apsorbirala, te seli u prekomorske krajeve. Iseljavanje je postiglo tolike razmjere, da je u toku prvog desetljeća XX st. iselilo gotovo 32.000 ljudi, tj. oko 5% sveg stanovništva Dalmacije.

Cementna industrija i industrija karbida i cijanamida naglo se razvijaju od početka XX st. angažiranjem stranog kapitala. Opsegom kapitala, tehnologijom proizvodnje i brojem radnika okupljenih na jednom mjestu ona unosi kvalitativno nov, premda prostorno i obzirom na mali broj grana ograničen element u dalmatinsku privredu. Zbog idealnog kemijskog sastava sirovine /tupine/ dalmatinski je cement bio veoma kvalitetan, te se probio na svjetsko tržište i izvezio se na sve kontinente osim Australije.

- 26 Pismo firme Gilardi i Bettiza s zaglavljem na kojem je slika ove prve dalmatinske tvornice cementa oko 1900.god. Pismo je vlasništvo ing. J.Morpurga, Split.
- 27 E.Vidović, Split, Ulje na platnu. - Na slici je tvornica cementa Gilardi i Bettiza u splitskoj luci. Moderna galerija JAZU, Zagreb
- 28 Fotografija vapnare splitskog poduzetnika E.Stocka u Križnoj luci kod Hvara 1895.god., koja je 1898/99. preudešena za proizvodnju cementa. Proizvodnja je obustavljena kada se E.Stock angažirao u većim poduhvatima u industriji cementa.
- 29 Odluka Općinskog vijeća Splita od 18.XII 1903.god. o dodjeli zemljišta "Austrijansko-talijanskom akomanditnom društvu Zamboni, Stock i c. za tvorenje cementa portland" za izgradnju tvornice u Solinu /Sv.Kaja/. - Mogućnosti dobrog plasmana dalmatinskog cementa i povoljan smještaj slojeva tupine uz samu morskobalu privukli su strani kapital u Dalmaciju. Izgradnjom

- ove tvornice /1904/ otpočeo je nagli rast cementne industrije u solinskom bazenu. Uskoro je ovu tvornicu preuzelo talijansko društvo sa sjedištem u Bergamu koje je imalo još pet tvornica cementa u Italiji i snabdijevalo ih kvalitetnom tupinom iz vlastitih tupinoma u Dalmaciji. Prema podacima ing.Josipa Morpurga /Split/, original se nalazi u privatnom posjedu u Trstu.
- 30 Fotografija radnika i službenika pri puštanju u rad prve peći u tvornici cementa u Solinu /Sv.Kaja/.
- 31 Fotografija sa svečanosti povodom puštanja u pogon tvornice cementa u Majdanu kod Solina 1908.god. - U ovoj je tvornici opet imao udjela E.Stock uz sudjelovanje tršćanske podružnice Anglo-austrijske banke iz Beča i M.Vidovića iz Splita.
- 32 Fotografija tvornice cementa u Majdanu kod Solina. - Karakterističan izgled dalmatinskih tvornica cementa s vertikalnim Dietzsch pećima. Premda je tehnologija već bila uznapredovala, tvorničari su zadržali ovaj tip peći, jer su odličan sastav tupine i jeftina radna snaga omogućavale dobru kvalitetu cementa i cijenu konkurentnu na svjetskom tržištu bez velikih ulaganja u modernizaciju proizvodnje. Tvornica u Majdanu bila je najveća tvornica cementa u Dalmaciji i jedna od najvećih u Evropi. Pored ovih izgrađene su do početka rata još tvornice u Kaštel Sućurcu i Ražinama kod Omiša.
- 33 Fotografija kaptaznih naprava za hidrocentralu tvornice cementa u Majdanu kod Solina na izvoru Jadra, snimljena 1910.god. - Dok su sve ostale tvornice cementa bile smještene uz obalu što je bilo pogodno radi transporta gotovog proizvoda, tvornica u Majdanu je svoj smještaj dalje od mora nadoknađivala jeftinom energijom iz vlastite elektrane za pogon tvorničke željeznice koja je vodila do 2 km udaljene operativne obale u Vranjicu.
- 34 Regolamentoo di lavoro della "Spalato" Società anonima del cemento portland, Split 1911. - Pravilnik o radu u tvornici cementa u Majdanu kojem je bilo podvrgnuto oko 1.000 njenih radnika pokazuje da su uvjeti rada u njoj bili veoma teški. Radni dan je - što se vidi na izloženoj str.6 i 7 - trajao 10 sati, a za radnike na pećima, ložače i poslužitelje strojeva 12 sati. HAZd

Trgovačko obrtničke komore sa sjedištem u Zadru, Splitu i Dubrovniku organizacije su dalmatinskih privrednika. Osnovane su još u vrijeme Napoleonove vladavine u našim krajevima, s izvjesnim prekidima postoje

do polovine XIX st., a 50-tih godina su reorganizirane i tada dobivaju konačan oblik. U svojim skromnim okvirima one nastoje utjecati na razvoj dalmatinske privrede. Prate razvoj privrede i njihovi godišnji izvještaji /napose dugogodišnjeg tajnika splitske komore K. Vojnovića/ mogli su poslužiti kao izvrsna informacija domaćim i stranim privrednicima o stanju i razvoju svih grana privrede u Dalmaciji. Prijedlozima iznesenim u izvještajima, pa i posebnim akcijama, one nastoje dati poticaje ili ishoditi bolje uvjete za razvoj ključnih grana dalmatinske privrede kao što su poljoprivreda, pomorska privreda /v.br.7/ i željeznički transport /v.br.1-4/.

35 K.Vojnović, Cenni statistico-economici sul circolo di Spalato.

Con speciale riguardo al quadriennio 1857-1960, Split 1864. NSB

36 K.Vojnović, Le condizioni economiche del circolo di Spalato negli

anni 1861-1863 raffrontate con quelle del triennio antecedente,

Split 1865. NSB

37 Parrere della Camera di commercio e industria di Ragusa e Cattaro sul

rapporto del signor L.Stockhammer intorno alle condizioni economiche della Dalmazia, Dubrovnik 1878. NSB

38 Popis izvoznih tvrtka u okružju Spljetske trgovačke i obrtničke

komore, Split 1893. NSB

39 Statistični izvještaj o gospodarstvenim prilikama u okružju

Trgovačke i obrtničke komore u Spljetu u godinama 1890-1893,

Split 1895. NSB

Društva uzajamne pomoći

Pošto u 70-tim godinama u Austriji nema zakona o socijalnom osiguranju, a u Dalmaciji postoji tradicija organiziranja obrtnika i trgovaca u bratovštinama, nastaju društva uzajamne pomoći koja su radnička samo po imenu, a okupljaju zanatlije, trgovce i zanatske radnike. Takva društva osnivaju se u najvećem broju 70-tih godina, a orijentirana su i politički /autonomaški ili narodnjački/. Poslije 1890. godine nastaju radnička društva izrazito politički obojena, a u njihovom stvaranju naročito su agilni pravaši. Nakon donošenja zakona o osiguranju radnika za slučaj nezgode i bolesti u 80-tim godinama XIX st. nastaju pri sudbenim kotarima bolesničke blagajne. Krajem stoljeća one su već obuhvatile gotovo čitavo područje Dalmacije i značila su relativno velik napredak u pravcu poboljšanja položaja radnika.

40 Dopis austrijskog ministra unutrašnjih poslova Hohenwarta dalmatinskom namjesniku Rodiću, Beč 26.X 1871. Ministarstvo unutrašnjih poslova dobilo je obavijest da u Splitu postoji Fokrajinski komitet Internacionale, ali Namjesništvo to nije moglo potvrditi. U to vrijeme počinju se u Dalmaciji tek osnivati društva uzajamne pomoći. HAZd, PSN br.169/pr.1872

41 Regolamento della Società di mutuo soccorso per arti e mestieri del circondario della Camera di commercio di Zara, Zadar 1863. - Prvo društvo uzajamne pomoći zanatlija osnovala je 1863. god. zadarska komora. NSB

42 Statuto della Società di mutuo soccorso per marini dalmati. Pravilnik Društva zamjenite pomoći za dalmatinske pomorce /1871/ - Ovo društvo imalo je sjedište u Orebiću, tada jednom od najjačih središta jedrenjačkog brodarstva u Dalmaciji. /1871/ HAZd

43 Dopis splitskog kotarskog poglavara Franza Namjesništvu u Zadru o sastanku održanom 28.I 1872. u cilju osnivanja društva uzajamne pomoći, Split 30.I 1872. HAZd, PSN 169/pr. 1872.

44 Statuto della Società operaia di Spalato "Unione e lavoro". Ustanova /statut/ Društva splitskih radnikah "Sadruženje i radnja", Split 1872. Članovi društva mogli su biti zanatlije i zanatski radnici. U političkom pogledu društvo je bilo orijentirano autonomaški, o čemu svjedoči i to da je kao svoje znakove /zastavu i kokardu/ uzelo bijelo-plavu boju dalmatinske zastave. HAZd

45 Statuto della Cassa di mutuo soccorso per la Società operaia di Spalato. Ustanova Pineznice zaminite pomoći za Društvo splitskih radnikah, Split 1873. HAZd

46 Molba Namjesništvu u Zadru kojom se traži potvrda pravila društva "Slovinski napredak" u Splitu, Split, 20.VI 1873. - Na ustuk autonomaškom društvu "Sadruženje i radnja" narodnjaci su osnovali svoje društvo ali s isključivim ciljem političkog i kulturnog rada među zanatlijama i težacima. Među osamdesetak potpisnika nalazi se i istaknuti narodnjak Vid Morpurgo. HAZd, PSN, br.4545 R 1873.

47 Pravilnik Društva "Slovinskog napredka" u Splitu, Zadar 1876. - Pravilnik je odobren od Namjesništva 20.VI 1873. HAZd

- 48 Statuto della Società operaia del Progresso in Ragusa. Ustanova Radničkog društva od Napretka u Dubrovniku, Dubrovnik 1873. - Ovo društvo bilo je orijentirano autonomasški. HAZd
- 49 Ustav Dubrovačkog radničkog društva, Dubrovnik 1888. - Društvo je osnovano 1874. god. kao narodnjačka reakcija na osnivanje autonomasčkog "Napretka". HAZd
- 50 Statuto della Società tipografica zaratina di mutuo soccorso, Zadar, 1874. Zadarsko tipografsko društvo je prvo pravo strukovno udruženje u Dalmaciji i dugo će ostati jedino udruženje takovog karaktera. Vremenom će prerasti u društvo svih dalmatinskih tipografa i preseliti u Split /1911/. Knjižar A.Nani, jedan od glavnih pokretača osnivanja ovog društva, bit će dvadesetak godina kasnije na čelu prvog političkog socijalističkog društva u Dalmaciji, društva "Democrazia sociale". Ovo je naš prvi susret s čovjekom za kojega znamo da pristaje uz socijalističke ideje. HAZd
- 51 Statuto della Società operaia zaratina di mutuo soccorso cooperative. Sezione femminile, Zadar 1886. U Zadarskom radničkom društvu, osnovanom 1877. /izložen je pravilnik njegove ženske sekcije/, također je sudjelovao jedan od kasnijih socijalističkih vođa, R.Ticina. HAZd
- 52 La voce dell' operaio, Zadar 1889 1, 4.I - Naslovna strana prvog broja lista koji se dijelio članovima Zadarskog radničkog društva. NBS
- 53 Statuto della Società operaia di Sebenico. Concordia e lavoro. Ustanova Društva šibenski radnika. Sloga i radnja, Zadar 1886. HAZd
- 54 Pismo korčulanskih radnika A.Starčeviću povodom polaganja kamena temeljca Starčevićevog doma u Zagrebu 1894.god. Pravaši su od 90-tih godina bili najaktivniji u stvaranju radničkih društava. O tome svjedoči ovo pismo. Društvo "Hrvatska radnička zadruga" osnovano 1894. god. u Dubrovniku bilo je također pod njihovim patronatom. NSB, Rariteti
- 55 Oglas Kotarske bolesničke blagajne u Dubrovniku o visini pomoći koju primaju radnici u slučaju bolesti, Dubrovnik 31.III 1909. Bolesničke blagajne, osnovane nakon donošenja zakona o radničkom osiguranju, pridonijele su poboljšanju položaja radnika. NBZd, Zbirka oglasa

Prve socijalističke organizacije /1897-1898/.

U nerazvijenoj društvenoj sredini Dalmacije teško je odrediti kada su se pojavili prvi socijalisti. U svakom slučaju, već 70-tih godina XIX st. u društvima uzajamne pomoći djeluju ljudi koji će se kasnije pokazati kao vođe prvih socijalističkih organizacija /A. Nani i R.Ticina/.

- 56 Prvi svibnja i Dalmacija, Narodni list Zadar, 1890, 31, 26.IV - Pisac ovog članka izražava uvjerenje da proslave prvog maja u Dalmaciji neće biti, jer je Dalmacija nerazvijena i zbog toga nema radništva.
- 57 Socijaliste u Starom Gradu, Narodni list Zadar, 1892, 38, 20.V - Ipak je u doticaju s vanjskim svijetom do prve proslave 1. maja u Dalmaciji došlo već 1891. god. Taj je dan dalmatinsko građanstvo inače slavilo kao simbol proljeća, ali su ga, prema ovom članku, 1891 i 1892. slavili radnici u Starom Gradu na Hvaru pod utjecajem don Antonia Politea /nadimkom Gvozdenjaka/, koji je protjeran iz Italije gdje je bio u tijesnom dodiru sa socijalističkim vođama i sudjelovao u socijalističkim akcijama. Vlasti su, međutim, oštro reagirale na njegovu agitaciju, te njegov boravak u toku 1891 i 1892. /otputovao je u Ameriku da se vrati pred početak rata/ nije ostavio traga. Godine 1892. slavili su 1.maja i radnici u Zadru /Katolička Dalmacija, 1892, br.26/.
- 58 Dopis iz Splita o štrajku drvodjelskih radnika, Sloboda, Zagreb, 1896, 11, 4.VI - To je prva vijest o štrajku u Dalmaciji. Kao i najveći dio kasnijih štrajkova u Dalmaciji, izbio je spontano i nije imao veze s dalmatinskim socijalistima.
- 59 Dopis iz Splita o izbornoj skupštini socijalista održanoj 28.II 1897. god. povodom izbora za austrijski parlament, Sloboda, Zagreb 1897, 6, 18.III - God. 1896. prošireno je u Austriji izborno pravo uvođenjem "Općeg razreda birača" /tzv. V kurije/ koji je, međutim, u Dalmaciji birao svega dva zastupnika za austrijski parlament. Na prvim izborima nakon toga istaknuli su splitski i dubrovački socijalisti u V kuriji svog kandidata Antu Poduje Gjikovića. Premda Gjiković nije bio izabran, njegova kandidatura označila je početak političke djelatnosti dalmatinskih socijalista. Te je godine prvi put proslavljen 1. maj u Splitu i Dubrovniku. Djelatnost dalmatinskih socijalista dobija impuls

izvana, od strane tršćanskih socijalista, koji od 1896, dolaze u Dalmaciju i održavaju zborove i socijalističke konferencije u Splitu i Zadru. To je vrijeme kada austrijska socijal-demokratska stranka odstupa od centralizma i kada u Austriji nastaju nacionalne socijal-demokratske stranke. Godine 1896. stvorena je Jugoslavenska socijal-demokratska stranka sa sjedištem u Ljubljani koja je trebala da obuhvati sva južnoslavenska područja Austrije, pa prema tome i Dalmaciju. Na kongresu Socijal-demokratske stranke Austrije u lipnju 1897.god. Dalmacija je dodijeljena Jugoslavenskoj socijal-demokratskoj stranci kao njeno područje, ali izgleda da su tršćanski socijalisti htjeli Dalmaciju vezati uz Trst kao središte talijanskog socijalističkog pokreta u Austriji.

60 Pravilnik Društva radnika i radnica, Split 1897. - Društvo radnika i radnica osnovano u kolovozu 1897.god. u Splitu prvo je dalmatinsko socijalističko društvo. Imalo je oko 200 članova. Njegov cilj je bio sindikalno organiziranje radnika na čitavom teritoriju Dalmacije. Prvi njegov predsjednik bio je Ivan Lazzari a zatim J.Gabrić. HAZd

61 Dopis iz Zadra o skupštini održanoj 31.X 1897. u hotelu "Pilsen" u cilju dogovora o osnivanju društva "Socijalna demokracija" /Democrazia sociale/, Sloboda, Zagreb 1897, 21, 25.XI

62 Rješenje Namjesništva kojim se odobrava osnutak društva "Democrazia sociale", Zadar, XII 1897. - Društvo "Democrazia sociale" prvo je političko socijalističko društvo u Dalmaciji. Namjesništvo je do tada oštro pazilo da u pravila radničkih društava ne uđe članak koji bi omogućavao društvu politički rad, a pravila ovog društva odobrilo je jedino zato jer nije moglo postupiti drugačije pošto su ona rađena po uzoru na pravilo već postojećeg društva "Lega sociale-democratica" u Trstu. Glavna ličnost društva bio je A. Nani. Treba upozoriti da su pravila ovog društva, koje je također pretendiralo da obuhvati čitavu Dalmaciju, pisana samo talijanskim jezikom, što navodi na pomisao da je u nacionalnom pogledu bilo talijanski usmjereno. HAZd, PSN br.33709-III/1-I 817, 1897.

63 Dopis iz Dubrovnika o širenju socijalističke ideje, Sloboda, Zagreb 1897. 18, 14.X - Karakteristično je da socijalisti iz Trsta nisu ništa poduzimali na osnivanju socijalističke organizacije u Dubrovniku, premda se smatralo da tamo ima najviše pristaša socijalizma /preko 300/ - ali ne talijanaša.

64 Il Socialista-Socialista, Zadar 1898, 1, 1.V - Prvo socijalističko glasilo u Dalmaciji počelo je izlaziti 1.V 1898 u Zadru i izišlo je svega pet brojeva. Premda je bilo predviđeno da bude talijanski i hrvatski jezik ravnopravan, prevagnuo je talijanski. Program izražen u članku "Naše želje" veoma je umjeren i pokazuje da su prvi dalmatinski socijalisti prihvaćali socijalističku ideju kao ideju ljudske ravnopravnosti, a ne kao ideju klasne borbe. HAZd

65 Dopis policijske direkcije u Trstu Namjesništvu u Zadru o Kongresu Jadranske sekcije Socijal-demokratske stranke Austrije održanom u Trstu 20.XII 1897. Na ovom Kongresu stvorena je unutar Socijal-demokratske stranke Austrije, Socijal-demokratska stranka za Primorje /tj. Trst, Istru i Goricu/ i Dalmaciju. Novoosnovane organizacije u Dalmaciji zastupali su A.Calich iz Zadra, i I.Lazzari iz Splita. Prijedlog A.Gerina da se osnuju dvije potpuno odvojene sekcije, talijanska u Trstu i slavenska u Primorju i Dalmaciji, odbačen je ogromnom većinom glasova, te je Dalmacija, suprotno zaključku posljednjeg kongresa SDS Austrije, uključena u socijalističku organizaciju u kojoj je, zbog više ekonomske i kulturne razine, morao dobiti prevagu talijanski element. Prvi dalmatinski socijalisti tome se nisu protivili. Oni su se regrutirali iz redova Talijana ili ljudi odgojenih na talijanskoj kulturi, što im je olakšavalo dodir s razvijenijim talijanskim krajevima Habsburške monarhije, gdje je socijalistički pokret bio prilično jak. HAZd PSN br. 713/pr. 1898.

66 Rad "Društva radnika i radnica" u Splitu. Kao što je bilo predviđeno statutom, društvo je osnivalo svoje mjesne grupe u drugim mjestima. Osnivalo je mjesnu grupu u Zadru, Kukljici na Ugljanu, a ozbiljno se na tome radilo u Visu i Dubrovniku, ali je društvo ukinuto prije nego je uspjelo stvoriti toliko ogranaka. Dapače, mjesna grupa u Kukljici, gdje je društvo imalo dosta pristaša među težacima, propalo je i ranije zbog utjecaja svećenstva i neizgrađenog stava socijalista prema pitanju kolonata u Dalmaciji. Plesu koji je društvo priredilo 18.II 1898, prisustvovalo je mnogo autonomaša koji su svojim prilozima htjeli poduprijeti društvo. Nekoliko incidenata, kojima su članovi društva prešli već na političko polje, izazvalo je vlasti koje ionako nisu dobrim okom gledale na društvo. Pogreb člana društva V.Bilinića pretvorio se u sukob s redarstvom i žandarmerijom, jer vlasti

nisu htjele dozvoliti da se na vijencu nosi crvena vrpca /tom prilikom su psovke upućene redarima Hrvatima pokazivale na talijansku orijentiranost nekih od socijalista/, a zatim je došlo 1. maja do incidenta zbog rasturanja prvog socijalističkog lista u Splitu. Konačno je društvo 3.VI 1898. i ukinuto.

a/ Statuto del grupo locale di Zara della Societa lavoratori e lavoratrici di Spalato, Zadar 1898. HAZd

b/ Izvještaj kotarskog poglavara u Splitu Namjesništvu u Zadru o "Demokratskom plesu" koji je 14.II 1898. priredilo "Društvo radnika i radnica" s priloženom pozivnicom na hrvatskom i talijanskom jeziku, Split 15.II 1898. HAZd, PSN br. 778/pr.1898.

c/ Izvještaj stražmeštra Carevića Općinskom upraviteljstvu u Splitu o incidentu na pogrebu V.Bilinića 17.IV 1898, Split 18.IV 1898. HAZd, PSN 162 res.1898.

d/ Saslušanje nadredara E.Pedrinija u Kotarskom poglavarstvu povodom incidenta na pogrebu V.Bilinića, Split 18.IV 1898. HAZd, PSN 162 res. 1898.

e/ Dopis iz Splita o sudskoj raspravi zbog incidenta na potrebu V.Bilinića, Sloboda, Zagreb 1899, 5, 9.III

f/ Izvještaj Kotarskog poglavarstva u Split Namjesništvu o raspačavanju lista "Socialista" u Splitu 1. maja 1898, Split 3.V 1898 HAZd, PSN br.1951/pr.1898.

g/ Koncept dopisa Namjesništva Kotarskim poglavarstvima u Splitu i Zadru o zabrani rada "Društva radnika i radnica" u Splitu i njegove mjesne grupe u Zadru, Zadar 3.VI 1898. HAZd, PSN br.1951 XI/2-1, 1898.

67. Društvo "Democrazia sociale" u Zadru je usmjerilo svoj rad u pravcu borbe za proširenje izbornih prava radništva i borbe protiv klerikalizma Prvu ilustrira predstavka upućena dalmatinskom saboru, a drugu diskusija koju je društvo upriličilo na temu "Socijalizam i religija" između isusovca A.Pavišića i socijaliste iz Trsta advokata R.Cambera. Ova diskusija je samo pridonijela tome da se od socijalizma otudje mnogi kojima je dotad bio indiferentan a društvo je uskoro zamrlo zbog nezainteresiranosti članstva.

a/ Predstavka dalmatinskom saboru kojom se traži da radnički stalež dobije pravo glasa na općinskim i saborskim izborima, Zadar 31.I 1898. N.B. Split, Zbirka plakata i HAZd, Štampe 1898.

b/ Plakat o diskusiji koja se ima održati 25.III 1898. na temu "Socijalizam i religija".HAZd

c/ Jezuita Pavišić i njegovi sastanci religiozno-socijalni, Sloboda, Zagreb 1898, 9, 12.V

d/ A.Pavissich, Socializmo e religione, Trst 1898 - NSB - Štampani stenografski zapisnik diskusije održane u Zadru.

R a z d o b l j e o d 1900. d o I s v j e t s k o g r a t a

R a z d o b l j e 1900 - 1907

68 Poslije 1898. godine zamire neko vrijeme rad socijalista u Dalmaciji na osnivanju organizacija. Nekakva kretanja ipak postoje. Zadarski tipografi proslavili su 1899. godine 25-godišnjicu postojanja svog društva, a 1900. god. izdali su proglase povodom 500-godišnjice rođenja Gutenberga. God.1900 proslavljen je 1. maja u Splitu, a 1902. prilično svečano i u Zadru. Spontanih štrajkova bilo je više, a najveći su bili štrajk radnika na izgradnji pruge u Gružu 1900. i rudara u Siveriću 1901. god. Štrajk u Gružu obuhvatio je oko 600 radnika i bio je dotad najveći štrajk u Dalmaciji.

a/ Proglasi tipografa dviju zadarskih štamparija povodom 500-godišnjice rođenja I.Gutenberga /1900/. NB Zd, Zbirka oglasa

b/ Vijest o proslavi 1. maja u Splitu 1900 godine, Sloboda, Zagreb, 1900, 9, 10.V

c/ Vijesti o proslavi 1.maja u Zadru i Splitu 1902. god. Sloboda, Zagreb 1902, 9, 8.V

d/ Vijest o štrajku radnika na izgradnji željezničke pruge u Gružu. Crvena Hrvatska, Dubrovnik 1900, 17, 28.IV

69 Od 1900. godine počela je akcija na osnivanju socijal-demokratske stranke u Dalmaciji. Nakon kongresa slovenskih socijalista u Trstu slovenski i hrvatski socijalisti iniciraju akciju u Dalmaciji, ali ne ostaju po strani ni talijanski socijalisti iz Trsta. Već od 1901. god. pojavljuju se vijesti u zagrebačkoj socijalističkoj štampi o nastojanjima oko stvaranja socijalističke organizacije sa centrom u Zadru.

a/ Dopis iz Zadra o namjeri da se u Zadru osnuje radničko socijalističko društvo, Sloboda, Zagreb 1901, 17, 12.IX

b/ Dopis iz Zadra o akciji na stvaranju socijalističke centrale za cijelu Dalmaciju u Zadru, Sloboda, Zagreb 1902, 16, 14.

VIII.

70 Međutim, središte socijalističkog radničkog pokreta postao je Split, najjači privredni centar Dalmacije. U njemu je 9.XI 1902, uz sudjelovanje predstavnika iz drugih mjesta Dalmacije i hrvatskih, slovenskih i talijanskih delegata /Bukšeg, Linhart, Pittoni/ održan osnivački kongres Socijal-demokratske stranke Dalmacije. Od tada, premda uz česte prekide i zastoje u radu pri čemu se organizacija stranke uglavnom svodila na Split, Socijal-demokratska stranka Dalmacije postaje slab, ali ipak prisutan element političke strukture Dalmacije.

a/ Izvještaj Kotarskog poglavarstva u Zadru Namjesništvu o skupštini socijalista i izboru delegata za kongres koji se ima održati u Splitu, Zadar 5.XI 1902. HAZd, PSN br.5388 XI/2-1, 1902.

b/ Konstituiranje socijalne demokracije u Dalmaciji, Slobodna rieč, Zagreb 1902, 2, 15.XI

71 Na osnivačkom kongresu je izabran Politički odbor kao rukovodeće tijelo Socijal-demokratske stranke Dalmacije. Uz starije socijaliste - F.Pazinovića, J.Gabrića i dr. - u pokretu se javljaju nove ličnosti - I.Šnajder, T.Rosandić, A.Prkušić. Među njima se kao najaktivnija ličnost, koja do 1914 god. /uz prekid od 1905-1908/ dominira pokretom, ističe tipograf Jerko Dorbić. On je agitator i glavni suradnik socijalističkih listova koji od tada izlaze u Dalmaciji. Već od studenog 1902 god. on u zagrebačkom socijalističkom listu "Slobodna rieč" otvara posebnu rubriku "Dalmatinski glasnik" koja postoji dok nije 1903. god. pokrenut "Socialista", glasilo dalmatinske socijalne demokracije. U to vrijeme socijalisti organiziraju u pojedinim mjestima Saveze među radnicima u koje ulaze radnici bez obzira na struku. Istovremeno pod njihovim utjecajem nastaju, uz dotad jedinu tipografsku, prve strukovne organizacije /sindikati/ koje okupljaju radnike pojedinih struka i koje ulaze u pojedine sindikalne organizacije Austrije.

a/ Fotografija J.Dorbića iz kasnijeg vremena.

b/ "Dalmatinski vjesnik" s vijestima o osnivanju Saveza među radnicima u Dubrovniku, Splitu i Šibeniku /u Zadru postoji od ranije/, o stvaranju strukovnih organizacija i agitaciji J. Dorbića. Slobodna rieč, Zagreb 1903, 7, 2.IV.

c/ Pravila Saveza među radnicima u Šibeniku i okolici, Zadar 1903. HAZd

d/ Socialista, Trst 1903, 1, 22.V - Ovo glasilo dalmatinskih socijalista izlazilo je od 1903 do 1905 god. HAZd

72 Od 1903. godine proslave 1. maja u Dalmaciji su redovite i sve više se širi broj mjesta u kojima se slavi i u kojima radnici tog dana obustavljaju rad.

a/ Vila Ana, fotografija iz 1960. god. - Izletišta Vila Ana bilo je omiljeno mjesto gdje su se sastajali splitski socijalisti 1. maja.

b/ Vijesti o proslavi 1. maja 1900 god. u Zadru, Dubrovniku, Šibeniku i Splitu. Slobodna rieč, Zagreb 1903, 9, 8.V.

c/ 1. svibnja 1903 - Primo maggio 1903, Trst 1903, 1, 25.IV - Godine 1903. štampan je posebni list u povodu praznika 1.maja. NSB

73 Inicijativom centrale Socijal-demokratske stranke Austrije u Beču održana je 1903.god. i u Dalmaciji kampanja u prilog općeg prava glasa. Takve kampanje postaju redovita praksa i ponavljaju se u određenim razmacima. Iste godine su socijalisti s ostalim strankama sudjelovali u manifestacijama protiv Khuenovog režima u Hrvatskoj.

a/ Vijest o javnoj skupštini u prilog općeg prava glasa održanoj u Splitu 26.VII 1903, Socialista, Trst 1903, 7, 15.VIII

b/ Kopija rezolucije zadarskih socijalista u prilog općeg prava glasa, Zadar 26.VII 1903. HAZd

74 Godine 1903 i 1904 angažirala se socijalistička organizacija u nekim štrajkovima pri čemu je najaktivniji bio J.Dorbić. Štrajk konopara u Splitu trajao je nekoliko tjedana i završio je potpunim uspjehom, te je dugo istican kao uzor organiziranog i solidarnog nastupa radnika. Štrajk u Siveriću u kojem sudjeluje oko 900 rudara otpočeo je zbog izuzetno teških uvjeta rada, zloupotreba i zakidanja od strane nekih činovnika. Uza sve nastojanje J.Dorbića - koji je doputovao iz Splita kako bi organizirao rudare u štrajku i pregovorima s poslodavcima - štrajk nije završio uspjehom.

a/ Dalmatinske prilike, Slobodna rieč, Zagreb 1903, 17, 6.XI - Vijest o štrajku konopara u Splitu.

b/ Štrajk u Siveriću u Dalmaciji, Slobodna rieč, Zagreb 1904, 12, 22.VI.

75 Godine 1903. otpočela je akcija socijalista s ciljem osnivanja kooperativa, proizvodjačkih i potrošačkih radničkih zadruga. Akcija u Zadru nije donijela rezultata. U Splitu je osnovana postolarska potrošačko-proizvodna zadruga, ali je ubrzo propala zbog bojkota proizvodjača i trgovaca kožom i obućom, a isto tako je završila i druga radnička potrošačka zadruga.

a/ Plakat promicatelnog odbora Radničke potrošačke zadruge, Zadar 1903. HAZd, Štampe 1903.

b/ Pravilnik Radničke kooperative Spljeta, Split 1904, HAZd.

c/ Poziv likvidatora Roje članovima Radničke kooperative u Splitu, Split V 1905. HAZd, Štampe 1904/5.

76 Kongres socijalno-demokratske stranke u Dalmaciji, Slobodna rieč, Zagreb 1904, 3, 18.II - 17.II 1904. održan je u Splitu drugi kongres Socijal-demokratske stranke Dalmacije uz sudjelovanje predstavnika iz Splita, Dubrovnika, Omiša i Knina, na kojem su došle do izražaja teškoće s kojima se socijalistički pokret u Dalmaciji sukobljavao. I pored agitacije i stvaranja političkih i strukovnih organizacija u gotovo svim većim mjestima, lični sukobi, počeli su razjedati pokret, a par većih poraza kao što su neuspjeh štrajka u Siveriću 1904. i propast kooperative u Splitu 1905. godine doveli su do gotovo potpune imobilizacije pokreta i gašenja glasila Dorbićevim odlaskom iz Dalmacije.

77 Godine 1905-1906 boravi u Dalmaciji, nakon što je protjeran iz Zagreba i Osijeka, socijalista iz Hrvatske stolar Slavko Henč koji pokušava oživiti pokret premda je svijestan da je to moguće samo u određenim granicama. Pišući 1906. god. o radničkom pokretu u Dalmaciji, on uočava uvjetovanost opsega i značaja radničkog pokreta u pokrajini njenom industrijskom nerazvijenošću i konstatira da ekonomsku borbu vode jedino zanatski radnici, dok radništvo gotovo jedinih većih poduzeća kao što su rudnik ugljena u Siveriću i tvornice cementa u Solinu nije moguće organizirati zbog toga što ga čine nepismeni seljaci, "radnici-seljaci iz planine koji svoje gladovanje kod kuće rado zamjenjuju bud kakvom nadnicom u gradu" /S.Henč, Radnički pokret u Dalmaciji, Razredna borba, Zagreb 1906, br.1, str.21/

a/ Suvremena fotografija S.Henča.

b/ "Dalmatinski vjesnik", Slobodna rieč, Zagreb 1905, 19, 11.X - U nedostatku snaga za ponovno pokretanje glasila S. Henč je pokrenuo u zagrebačkoj Slobodnoj rieči stalnu rubriku s vijestima iz Dalmacije. Rubrika je izlazila do polovice 1906.god.

78 Godine 1905. ponovno je pokrenuta kampanja za opće pravo glasa, Akciji socijalista pridružuju se sada i građanske stranke, a u Dubrovniku one dapače i sazivaju skupštinu "pošto su vidjele da će pokret austrijskog radništva uroditi plodom"/v.br.78 b/. I proslava 1.maja 1906. imala je, kao i u čitavoj Austriji, karakter manifestacije za opće pravo glasa. Tada je u Splitu u prvomajskoj povorci prvi put pronesena kroz grad crvena zastava.

a/ Javna skupština za sveopće izborno pravo /u Splitu/, Slobodna rieč, Zagreb, 1905, 23, 9.XII

b/ Skupština za sveopće izborno pravo u Dubrovniku, Slobodna rieč, Zagreb 1905, 24, 20.XII - Na skupštini koju su organizirale građanske stranke govorio je S.Henč i to je bio prvi nastup jednog socijaliste na javnoj skupštini u Dubrovniku.

c/ Dopis iz Splita o proslavi 1.maja 1906.god. u Dalmaciji. Slobodna rieč, Zagreb 1906, 9, 9.V

d/ Fotografija povorke održane 1. maja 1906. god. u Splitu. Crvenu zastavu nosi veteran radničkog pokreta F.Pazinović. IS, Fototeka, inv.br.46

R a z d o b l j e 1907-1914.

79 U razdoblju od 1907-1914. god. radnički pokret u Dalmaciji dostiže vrhunac svog uspona, ali su njegovi razmjeri i dalje ostali veoma skromni. Dva istaknuta dalmatinska socijalista J.Dorbić i A.Seitz, objašnjavali su to 1912.god. društvenom strukturom Dalmacije. U Dalmaciji još nema modernog kapitalizma, nema modernog proletarijata, pa - po njihovom mišljenju - ni većih mogućnosti širenja socijalističke misli i socijalističkih političkih i sindikalnih organizacija. Pravi proletarijat postoji jedino u zanatu, te je malobrojan, a u velikim industrijskim postrojenjima rade seljaci koji su se zaposlili uglavnom privremeno želeći nadopuniti siromašne prihode iz poljoprivrede. Zbog toga A.Seitz konstatira da je Socijal-demokratska stranka u Dalmaciji "jošte u povoju", da politička stranka i strukovne organizacije /od kojih su "mnoge labave", "mnoge su još uvijek samo na papiru, a mnoge boluju od kronične tuberkuloze"/ postoje samo u Splitu, dok "drugamo po Dalmaciji nema socijalističke organizacije. Ima gdje gdje po nekoliko ljudi koji čitaju i koji se ispovijedaju socijalistima." U takvoj situaciji J.Dorbić smatra velikim uspjehom što su socijalisti radnike /ako ih i nisu mogli privući u radničke organizacije/ odvojili od nacionalizma i klerikalizma.

a/ J.Dorbić, Malo svijetla na radnički pokret u Dalmaciji, Slobodna rieč, Zagreb 1912, 152, 8.VII - Pored navedenih prilika, teškoćama u organiziranju radničkog pokreta u Dalmaciji pridonošila je neodređenost njegovog položaja unutar SDS Austrije. Organizaciono Dalmacija je pripadala i Talijanskoj sekciji Socijal-demokratske stranke Austrije sa sjedištem u Trstu i Jugoslaven-skoj socijal-demokratskoj stranci, sa sjedištem u Ljubljani, kojoj je plaćana i članarina. U stvari, radnički pokret u Dalma-ciji bio je prepušten sam sebi, jer je šire radničke slojeve od Trsta i Ljubljane dijelila jezična barijera, dok je Socijal-demokratska stranka Hrvatske i Slavonije bila zauzeta svojim problemima i nije imala snage koje bi mogla odvojiti za rad u Dalmaciji. "Trst nam je na štetu i zaprijeku razvoju, Ljubljana nam nije od nikakove koristi" kaže Dorbić izjavljujući: "osje-ćamo se bližim, vezanijim i upućenijim na Zagreb i Sarajevo" i smatrajući potrebnim da se pored pet postojećih socijal-demo-kratskih sekcija u Austriji osnuje i šesta, dvojezična "hrvatsko-talijanska" za Dalmaciju i eventualno Istru. U ovim se tekstovima primjećuje i izvjesni nacionalni indiferentizam. Nasuprot počecima socijalističkog radničkog pokreta u Dalmaciji, kada je u njemu prevladavao talijanski ili talijanaški element, u ovom razdoblju je polako do potpune prevlasti u pokretu došao hrvat-ski element. Pa ipak pokret zauzima principijelno negativan stav prema nacionalnoj borbi koja se u Dalmaciji vodi protiv talijan-ske povlaštene manjine i zauzima stav nacionalnog indiferentizma umjesto podrške borbi za ostvarenje nacionalnih prava hrvatske većine u Dalmaciji. U godinama pred prvi svjetski rat neki se socijalisti pak okreću prema jugoslavenskoj nacionalnoj ideji.

b/ A.Seitz, Iz zemlje sunca i popova. Političke stranke u Dalmaciji, Crveni kalendar za prijestupnu godinu 1912, Zagreb. NSB

80 Na čelu političke organizacije socijaldemokratske stranke u Dal-maciji, stajao je Politički odbor, a na čelu strukovnih organi-zacija Medjustrukovni odbor, oba sa sjedištem u Splitu. Broj politički i sindikalno organiziranih radnika pred sam kraj ovog perioda može se odrediti s prilično sigurnosti. A.Seitz kaže 1912. g. da u Splitu ima oko 200 politički organiziranih članova, a sudeći prema njegovoj izjavi da drugdje ne postoji socijalis-tička organizacija možemo zaključiti da je to otprilike broj čla-nova Socijal-demokratske stranke Dalmacije /v.br.79 b/. Prema drugim izvorima /v.br. 80 a, b/ u Dalmaciji je ukupno bilo 1536

sindikalno organiziranih radnika, ali ako uzmemo u obzir izjavu A.Seitza u istom članku da su mnoge strukovne organizacije neak-tivne i da mnoge postoje samo na papiru, te konstataciju J.Dor-bića da organizacija u Siveriću /oko 500 ljudi/ u stvari ne pos-toji /v.br. 81 d/ onda možemo zaključiti da je ta cifra možda formalno tačna, ali u stvari potpuno nerealna.

a/ Radnički pokret u Dalmaciji, Crveni barjak, Šibenik 1913 17, 4.III. NBS

b/ Radnički pokret u Dubrovniku. Slobodna rieč, Zagreb, 1913, 93, 23.IV

81 Najteže je bilo organizirati radnike u velikim industrijskim postrojenjima, kao što su to bile tvornice cementa, i u rudnici-ma ugljena u Siveriću i Velušiću zbog već navedenih razloga. Ipak su socijalisti pokušavali organizirati i jedne i druge, ali bez uspjeha ili je uspjeh bio privremen kao u Siveriću gdje je organizacija jedno vrijeme brojila 500-600 članova, da je ubrzo zatim nestane.

a/ Proslava l. svibnja u Splitu, Slobodna riječ, Zagreb 1908, 54, 6.V - Radnici Solinjani u tvornici nisu prekinuli rad i slavili l. maja poput Talijana, Slavonaca i Bosanaca koji su radili u toj tvornici.

b/ Za organizaciju cementnih radnika u Solinu, Glas radnog naroda Split 1910, 27, 25.XI - Godine 1910 započela je akcija splitskih socijalista u cilju organiziranja cementnih radnika i njihovog učlanjivanja u Savez cementnih radnika Austrije. NBS

c/ Štrajk u tvornici cementa u Sućurcu kraj Spljeta, Slobod-na rieč Zagreb 1914, 41, 20.II - Radnici ove nove tvornice /oko 1200 radnika/ nisu bili organizirani, te su im splitski socija-listi pomogli u formuliranju zahtjeva i sudjelovali u pregovorima s poslodavcima.

d/ J.Dorbić, Organizacija rudokopača u Siveriću, Crveni barjak, Šibenik 1913, 17, 4.III - Splitski Medjustrukovni odbor slao je funkcionere u Siverić da pomognu rudarima u štrajkovima od 1903 god. Među njima je 1911 god. boravio J.Dorbić i stvorio organizaciju u koju je bilo učlanjeno 500-600 ljudi, ali se or-ganizacija ubrzo nakon njegovog odlaska raspala. NBS i IHRPH

82 U razdoblju od 1908-1913. izlazi u Dalmaciji nekoliko socijalis-tičkih glasila, ali su sva ona kratkog vijeka i izmjenjuju se jedan za drugim, što pokazuje koliko je bila slaba materijalna baza pokreta.

a/ Suvremena fotografija D.Glumca. - Tipograf Dušan Glumac boravio je 1908-1910. u Dalmaciji, najprije u Šibeniku, gdje je stupio u dodir s tamošnjim socijalistima i pokrenuo list "Glas malog puka". Izgubivši uskoro mjesto u štampariji, prešao je u Split. Nakon demonstracija protiv Luegera protjeran je iz Dalmacije i prešao u Sarajevo.

b/ Glas malog puka. - Naslovna strana lista koji je izlazio 1908-1910, najprije u Šibeniku, a zatim u Splitu. U njemu su suradjivali i bosanski socijalisti. NBS

c/ Glas radnog naroda. Glasilo istarskih i dalmatinskih socijalista. - Naslovna strana lista koji je izlazio 1910-1911.god. u Splitu u suradnji dalmatinskih i istarskih socijalista. NBS

d/ U "Glasu radnog naroda" Istra je imala svoju stalnu rubriku koju su uređivali istarski socijalisti. Glas radnog naroda, 1910, 2, 3.VI. NBS

e/ Crveni barjak. - Izlazio je 1912-1913. god. u Šibeniku a zatim u Splitu. Zadnji broj izašao je 12.IV 1913. s izvještajem o III kongresu radničkog pokreta. Kongres je zaključio da odsada zagrebačka Slobodna rieč bude glasilo dalmatinskih socijalista. Izložen je primjerak /1912, 11, 17.IX/ s označenim mjestima koje cenzura nije propustila. HAZd

f/ Štipavac, Trst 1911, 11, 10.I - Ovaj humoristički socijalistički list izlazio je 1911.god. Štampan je u Trstu, dok je uredništvo bilo u Splitu. Njegov urednik J.Dorbić bio je glavni suradnik svih dalmatinskih socijalističkih glasila. NBS

83 Štrajkova je u ovom razdoblju bilo dosta, u njima su sudjelovale gotovo sve struke, ali ih je malo bilo vodjeno od strane strukovnih organizacija. One su se uključivale nakon što je štrajk već otpočeo. Štrajkovi su izbijali uglavnom spontano, a vodili su se u cilju smanjenja radnog vremena, povećanja nadnice i poboljšanja radnih uvjeta. Radnici u Dalmaciji bili su daleko više eksploatirani od radnika ostalih zemalja Austrije te se nisu poput ovih borili za povećanje standarda, već za održanje gole egzistencije.

a/ Tabela štrajkova 1896-1911.god.

b/ Štrajk rudokopara u Velušiću, Štrajkaš, Split 1908, 2, 20.VI. NBS

c/ Štrajk mornara u Spljetu, Slobodna rieč, Zagreb 1911, 29, 6.II

d/ Štrajk mornara "Dalmacije", Slobodna rieč, Zagreb 1911, 31, 8.II. Prvi veći štrajk pomoraca izbio je 1908 godine. U

štrajku 1911 godine štrajkali su mornari na šest brodova vezanih u splitskoj luci.

e/ Štrajkovi i bojkoti. Glas malog puka, Šibenik 1909, 27, 2.III - Socijalistička glasila su upozoravala radnike pojedinih struka u kojim se mjestima vode štrajkovi ili bojkoti poslodavaca kako ne bi i nehoteć, kao slobodna radna snaga, umanjili mogućnost uspjeha ovih akcija. NBS

f/ Proglas tipografa Biankinijeve tiskare u Zadru povodom štrajka /kolovoz-rujan 1912/. NB Zd, Zbirka oglasa

g/ Fotografija štrajkaša u toku općeg štrajka tipografa u Splitu 1913 god. IS, Fototeka, inv.br.55

84 Štrajk zidara u Splitu 1908.god. u kojem je sudjelovalo preko 600 radnika bio je jedan od najuspješnijih štrajkova u Dalmaciji, premda su vlasti prema štrajkašima istupile s dotad nevidjenom oštrinom. I on je poput štrajka konopara iz 1903.god. smatran uzorom organiziranog nastupa radnika prema poslodavcima.

a/ Štrajkaš. - Naslovna strana lista koji je u toku štrajka izdavao Savez među radnicima u Splitu. List je prestao izlaziti nakon uspješno okončanog štrajka. Izišlo je u svemu šest brojeva. NBS

b/ Kozačka surovost, Štrajkaš, Split 1908, 3, 27.VI - O napadu naoružanih žandara na grupu zidara. NBS

c/ Težacima iz Sinja, Dicma, Dugopolja, Prugova itd, Isto.- Organizatori štrajka upozoravali su seljake iz Dalmatinske Zagore da ne dolaze u Split, jer su lažne glasine koje šire poslodavci da je štrajk zidara završen. NBS

d/ Štrajk zidara, Štrajkaš, Split 1908, 4, 4.VII - Nakon uspješnih pregovora s nekim poslodavcima, kojima je postignuto smanjenje radnog vremena, povećanje nadnice za 10% i dvostruko plaćanje izvanrednih sati, list je retrospektivno mogao konstatirati da je štrajk po postupcima koje je buržoazija poduzela protiv radnika dobio "dimenzije pravog klasnog okršaja". NBS

85 Jedan dan generalnog štrajka, Slobodna rieč, Zagreb 1909, 172, 28.IX - Godine 1909. splitski socijalisti organizirali su jednodnevni generalni štrajk u znak solidarnosti s težacima koji su zahtijevali rješenje težačkog /kolonatskog/ pitanja. - Socijalisti su odmah nakon obnove pokreta 1902.god. bili pokušali organizirati splitske težake u cilju borbe za poboljšanje njihovog položaja ali su naišli na jaku protuakciju građanskih

stranaka. Medjutim, kako konstatira N.Vukojević /N.Vukojević, Socijalizam u Dalmaciji. Crveni kalendar za prostu godinu 1911. Zagreb, str.66 i 67/, taj pokušaj, pošto je ostao ograničen samo na splitsko područje i pošto se ostalo samo na pokušaju, nije imao nikakvih posljedica. Socijal-demokrati nisu imali razradjen stav o agrarnom pitanju, te su splitski težaci ubrzo postali biračka masa Hrvatske pučke napredne stranke dr. J. Smodlake. Zbog toga su se socijaldemokrati i naprednjaci često sukobljavali, ali je znalo doći do zajedničkih akcija u prilog seljaka poput ove 1909 god. Ipak su dalmatinski socijalisti smatrali da u biti agitacija medju seljacima nije njihov zadatak. /A.Seitz, Iz zemlje suca i popova. Političke stranke Dalmacije. Crveni kalendar za prijestupnu godinu 1912, Zagreb, str. 90. V. izložak br.79 b/.

- 86 Proslave 1. maja bile su u ovom razdoblju redovite i svečane.
- a/ Fotografija s prvomajske proslave 1908 god. u Splitu na kojoj je govorio E.Kristan. Veze dalmatinskih socijalista s ostalim zemljama Monarhije ogledale su se kroz posjete pojedinih rukovodilaca pokrajini. Uz rjedje posjete socijalista iz Hrvatske, E.Kristan iz Ljubljane bio je od 1906. godine čest gost u Dalmaciji.
  - b/ Izvještaj Kotarskog poglavarstva u Dubrovniku Namjesništvu o proslavi 1. maja, Dubrovnik, 5.V 1908. - Ove godine su se iz prvomajske povorke u Dubrovniku čuli uzvici "Živjela ruska revolucija!" HAZd, PSN 2315/pr.1908.
  - c/ Proglas Uprave Saveza medju radnicima u Dubrovniku s programom proslave 1. maja 1908.god. HAZd, prilog gornjem dokumentu.
  - d/ Glas malog puka, Split 1910, 17, 20.IV - Naslovna strana svečanog prvomajskog broja. NBS
  - e/ Fotografija radnika na izgradnji duhanske stanice u Vrgorcu 1. maja 1910. IS, Fototeka, inv.br.48
  - f/ Fotografija pekarskih radnika u Zadru 1. maja 1912. god. IS, Fototeka, inv.br.15.3o3.
  - g/ Izvještaj policijskog povjerenika Peršića Kotarskom poglavarstvu o proslavi 1. maja 1912. u Splitu. - Na javnoj skupštini održanoj u kazalištu pročitana je pismeni pozdrav "organizirane srpsko-hrvatske napredne srednjoškolske omladine". HAZd, PSN br.713/5-1912.

h/ Poziv na proslavu 1. maja, Crveni barjak, Split 1913, 19, 12.IV.

- 87 Dalmatinski socijalisti su od svoje prve pojave vodili borbu protiv klerikalizma. Klerikalci su bili neobično agilni u stvaranju protusocijalističkih radničkih društava na temelju ideja kršćanskog socijalizma i u teoretskom pobijanju socijalizma.
- a/ Dopis iz Dubrovnika o polemici izmedju E.Kristana i isusovaca K.Tadina i U.Talije, Slobodna rieč, Zagreb 1906, 8, 24.IV
  - b/ K.Tadin, Evolucija misli u XIX vijeku. Dubrovnik 1901. Sudrug K.Tadina, u diskusiji s E.Kristanom, U.Talija, napisao je god.1905. knjigu protiv socijalizma, dok je drugu napisao 1906. u povodu ove diskusije. NSB
  - c/ I.Andrović, Socijalizam, Zadar 1914. - Ova pozamašna knjiga uperena protiv socijalizma zapravo je niz članaka objavljenih u pravaškom listu "Hrvatska kruna" čiji je urednik bio don Ivo Prodan. NBS
  - d/ Darwin, Glas radnog naroda, Split 1910, 9, 23.VII - Socijalisti su kroz svoja glasila širili naučni pogled na svijet. NBS
  - e/ Karikatura "Prvi maj kršćanskih socijalista", Glas malog puka, Split 1910, 29.IV. NSB
  - f/ Karikatura "Socijalisti jednaki popovima". Štipavac, Trst 1911, 1, 10.I. NBS
- 88 Socijalisti su sa svojim kandidatima istupili na izborima za austrijski parlament 1907, 1910 i 1911 godine, ali bez uspjeha.
- a/ Poziv na javni izborni sastanak i obavijest o kandidaturi J.Gabrića. Glas radnog naroda, Split 1910, 6, 1.VII. NBS
  - b/ Povodom izbora 1910.god. izišlo je 2.VII izvanredno izdanje "Glasa radnog naroda" pod naslovom "Ustaša". HAZd
  - c/ Izborni listak socijalno-demokratske stranke u Dalmaciji, Split 1911. - Godine 1911 socijal-demokratska stranka je istupila na izborima s dva svoja kandidata. U izbornom kotaru Split-Dubrovnik kandidirala je J.Gabrića, a u kotaru Skradin-Tijesno i Drniš-Trogir J.Dorbića. NBS
  - d/ Na dan izbora, Split 1911. - Povodom izbora 1911 godine izdao je J.Dorbić propagandnu brošuru. NBS i HAZd
- 89 Zabave i izleti bila su sredstva koja su omogućavala upoznavanje socijalista unutar jednog grada, izmedju socijalista različitih gradova ili radnika iste struke.

a/ Tamburaški i pjevački zbor sa socijal-demokratske zabave u Splitu 1910 god. IS, Fototeka, inv.br.51

b/ Socijalističko slavlje u Šibeniku, Glas radnog naroda. Split 1910, 18, 23.IX- Ovaj izlet socijalista iz Splita u Šibenik smatran je velikom pobjedom jer je ostvaren usprkos zabrani od strane vlasti. NBS

c/ Fotografija sa sastanka grafičkih radnika okupljenih iz svih krajeva Dalmacije u Zadru 8.IX 1913. IS, Fototeka inv.br.49

90 Socijalisti su svoju djelatnost proširili i na kulturno-prosvjetno područje. "Skup socijalističke omladine" održava tečajeve za opismenjavanje, ima kazališne diletantske družine itd. Izdaju se knjige poučnog i zabavnog karaktera, u čemu opet prednjači kao izdavač i autor J.Dorbić.

a/ Crveni barjak, Šibenik 1912, 11, 17.IX, str.3 s vijestima iz Splita o "Skupu socijalističke omladine" kazališnoj diletantskoj družini, socijalističkoj glazbi, radničkom domu i dr. HAZd

b/ Radnički historijski žepni kalendar 1911, urednik i izdavač J.Dorbić, Split 1910. NBS

c/ P.Gori, Himna prvog maja. Radnički historijski žepni kalendar 1911, str.42 /prijevod s talijanskog/

d/ F.Turati, Radnička himna, Isto, str.43-45 /prijevod s talijanskog/

e/ Reklama za djelo J.Dorbića "Svestrana uputa u socijalizam" Isto.

f/ P.Gori, Prvi maj, dramska crtica u jednom činu, Split IS, 1-103-1 B

91 Dalmatinski socijalisti bili su zadojeni reformizmom II internacionale, ali su poznavali osnovna načela Marxove nauke i znali su ih jednostavno i jasno iznijeti. O tome svjedoči članak J.Dorbića "Utopistički i znanstveni socijalizam" i članak "Temeljna načela socijalističke nauke" u kojem su protumačeni pojmovi: kapitalist, buržoazija, proletarijat, klasna borba, profit, višak vrijednosti, materijalističko shvaćanje historije i dr. oba objavljena u Crvenom barjaku, Šibenik 1913, 19, 12.IV. NBS

92 Proturatna djelatnost bila je takodjer jedna od komponenata dalmatinske socijalne demokracije. Ona je sudjelovala u kampanjama koje je pokretala Socijal-demokratska stranka Austrije, ali je postupala i samoinicijativno.

a/ Proglas Političkog odbora Socijal-demokratske stranke Dalmacije 1908.god. protiv dalmatinskih zastupnika u bečkom parlamentu koji su omogućili da se izglasa prešnost prijedloga o povećanju broja vojske. HAZd, Štampe 1908.

b/ U oči rata. Lekcija događaja. Crveni barjak, Šibenik 1912, 15, 10.XII - Iz ovog se članka dađe naslutiti da je stav dalmatinskih socijalista prema načinu na koji bi socijal-demokratske stranke i II internacionala uopće trebale djelovati protiv ratnih priprema bio različit od stava većine socijal-demokratskih stranaka. Premda je najvažnija mjesta članka cenzura zaplijenila, ipak u njemu nalazimo izričitu osudu zaključaka kongresa II internacionale u Baselu /1912/ kojima je rat osuđen samo načelno, a nije dan odgovor radničkoj klasi što da radi kako bi spriječila izbijanje rata. "Socijalistička stranka - kaže se u članku - već je proglasila rat ratu - načelno. Pred postojećom pogibelji rata, vijećao je internacionalni kongres u Basileji /Baselu; N.S./, na kojemu su bili zastupani svi narodi od sviju država, i tu je morala da padne odluka što radni narod, koji slijedi krvavi barjak socijalne revolucije, mora da uradi da ga se poštedi od pokolja i gospodarske propasti. /Slijedi zaplijenjeno mjesto; N.S./ Dok Rim vijeća, Sagunto pada! To opravdava pesimizam u nama i gubimo nadu da bi barem ovoga puta Internacionala bila na visini teške svoje odgovornosti." NBS

93 III kongres radničkog pokreta Dalmacije održan je u Splitu u ožujku 1913.god. Slabosti pokreta bili su svijesni i sami organizatori kongresa, te su u toku priprema inzistirali da to ne bude kongres stranke ili kongres strukovnih organizacija, nego kongres radničkog pokreta u cjelini. Stranka i strukovne organizacije - smatrali su - preslabi su za odvojeno i samostalno djelovanje. /Potrebno razjašnjenje, Crveni barjak, Šibenik 1913, 16, 18.II/ Na kongresu je kao posebna tačka dnevnog reda bilo postavljeno pitanje spora između J.Dorbića odnosno Socijal-demokratske stranke Dalmacije i centrale u Beču, ali nije izneseno u čemu je bit spora. Lako je moguće da je spor izbio zbog nedavne osude zaključaka baselskog kongresa II internacionale o ratu, iznesene u Crvenom barjaku /v.br.92 b/. Kongres je u tom sporu stao na stranu J.Dorbića. Nakon kongresa su izbili sporovi u pokretu. Zbog toga je prestala svaka djelatnost i nije se obnovila do početka rata 1914.god. kada je zabranjen rad svih socijalističkih i radničkih organizacija.

a/ Poziv na radnički zbor i dnevni red III kongresa radničkog pokreta u Dalmaciji, Crveni barjak, Šibenik 1913, 18, 18.III HAZd

b/ III kongres radničkog pokreta u Dalmaciji, Crveni barjak, Split 1913, 19, 12.IV, str.1-4 s izvještajem o radu kongresa i kongresnim rezolucijama. NBS

Napomena: Izložena građa iz HAZd korištena je pretežno prema prilozima D.Foretića.

Nikša Stančić

S o b a IX

I s t r a

Promatrajući u cjelini politički i ekonomsko-društveni razvoj istarskog poluotoka od vremena mletačke dominacije do 1914 primijetiti ćemo nekoliko osnovnih, zakonitošću historije povezanih elemenata, koji su u većoj ili manjoj mjeri bili prisutni i značajni sve do naših dana tj. do 1943. U vrijeme mletačke dominacije prevladava kao i kasnijih godina /nakon 1797/ slavenski živalj, što čak ne taje ni suvremeni mletački izvori. Rana pojava protestantizma jača nacionalnu svijest, jer je poznata činjenica da je upravo ta nacionalna komponenta na ustuk internacionalizmu katoličke crkve i potpomagala čak unutar katoličke crkve i njenog bogoslužja glagoljicu u Istri i na obližnjim kvarnerskim otocima. U ekonomskom pogledu Istra do kraja XVIII stoljeća je eksploativni teritorij, Mlečani izvoze uz sol /iz piranskih solana/, ulje, vino i bjelutak /iz puljske okoline/ za potrebe svojih staklana u Murano, služeći se uz to i besplatnom ili veoma slabo plaćenom radnom snagom. Nakon pada Venecije za kratkotrajne francuske vladavine i u Istri /1809-1813/ i taj naš "zeleni poluotok" /kako ga nazivaju sredovjekovni izvori/ ponešto napreduje. Napoleon se čak bavio mišlju da od Pule koja početkom XIX stoljeća broji svega 600 stanovnika /nakon malaričnih epidemija koje su osobito harale u XVI stoljeću uz iseljavanje/ stvori ratnu luku, daljnji tok događaja omeo je i taj njegov plan /povlačenje iz Rusije i sve ostale posljedice do definitivnog njegovog pada/. Nakon bečkog kongresa /1815/ Istra dolazi pod političku upravu Austrije i ostaje unutar Habsburške monarhije direktno pod vlašću carskog Beča sve do raspada 1918. Uslijed ovakove političke konstelacije, a i geografskog položaja Istra od tog vremena imade i u ekonomskom a i u društvenom pogledu drugačiji razvoj nego li što su to imale takozvana banska Hrvatska i Slavonija nakon sklapanja ugarsko-hrvatske nagodbe godine 1868. Iz tih razloga je i radnički

pokret u Istri imao neke svoje specifičnosti /kao i ostali obalni pojas unutar kojeg je napose Rijeka imala opet svoj sasvim zaseban status dok je u Dalmaciji tekao razvoj manje više na sličan način kao i u Istri/, jer su prodiruće socijalističke ideje dolazile direktno iz Trsta a kasnijih godina tj. nakon godine 1907 i iz Slovenije gdje se u Ljubljani od osnivanja jugoslavenske socijaldemokratske stranke /1896/ nalazio centar povezan i sa Trstom ali i sa bečkim socijalistima. S obzirom na daljnji ekonomski razvoj, obalni pojas istarskog poluotoka pokazuje razvijeno ribarstvo i brodarstvo, dok je veoma slaba industrija započeta 70-tih godina bila ponešto razvijena u Rovinju u kome je bilo i sjedište trgovačke komore za čitavu Istru od 50-tih godina XIX stoljeća na dalje. U unutrašnjosti takozvanoj "pazinštini" bilo je a još je i danas razvijeno vinogradarstvo i voćarstvo. Posebno mjesto u ekonomskom razvoju Pule a i ostale Istre zauzimao je arsenal u Puli izgrađen sredinom XIX stoljeća /kamen temeljac položen je 1856/. Bio je to veliki proizvodni kombinat koji je ubrzo uslijed zamjernog broja zaposlenih /krajem XIX stoljeća brojio preko 2000 radnika/, postao središtem radničkog pokreta ne samo za Pulu nego i za čitavu Istru. Drugi značajan ekonomski centar a i rudarski bio je rudarski labinski basin sa rudnicima Krapnjom i Vinježom /i danas je to važan rudarski centar/. Kopanje ugljena započelo je u vrijeme mletačke dominacije, s pojačanom snagom u XIX stoljeću. Uslijed mizernih životnih i radnih uslova izbijaju od početka XX stoljeća česti i dobro organizirani štrajkovi. Kako su međjutim u Istri i dalje nacionalni problemi stajali u prvome planu to su socijalističke ideje tek postepeno prodirale iako su prva potporno-bolesnička društva radnička i obrtnička osnivana od godine 1869 i dalje /prva u Kopru i Puli/. Socijalističke organizacije i to političke javljaju se potkraj XIX stoljeća /nakon osnivanja socijaldemokratske partije Italije/ unesene preko Trsta kao jednog od značajnijih socijalističkih pokreta od kraja XIX stoljeća. Posljedica takovih gibanja bila je i pojava talijanske socijalističke i kasnije socijaldemokratske štampe u Puli /prvi takav list bio je 1900 Il Proletario-proleter/. Međjutim Jugoslavenska socijaldemokratska stranka /osnovana godine 1896/ nema sve do godine 1907 nijednu službenu organizaciju u Istri, pa su i zbog toga talijanski socijaliste sve do tog vremena potpunoma samostalno vršili svoju propagandu, koja je s vremena na vrijeme usprkos socijalističke ideologije zapadala ipak i u iredentizam prikazujući Istru kao dio talijanskog naroda, iako je i tada kao i uvijek slavenski živalj bio dominantan.

Krajem stoljeća brojila je Istra blizu 300.000 stanovnika od toga 188.052 Hrvata i Slovenaca, 89.660 Talijana /ukupno 277.712/ dok su ostalo bili Nijemci, maleni broj doseljenih Crnogoraca /u Peroju/ i drugi. Znači dakle da je oko 67% stanovništva slavensko. Od časa tj. od 1907. kada je u Puli mjeseca kolovoza iste godine osnovana organizacija jugoslavenske socijaldemokratske stranke stupa radnički pokret u Istri u novu fazu. Ubrzo nailazi na zaprijeke jer se istovremeno javljaju uz postojeće talijanske socijaldemokratske organizacije nove narodne radničke organizacije i kršćanski socijali. Narodne radničke organizacije kao takove isticale su samo nacionalni problem kao osnovni te su odbacivala svaku klasnu borbu kao takovu. Ta situacija je manje više potrajala sve do izbijanja I svjetskog rata iako su upravo Istrani na čelu s mornarima u Puli slijedivši one u Kotoru i Šibeniku bili jedni među prvima, koji su ubrzo nakon izbijanja Oktobarske revolucije započeli borbu protiv svog političkog i klasnog neprijatelja, koja je onda uz velike žrtve nastavljena i dovršena s uspjehom godine 1943.

I z l o ž e n a g r a d j a

K a s t a v

Kastav je omaleno mjestance udaljeno svega 10 kilometara od Rijeke a bio je i jeste i danas sastavni dio Istre. U njem je potkraj XIX stoljeća osnovano prvo hrvatsko radničko istarsko društvo, koje je sa stanovitim uspjehom djelovalo napose na prosvjetno-propagandnom planu.

Suvremena fotografija Kastva iz kraja XIX stoljeća

1 Oveća novinska obavijest o zabavi kastavskog "delavskog društva" u siječnju godine 1888. Zabavi je prisustvovao i poznati istarski rodoljub i političar Vjekoslav Špinčić, pa je "...zanosnim govorom čestitao društvu na dosadašnjem napredku..." Radnički glasnik, Zagreb, 1888, 3, 15.II

P u l a

Pula, taj nekad cvatući grad u vrijeme rimske dominacije /brojila je nekoliko tisuća stanovnika/ opada u srednjem vijeku, da potkraj mletačke dominacije /krajem XVIII stoljeća/ spadne na svega nekoliko stotina stanovnika. Početkom XIX stoljeća za kratke francuske dominacije Napoleon počinje podizati i Pulu, da onda nakon bečkog kongresa /1815/ nakon njenog pripojenja Austriji i Pula, polako doduše postaje vremenom sve veći i značajniji trgovačko prometni, lučki i kulturni centar Istre. Izgradnjom velikog arsenala /kamen temeljac

položen je 1856/ Pula ulazi u svoju novu fazu, svega 10 godina nakon njegovog postojanja broji grad već preko 10.000 stanovnika i poznat je pod nadimkom "grada arsenalaca". Krajem stoljeća se broj stanovništva udvostručio da početkom XX stoljeća neposredno pred I svjetski rat prekorači i brojku od 50.000 stanovnika.

Uz takove uslove počinje se i u Puli razvijati radnički i obrtnički pokret, središte je u arsenalu, osnivaju se i prva radničko-obrtnička društva, jedno među prvima godine 1869 za kojima slijede i ostala. Socijalističke ideje se unose iz Trsta dok jugoslavenska socijaldemokratska stranka sa sjedištem u Ljubljani /osnovana godine 1896/ sve do 1906 nema nikakove organizacione jedinice ni u Puli ni u drugim mjestima. Na taj način je sva napredno-socijalistička agitacija prepuštena talijanskim socijalistima, kod kojih ipak povremeno usprkos njihovom internacionalizmu izbijaju i poznate iredentističke težnje izražene u ideji da je Istra talijanska. Tek nakon godine 1907 istupaju i predstavnici jugoslavenske socijalne demokracije kojima se suprotstavljaju narodne radničke organizacije, tako da je u tome pogledu radnički pokret u Istri, kao i onaj u Dalmaciji imao svoje specifičnosti i drugačiji razvoj nego li što je to bio slučaj u banskoj Hrvatskoj i Slavoniji. Usprkos tih teškoća mlade nove napredne generacije izvojevale su punu pobjedu koja je u potpunosti onda došla i do izražaja 1943 u času kada je i Istra pripojena svojoj matici Hrvatskoj u okviru nove Jugoslavije.

- Suvremene dopisnice, Pula krajem XIX i početkom XX stoljeća. NSB
- 2 Trg u Puli sredinom XIX stoljeća, suvremena slika, A.Selb-A.Tischbein, Memorie di un viaggio nel littorale Austriaco, NBR
- 3 Polaganje temeljnog kamena za budući arsenal u Puli. Na svome putovanju kroz Lombardiju zadržao se u Trstu i Veneciji car Franjo Josip te je s caricom Elizabetom došao na jedan dan u Pulu da položi kamen temeljac za izgradnju arsenala. Svečanost je obavljena 9.XII 1856. Suvremena fotografija, Leipziger illustrierte Zeitung, Leipzig, 1857, 707, 17. I, 73
- 4 Iluminacija u Puli dne 9.XII 1856 prigodom polaganja temeljnog kamena za arsenal. Leipziger illustrierte Zeitung, Leipzig, 1857, 707, 17. I, 73
- 5 Suvremene snimke arsenala iz kraja XIX i prvog decenija XX stoljeća. Nakon što je arsenal bio izgrađen nastavljena je i izgradnja dokova, pa radionica za gradnju brodova i čamaca. Arsenal se sastojao iz dva dijela - prvi veći bio je na kopnu tu se vršilo opremanje i naoružavanje brodova, drugi manji bio je na otočiću Uljaniku, te su u tome

dijelu vršeni brodogradjevinski radovi. Oba dijela spojena su s mostom godine 1880. U arsenalu su postojale bezbrojne omanje samostalne radionice, stolarska, bravarska, pa radionica za jarbole i jedra, montažna radionica, kotlarska, kovačnica već tada s dvije dizalice, valjaonica za šipkasto željezo, ljevaonica gvožđa i metala, limarnica, omanja radionica torpeda, radionica za preciznu mehaniku, kemijski laboratorij itd. Potkraj XIX stoljeća radi u arsenalu 1912 civilnih lica i 493 vojnih, dok je taj broj samo odnoseći se na uposlenu radništvo iznosio 8000. Među arsenalskim radnicima gledajući ih po narodnosti postojale su tri skupine, njemačka - po broju najmanja ali vladajuća, talijanska - pretežno radnici stručnjaci i hrvatska najbrojnija ali i po struci i po svojim intelektualnim snagama najslabija, bili su to ponajviše seljaci iz okolnih sela. Dnevne plaće su se kretale od 2 krune do 2,80 za obične radnike, dok su stručnjaci imali nekoliko platnih razreda od 3.20 Kruna do 5.16 dnevno. Arsenal puljski bio je i ostao od prvog početka središte radničkog pokreta u Puli, no i među njegovim radnicima postojala je podvojenost jer se jedan dio priklonio talijanskim socijalistima, drugi nakon 1907 jugoslavenskim socijaldemokratima a treći narodnim radničkim organizacijama. Ta podvojenost otežavala je također jedan prirodan dalji razvoj, koji je onda ali ipak već u razdoblju između dva rata a pogotovo u vrijeme Narodno oslobodilačke borbe izvojevao pobjedu nad svim iredentističkim i nacionalističko obojenim snagama.

- 6 Novinska kraća obavijest o nemirima u arsenalu, koji su izbili zbog nekih denuncijatskih akcija. Naša sloga, Pula, 1900, 41, 10.VII
- 7 I u Puli kao i diljem čitavog današnjeg jugoslavenskog teritorija održavane su prvomajske proslave. Iz jedne kraće novinske vijesti saznajemo da je 1.V 1900, prošao mirno i da se "...Radilo.. u svim zavodima i radionicama.." Naša Sloga, Pula, 1900, 23, 4.V
- 8 Giuseppina Martinuzzi /1844-1925/, prva istarska socijalistkinja, javni i politički radnik, književnica, pjesnikinja i teoretski marksistički pisac. Izdala je nekoliko veoma zanimljivih studija Libertà e schiavitù i druge spise, a pisala je i pjesme. Vršila veliku socijalističku propagandu pa je u tome smislu održala i niz predavanja, jedno od interesantnijih bilo je održano u Puli godine 1900 pod naslovom "...narodna borba u Istri zaprieka socijalizmu". Taj svoj stav zadržala je Martinuzzieva do smrti, postavši nakon I svjetskog rata i član Komunističke partije Italije. Njezina knjižnica čuva se u rodnome mjestu u Labinu, dok se veliki dio njene rukopisne ostavštine nalazi u Naučnoj biblioteci na Rijeci. Fotografija i faksimil njenog predavanja NBR, obavijest o predavanju, Naša Sloga, Pula, 1900, 51, 14.VIII

- 9 Kako je radništvo Istre u tijesnim vezama sa radništvom u Trstu to je ono živo sudjelovalo pri poznatim velikim štrajkaškim akcijama godine 1902 izražavajući u Puli solidarnost s drugovima u Trstu. Naša Sloga, Pula, 1902, 14, 18.II
- 10 Talijanski socijaliste postaju u Istri sve aktivniji pa se javlja i talijanska socijalistička štampa, koja počinje izlaziti početkom XX stoljeća u Puli. Proletario, Pula, 1902, 50, 27.IV ŠKK
- 11 U Puli izbijaju vremenom i veći obrtničko-zanatlijski štrajkovi, između ostalih štrajkovali su i puljski zidari. Naša Sloga, Pula, 1902, 43, 6.VI, 45, 13.VI
- 12 Od godine 1869 postoji omanje obrtničko-radničko udruženje, a i radništvo arsenala osniva svoju zasebnu radničku organizaciju, nastavljanje osnivanja novih radničkih organizacija slijedi i u XX stoljeću, što nam dokazuje i dio statuta radničkog pripomoćnog društva u Puli iz godine 1906. Društvo se prvenstveno brinulo za olakšavanje radničke aprovizacije. Zbirka fragmenata raznih fondova, HAR
- 13 Raniji Il Proletario prestaje izlaziti pod tim imenom, nakon svega dvije godine postojanja, ubrzo se javlja pod novim imenom La terra d'Istria /istarska zemlja/. Iako je socijalističko pokrajinsko glasilo, zastupa vremenom i iredentističke tendencije. Jedan od urednika bio je i Josip Poduje.
- 14 Nakon osnivanja organizacije jugoslavenske socijaldemokratske stranke u Puli mjeseca kolovoza jedan od vodećih socijalista postaje Vilim Haramina.
- 15 Mnogo potpomaže pokret istarskih socijalista unutar organizacije jugoslavenske socijaldemokratske stranke Etbin Kristan /1867-1953/. Drži predavanja, agitacione zborove itd. Bio je književnik, političar i napredni umjetnički kritičar. Jedan od vodja jugoslavenske socijaldemokratske stranke i uz dr. Tumu jedan od "leadera" slovenskih socijalista. Živio neko vrijeme i u Zagrebu, nakon 1914 odlazi u SAD gdje je osnovao i Jugoslavensko republikansko udruženje /najprije je to bilo slovensko udruženje/, bio i propagator NOB-e. Osim političkih članaka pisao pripovjetke, pjesme, drame, rasprave o umjetnosti i kritike izrazito progresivne tendencije.
- 16 Opširan novinski izvještaj o javnom sastanku Narodne radničke organizacije u Puli. Sastanak je održan 29.III 1908, na njem je govorio i dr.Matko Laginja. Omnibus, Pula, 1908, 817, 31.III, 818, 1.IV; 819, 2.IV

- 17 Izvještaj o godišnjoj skupštini Narodne radničke organizacije koja je održana u Puli 5.IV 1908. Omnibus, Pula, 1908, 823, 7.IV
- 18 28.IX 1908 održana je skupština Narodne radničke organizacije u Puli, prisustvovali su i česki zastupnici narodne stranke na čelu s Klofačem i Burivalom. Tom prilikom je Klofačsa zgražanjem ustanovio da u puljskom arsenalu "...žandari nadziru radnike..." Burival je napao otvoreno socijalizam, te je naglasio, "...kako je izvor socijaldemokratske ideje, koju su propoviedali Marks, Bebel i dr... Hladna, tudja, nepristupačna i štetna nauka... za..Slavene." Omnibus, Pula, 1908, 966, 30.IX
- 19 Radništvo u Puli istupa sve organiziranije, pa je mjeseca svibnja godine 1912 izbio i generalni štrajk, povod je bio što je puljsko "...Tramwaysko društvo..htjelo isključiti sve one svoje namještenike, koji su usprkos zabrane slavili 1.svibanj..." Slobodna rieč, Zagreb, 1912, 107, 10.V
- 20 Nekoliko godina pred I svjetski rat talijanski socijaliste osjećajući sve jači pritisak i jačanje pristaša jugoslavenske socijaldemokratske stranke a i narodne radničke organizacije pokreću novi socijalistički list L'Istria socialista s pomoću kojeg šire uz socijalističke ideje i svoje iredentističke zahtjeve i težnje.

R o v i n j

Suvremene dopisnice NSB

Jedno od značajnijih trgovačkih mjesta u Istri bio je u XIX stoljeću Rovinj. Imade od 40-tih godina razvijenu industriju u odnosu na ostale istarske gradove, oveci paromlin, pa tvornicu cementa, tvornicu duhana, koja postoji i danas, tvornicu voska i ovecu staklanu. Javljaju se i radničko-obrtničke organizacije, a središte je i trgovačke komore za čitavu Istru koja tamo postoji od godine 1850. Grad broji potkraj XIX stoljeća 9522 stanovnika.

21 Veduta Rovinja sredinom XIX stoljeća A.Selb-A.Tischbein...o.c. NBR

22 Suvremeni izvještaj o neaktivnosti rovinjske trgovačke komore, La Provincia, Kopar, 1868, 14, 16.VII

23 Dva primjerka popisa radnica u rovinjskoj tvornici duhana iz prvih godina poslovanja. Original te zapisne knjige koja se vodila od prvoga dana postojanja tvornice duhana nalazi se danas u tvornici duhana u Rovinju. Krajem stoljeća radilo je u tvornici oko 300 žena radnica pod isto tako teškim radnim uslovima kao i u istovjetnim tvornicama na Rijeci, u Zagrebu i onoj u Senju osnovanoj krajem XIX stoljeća.

K r a p a n j - L a b i n

Veduta Labina sredina XIX stoljeća A.Selb-A.Tischbein..., o.c. NBR
Dopisnica Krapanj NSB

- 24 Statut bratinske rudarske blagajne u Krapnju iz godine 1875.
Rudnik u Krapnju ispod Labina poznat je iz vremena mletačke dominacije, jača eksploatacija počinje početkom XIX stoljeća, aktivno je svojim kapitalom u njem angažiran i poznati bečki bogataš Rothschild. U drugoj polovini XIX stoljeća je eksploatacija sve veća, te u njem radi potkraj stoljeća preko nekoliko stotina rudara. Životni i radni uslovi su i ovome rudniku mizerni, pa i iz toga razloga izbijaju u njem česti štrajkovi. Da se ponešto opsjeni javnost i u Krapnju je postojala bratinska blagajna, koja se za svoje članove prema postojećem pravilniku morala brinuti za slučaj bolesti, te su rudarima bile osigurane i razmjerno dobre penzije. Čini se međjutim da su to sve bila samo lijepa obećanja na papiru, jer je stvarnost bila sasama drugačija.
- 25 Nekoliko manjih novinskih obavijesti o štrajku u rudniku u Krapnju. Štrajk je izbio zbog toga "...jer im uprava nije htjela povisiti nadnice..." Naša Sloga, Pula, 1900, 20,24.IV; 25.11.V; Sloboda, Zagreb, 1900, 10, 24.V
- 26 I slijedećih godina izbijaju štrajkovi u Krapnju te su rudari ponovno zahtjevali od "...vlastnikah rudokopa, da im bar dielomice poveća siromašnu plaću.." Naša Sloga, Pula, 1902, 35, 6.V; 40, 27.V
- 27 I u Labinu kao i u ostalim manjim i većim mjestima postoje omanje obrtničko radničke organizacije kojima je bila svrha materijalno i u slučaju bolesti potpomagati radništvo. Početkom XX stoljeća tj. 1907 javlja se u Labinu na inicijativu labinskih rudara jedna nova organizacija s ciljem potpomaganja i jeftinijeg i laganijeg nabavljanja živežnih namirnica. Fragmenti raznih fondova, HAR

P i r a n

Po svojim solanama Piran je poznat i u srednjem vijeku, eksploatacija toga prirodnog morskog blaga nastavljena je za čitave mletačke dominacije, pa je u XVII stoljeću između Mlečana i Uskoka izbio i takozvani "rat za sol" la guerra del sal, jer su se Uskoci s vremena na vrijeme zalijetali sve do Pirana želeći imati i oni koristi od tog unosnog trgovačkog artikla. U XIX stoljeću su solane i dalje na glasu, osim toga se javljaju i oveci industrijska poduzeća na čelu

s tvornicom stakla, sapuna i kemijskih proizvoda. Grad broji početkom XX stoljeća 13.000 stanovnika.

Veduta Pirana sredinom XIX stoljeća A.Selb-A.Tischbein... o.c. NBR

28 Radnica u solanama s tradicionalnim slamnatim šeširom za zaštitu protiv sunca i specijalnim štapom iz mekanog drva s tablicom za vadjenje kristalizirane soli. Ponešto idealizirana slika iz sredine XIX st. u bidermajerskom stilu iz djela A.Selb-A.Tischbein..., o.c.NBR

29 Kućica solara i njeni stanovnici radnica i radnik u piranskim solanama.

30 Suvremena tvornička reklama iz početka XX stoljeća industrijske tvrtke Salvetti i drug u Piranu. Navedeni su bili vlasnici tvornice stakla, sapuna i kemijskih proizvoda.

K o p a r

Nekadašnji glavni grad mletačke Istre /Capodistria/ i u XIX pa i u XX stoljeću je znatan trgovačko privredni centar. Rano je u njem osnovano i jedno obrtničko pripomoćno društvo /1869/ koje se prvenstveno u slučaju bolesti brinulo za svoje članove.

31 Spisak nagradjenih Istrana na tršćanskoj izložbi godine 1871. Kao što je navedeno u uvodu gradske i međunarodne izložbe zauzimaju sve više maha u drugoj polovini XIX stoljeća, medju njima ne zaostaje ni Trst. Na jednoj od njegovih izložaba nastupili su istarski mladi industrijalci i obrtnici, pa su uz ostalo nagradjeni i pojedinci iz Kopra. La Provincia, Kopar, 1871, 22, 16.XI, 868-869

32 Istrani se javljaju i na drugoj izložbi u Trstu godine 1882, imena izlagača i njihove proizvode nalazimo spomenute i u katalogu, što ga je tim povodom izdao tajnik zagrebačke trgovačke komore u Zagrebu Milan Krešić. Na toj izložbi su izlagali svoje proizvode i Dalmatinci, a nastupili su i izlagači iz Hrvatske. Milan Krešić Izvješće o tršćanskoj izložbi godine 1882

33 Početkom XX stoljeća tj. godine 1904 započeli su u Kopru pregovori između predstavnika rovinjske trgovačke komore vidjenijih trgovaca koparskih i tršćanskih o mogućnosti priredjivanja jedne oveće samostalne gospodarske, pomorske, privredne i umjetničke izložbe u Kopru. Pregovori su nastavljeni i slijedećih godina, pa je izložba službeno otvorena tek mjeseca svibnja godine 1910, a trajala je do mjeseca rujna iste godine. Hrvati iz Istre ostentativno nisu izlagali na izložbi jer su u izložbenom odboru bili sami Talijani,

pa su se zbog toga potpunoma povukli. Uz izložbu na kojoj je bio zastupan znatan broj izlagača ne samo iz Istre nego i iz Austrije izdan je dobro redigiran katalog s popisom izlagača s kratkim uvodom o postanku i razvoju izložbe. Dok su na kraju kataloga bile objelodanjene veoma ukusne reklame NSB

34 Nekoliko reklama iz suvremenog kataloga koparske izložbe iz godine 1910

S o b a X

R i j e k a

Rijeka je poznati trgovački emporij u XVIII stoljeću, proglašena je slobodnom lukom početkom XVIII stoljeća pa je i taj momenat povoljno djelovao na njen dalji ekonomski razvoj. Izgradnjom prvog "žitnog puta" Karolinške ceste 20-tih godina XVIII stoljeća Rijeka je spojena sa zaleđem, pa se od tog vremena organizirano razvija trgovački promet na liniji Rijeka-Karlovac sve do Siska, odakle se s jedne strane prevozi banatsko žito na Rijeku a s Rijeke sol i ostala roba u Banat i dalje. Grad sve više jača ekonomski, postoje u njem manje više sve proizvodno-manufakturne grane, jedna od najjačih i najvećih je riječka tvornica šećera. Treba naime znati da je početkom XVIII stoljeća koncentrirana sva proizvodnja šećera na zapadnoindijskom otočju na Antilima, a kako je to otočje tada pripadalo Engleskoj, to je ona prisilila gotovo sve evropske države na kupovanje njenog šećera. Nerafinirani šećer dolazio je u Evropu i rafiniran je u engleskim rafinerijama. Ta ovisnost je razumljivo smetala, pa su zbog toga s vremenom nastale rafinerije i u ostalim državama, pa i u Austriji, gdje je upravo iz tih razloga osnovana na Rijeci 1750 navedena rafinerija šećera. Ta šećerana je bila jedno od najvećih poduzeća čitave tadašnje austrijske monarhije /podcrtala M.Despot/. Osnovali su je holandski trgovci dobivši od Marije Terezije povlasticu na 25 godina, povlastica je produžena i nakon toga je rafinerija poslovala sve do godine 1826, kada je u njoj definitivno obustavljen sav posao. U rafineriji je radilo nekoliko stotina radnika. Početkom XIX stoljeća i Rijeka je uklopljena u Napoleonove Ilirske provincije, pa se njen raniji trgovačko-prometni i privredni razvoj nastavlja i dalje. U to vrijeme je osnovana i Trgovačka komora koja onda doživljava svoju reorganizaciju i zapravo novu fazu 50-tih godina XIX stoljeća. Njen rad i djelovanje je svakako bio veoma značajan za dalji trgovački prosperitet Rijeke. Nakon što je Rijeka doživjela nekoliko

političkih metamorfoza ostavši ali ipak zapravo "corpus separatum" njen privredno društveni razvoj daljih decenija u XIX stoljeću jača; iz omalenog papirnog mlina /osnovan 20-tih godina/ nastaje veliko tvorničko poduzeće, osnovana je i tvornica duhana, tvornica strojeva, velika lučka brodogradilišta i ostala tvornička poduzeća. Rijeka broji potkraj XIX stoljeća blizu 20.000 stanovnika. Prema jednoj statistici bilo je tada zaposlenih osoba u gradu u ovome omjeru, u brodogradnji 823, u poljodjelstvu 531, u tiskarnama i sličnim zanatima 33, u metalurgiji 474, u drvoradnji i slično 283, u građevinarstvu 204, u urarstvu i zlatarstvu 43, u opskrbi 564, u odijevanju 1182, u ostalim aktivnostima i industriji 699, znači 6571 industrijskog pučanstva uz 11.313 pučanstva bez zanimanja.

U takovim prilikama razvijao se i radnički pokret na Rijeci. Prvi štrajk izbija godine 1822 u omanjoj tvornici duhana, godine 1869 izbija i prvi oveći obrtnički štrajk, komentira ga i riječki list Bilancia, te u broju 41 od 9.X 1869 čitamo slijedeće: "Prije nekoliko dana su zanatlije Rijeke, cipelari, kovači, stolari napustili radionice njihovih vlasnika riješeni da se ne vrate na posao dok im se ne odobri skraćenje radnog vremena..." Strajkovi su nastavljeni i slijedećih godina, Potkraj stoljeća počinju organiziranije istupati i tvornički radnici uz one u brodogradilištima i u luci. Javlja se i prve radničko-obrtničke organizacije od 60-tih godina na dalje, no radnički pokret kao takav sve do I svjetskog rata nije imao na Rijeci nikada onu svoju pravu političko-klasnu fizionomiju jer su bili prisutni uz nacionalno-šovinističke komponente i toliki drugi uplivi.

I z l o ž e n a g r a đ a

Suvremene dopisnice A

Poduzeća, radni uslovi i štrajkovi.

1 Tvornica papira SL-54 PPHP

Prije poduzeća, koje su osnovali Englezi Smith i Francuz Meynier, postojalo je na početku XIX stoljeća u dolini Rječine na istom mjestu na kom se i danas nalazi tvornica papira, jedno malo poduzeće koje je sagradio 1821 poznati riječki trgovac i patricij Ludovik Andrija Adamić. To poduzeće prelazi kasnijih godina u vlasništvo ranije navedenog Engleza i Francuza te nakon reorganizacije postaje ogromna tvornica s nekoliko stotinjak radnika.

Posjeduje glavnicu od 1,000.000 forinti, a njeni tvornički proizvodi su i u XIX stoljeću kao i danas priznati po čitavom svijetu.

- 2 Saborska interpelacija dr. Ante Starčevića iz godine 1881 u kojoj on skreće pažnju na činjenicu da u tvornici papira vladaju strahovite nehigijenske prilike, i "...da ljudi one okoline taj pomor pripisuju neuredjenim prostoriam u kojih one radnice posluju, i versti otrovi koja da se nalazi u nekojih conjah /podcrtao Starčević/". Interpelacija je podnesena 23.VI 1881, Saborski spisi 1881, 1724 AH
- 3 Tvornica duhana osnovana kao državno poduzeće sredinom XIX stoljeća GR. AK-15-FPHF
- 4 Štrajk radnica u tvornici duhana-akvařelirani crtež perom GR.AK.-184 U tvornici duhana kao i u tvornici papira pa kasnije osnovanoj ljuštionici riže pretežni dio zaposlenog osoblja bile su žene. U svim tim poduzećima radni uslovi su neobično teški pa zbog toga i tvorničke radnice u tvornici duhana početkom XX stoljeća štrajkuju tražeći poboljšane radne uslove. Na suvremenoj karikaturi skrećemo pažnju i na natpis Živio socijalizam dolje buržoazija
- 5 Rafinerija petroleja i ljuštionica riže, suvremena fotografija iz druge polovine XIX stoljeća kada su poduzeća i osnovana. Električar i vatrogasni odjel u ljuštionici riže. Suvremene fotografije PPHP
- 6 Novinska vijest za javnost o prilikama u riječkoj ljuštionici riže početkom XX stoljeća. Zaposleno je tada 60 žena radnica između 14 i 65 godina, radno vrijeme trajalo je od 5 ujutro do 6 sati poslijepodne. Il Lavoratore, Rijeka, 1911, 100, 11.XI NBR
- 7 Potkraj stoljeća preustrojena je nekadanja riječka tvornica strojeva u veliku tvornicu torpeda, jedinu na tadanjem teritoriju Austro-Ugarske. Na slici su prikazane lansirajuće stanice torpeda iz godine 1909, 1930 i 1935
- 8 Radništvo tvornice torpeda osim što istupa povremeno veoma organizirano tražeći bolje radne i životne uslove postižući ih i nakon većih štrajkova održava od kraja XIX stoljeća i žive veze s drugovima radnicima u Puli. Suvremeni izvještaji o drugarskoj posjeti riječkih radnika kod drugova u Puli uz zahvalu na srdačnom prijemu prigodom uspjelog izleta u Puli. L, Artiere, Rijeka, 1887, 13, 1.VI; 18, 15.VIII NBR

- 9 Spisak nekih štrajkova koji su tokom godine 1904 vođeni na Rijeci. Poimenično, mesarskih pomoćnika /15.I-10.II/, željezničara /20. IV-27.IV/ oba zbog slabih nadnica, slagara /17.VI-18.VI/ zbog nepovlasnog otpuštenja jednog druga, u tvornici bezalkoholnih pića /14.VII-15.VII/, drvodjelaca /5.VIII-5.IX/, koji su tražili sniženje radnog vremena od 10 sati na 9 sati, nakon duljih pregovora usvojeno je 9 1/2 satno radno vrijeme, i posljednji u laboratoriju Milch i Ballestra /18.X-21.X/ vođen također zbog sniženja radnog vremena *Pubblica sicurezza* 1905, br.4053 HAR. Tekst je objelodanjen kod Ante Herljevića, Dokumentacija arhivske građe o radničkom pokretu u Rijeci, *Vjesnik historijskog arhiva*, Rijeka, 1959, V, 73-74
- 10 Spisak riječkih štrajkova iz godine 1906. Svi su izbili iz solidarnosti prema štrajkašima-grijačima kod Ungaro-Croate-e. Razlozi su bili ekonomske naravi. *Pubblica sicurezza*, 1907, 1274 HAR, Herljević o.c. 84
- 11 Detaljan izvještaj o generalnom štrajku na Rijeci u kome je između ostalog rečeno i ovo "...To je već drugi generalni štrajk na Rijeci. Dok se i prvi generalni štrajk može smatrati kao groznitim probudjenjem radničke svijesti u riječkom radništvu, ovaj puta ga je izazvala borba ložioca na parobrodima "Ungaro Croate" /parobrodarskog društva/, koja bje potaknuta borbom ložioca na parobrodima austrijskog Lloyda. Dva su to najjača parobrodarska poduzeća naše monarkije, koja bivaju i po državi subvencionirana. Kao što Lloyd u Trstu, dominira Ungaro-Croata na Rijeci. Njegov je gospodarstveni upliv na Rijeci odlučan i time, što njeni dioničari spadaju među najjače riječke kapitaliste, koji su ujedno angažovani u raznim drugim riječkim poduzećima. I upravo to je glavni razlog, da se borba na Rijeci tako rekući posve logički razvila do generalnog štrajka." *Slobodna rieč*, Zagreb, 1906, 4, 21.II
- Društvene organizacije, opće stanje radničkog pokreta, zborovi i štampa
- 12 Nakon osnivanja obrtničkog udruženja na Rijeci godine 1869 stupa i obrtničko-radnički pokret Rijeke u novu organizacionu fazu. Prema sačuvanom statutu iz godine 1869 novo osnovano društvo se prvenstveno brinulo za stručnu izobrazbu članova NSB

- 13 Krajem XIX stoljeća je možda zanimljivo zabilježiti i jednu malu "anarhističku" epizodu, tjeranje tršćanskih anarhista s Rijeke i strahovanja službenih vlasti pred takovim pojedincima. Sačuvan je lični opis jednoga od tih anarhista imenom Cherubina Trente, koji je bio odaslan iz Trsta na Rijeku 10.XII 1898 *Pubblica sicurezza*, 1898, 5013 AHR
- 14 Tiskani letak radničkog udruženja na Rijeci od 31.X 1901. Radništvo Rijeke štampalo je taj letak na talijanskom, mađarskom, hrvatskom i njemačkom jeziku pa već iz njega slijedi jedna od onih značajnih komponenti koje su i u nacionalnom pogledu onemogućavale pravilan napredak i razvoj radničkog pokreta a potreban internacionalizam je još uvijek bio premalo razvijen. *Pubblica sicurezza*, 11790, 1901 AHR Herljević, o.c. 60
- 15 Oveći članak o radničkom pokretu na Rijeci u njem je naglašeno da je nažalost Rijeka "...pozorištem šovinističkih strasti" *Sloboda*, Zagreb, 1902, 8, 10.IV
- 16 Važnu ulogu u radničkom pokretu Rijeke uz obrtničko, tvorničko i brodogradilišno radništvo imali su i lučki radnici, pa su oni ubrzo postali i predmet pažnje ne samo javnosti nego i umjetnika. Nekoliko crteža, koje je izradio jedan od suvlasnika riječke tvornice papira Meynier. *Moderna galerija*, Rijeka
- 17 Godine 1883 nakon osnivanja riječkog radničkog društva pokrenut je ubrzo i radnički list *L'Operaio /Radnik/* a istovremeno izlazi i *L'Artiere /Obrtnik/*. Međutim prve socijalističke novine počinju izlaziti na Rijeci tek u prvom deceniju XX stoljeća *Il Lavoratore /Radnik/* izlazi kao tjednik od 18.XII 1909. U uvodniku prvoga broja je naglašeno da će list zastupati interese radničke klase.
- Prvomajske proslave
- 18 Na Rijeci počinju prvomajske proslave rano, radništvo je namjeravalo prvu prirediti godine 1890. Nju je međutim zabranio službenim putem tadašnji riječki gradonačelnik Giovanni Ciotta. Istovremeno je obavijestio riječkoga guvernera "da je izdao priloženi oglas o zabrani proslave prvog maja..." *Presidijalni spisi riječkog gubernija* 1890, 39/elN HAR Herljević, o.c. 44
- 19 List *Il Popolo* /izlazi na Rijeci od 1902-1920/ posvećuje gotovo od prve godine svog izlaženja posebne veoma ukusno ilustrirane brojeve, neke vrsti svibanjskih spisa proslavi 1.V *Il Popolo*, Rijeka, 1905, 1.V NBR

- 20 I na Rijeci počinje nakon godine 1907 /kao i u Istri/ organiziranje djelovati jugoslavenska i hrvatsko-slavonska socijaldemokratska partija. Nastavlja s proslavama 1. svibnja i s ostalim agitaciono-propagandnim sredstvima. 1.V 1909 je pozvao Glavni odbor riječke socijaldemokratske stranke na proslavu riječko radništvo. *Publica sicurezza*, 1909, 4122, HAR, Herljević o.c. 98
- 21 Spisak jednog radničkog komiteta za proslavu 1. svibnja godine 1911 na Rijeci, MR-XII-1900 od 1.V 1911 HAR
- 22 Svečani prvomajski broj iz godine 1911, *Il Popolo*, Rijeka, 1911, 2878, 1.V NBR
- 23 I novo pokrenuti socijalistički tjednik *Il Lavoratore* od 1909. na dalje posvećuje međunarodnom radničkom prazniku punu pažnju. Svečani broj izdan je i godine 1912. *Il Lavoratore*, Rijeka, 1912, 116, 1.V NBR

S o b a XI

G o r s k i k o t a r i H r v a t s k o P r i m o r j e

Privredni razvoj Gorskog kotara usko je povezan s Hrvatskim Primorjem i Rijekom, tako da i prva omanja manufakturna poduzeća koja su nastajala u XVIII stoljeću svoje proizvode /ponajviše staklo/ prodavaju preko Bakra i Rijeke i na Apeninski poluotok. U XIX stoljeću nakon izgradnje Lujzinske ceste /predana prometu godine 1809/ promet se povećava a nastaju i nova poduzeća na čelu s drvnom proizvodnjom u Gorskom kotaru. U pojedinim primorskim mjestima napreduje brodogradnja /Kraljevica/, dok će u Senju krajem XIX stoljeća proraditi i oveća tvornica duhana, a u Bakru u prvom deceniju XX stoljeća velika tvornica cementa. Radnički pokret kao takav pojavljuje se u okviru omanjih radničkih društava koja su manje više bila dobrotvorno-prosvjetnog karaktera, ponekad obojena i nacionalističkim tendencijama. Napredne socijalističke ideje počinju prodirati postepeno tek u XX stoljeću te se i radništvo u velikom kraljevičkom brodogradilištu Danubius kao i ono u bakarskoj tvornici cementa pridružuje socijaldemokratskim akcijama.

I z l o ž e n a g r a đ a

Suvremene fotografije s izgradnje željezničke pruge na relaciji Karlovac-Rijeka preko Gorskog kotara 1873. FMH

- 1 Tvornica drvorezbarske robe u Vrbovskom suvremena fotografija. Tvornica je osnovana 90-tih godina XIX stoljeća zapošljavala je oko 200 radnika, gotovu robu je izvozila i na Bliski Istok.

- 2 Gorsko kotarski ugljari i drvodjelci na poslu i u dnevnom životu uz prikaz njihovih šumskih nastambi. Suvremene fotografije iz kraja XIX stoljeća
- 3 Novinski izvještaj o prilikama u tvornici savijenog namještaja u Vratima u Gorskom kotaru. Tvornica je proradila godine 1887 radilo je u njoj 300-400 radnika osim toga je poduzeće zapošljavalo na dopunskim poslovima u velikom broju i okolno seljaštvo. Potkraj stoljeća počinje i ta tvornica osjećati nedostatak radne snage uslijed velikog iseljavanja iz Like i Gorskog kotara u Ameriku. *Novi list*, Rijeka, 1904, 212, 2.VIII

B a k a r

Poznat i kao luka i omanje značajno primorsko mjesto u kome potkraj XVIII stoljeća postoji jedna oveća manufaktura tekstila. U XIX stoljeću raste lučki promet, gradić broji nešto preko 2000 stanovnika u prvom deceniju XX stoljeća postoji u njem i oveća tvornica cementa. Radnička organizacija javlja se 70-tih godina pod imenom Radničko društvo sv.Križ te ono u suštini nastavlja tradiciju nekadanjih sredovjekovnih bratovština. Napredniji pokreti počinju tek pred I svjetski rat, kada i radništvo u tvornici cementa uz ostalo obrtništvo počinje pristupati u redove socijaldemokrata.

Suvremene dopisnice A

- 4 Pravila radničkog društva Sv.Križa Bakar iz godine 1879. Svrha društva je bila prvenstveno dobrotvorna. NSB
- 5 O prilikama u bakarskoj tvornici cementa /osnovana godine 1907/. Iz suvremenog novinskog izvještaja saznajemo da se radnici "...u toj tvornici izrabljuju do kostiju, a šikaniraju do krvi. Bio nadničar ili zanatlija, svi jednako trpe. K tomu dolazi još i ovo: Radnik radi n.pr.jedan ili dva sata, onda odjedared dodje k njemu priganjač, te mu naloži, da ide kući, jer da nema posla. Tako je zarada skroz nestalna." *Radnička borba*, Zagreb, 1910, 24, 16.VI
- 6 Novinska bilješka o ustrojenju krojačke strukovne organizacije u Bakru. *Radnička borba*, Zagreb, 1911, 6, 9.II
- 7 Bilješka o teškim prilikama u bakarskoj tvornici cementa. *Radnička borba*, Zagreb, 1911, 36, 7.IX
- 8 O zabrani održavanja javne radničke skupštine u Bakru. "Medjutim-umjesto javne skupštine imali smo prije podne sjednicu svih strukovnih odbora, a tih već ima tri: od krojačkog, kovinarskog i općeg radničkog saveza, a po podne držali smo dogovor..Referirao

je drug Vilim B u k š e g... Misao radničke sloge i udruženja uhvatila je u Bakru već čvrst korjen i više se neda iščupati. Ona će sve više okupljati sve patnike rada, ove potištene, izrabljene i bespravne u jednu jedinstvenu i složnu vojsku radnoga naroda, koja stupa pod crvenim barjakom, na kojem su ispisane riječi našega učitelja Karla Marksa: Radnici cijeloga svijeta, ujedinite se!" Radnička borba, Zagreb, 1911, 39, 28.IX

- 9 Omanja novinska bilješka o novo nastalim neprilikama u bakarskoj tvornici cementa Radnička borba, Zagreb, 1912, 5, 1.III
- 10 Iako dosta kasno to je ipak prva uspješna prvosvibanjska proslava održana s uspjehom i u Bakru neposredno pred I svjetski rat godine 1912. Slobodna riječ, 1912, 103, 6.V

K r a l j e v i c a

Suvremena dopisnica A

Kraljevica kao luka i brodogradilište poznata je i u XVIII stoljeću. U XIX obnavljaju brodogradilište braća Joseph i Thomas Pritschard, 70-tih godina ga preuređuje i dograđuje veletrgovac Vjenceslav Turković. Početkom XX stoljeća postoji u Kraljevici veliko brodogradilište Danubius u kome radi 750-900 radnika, pa je ono do pred I svjetski rat pomalo i značajan radnički centar. U brodogradilištu radio je neko vrijeme kao običan radnik i Maršal Jugoslavije Josip Broz Tito pa je u periodu između dva rata zahvaljujući njegovoj agitaciji i radu nakon osnivanja Komunističke Partije Jugoslavije kraljevičko brodogradilište odnosno njegovo radništvo nastavilo i s uspjehom završilo započetu borbu iz prvog decenija XX stoljeća.

Suvremena dopisnica A

- 11 O prilikama u brodogradilištu Danubius, Radnička borba, Zagreb, 1912, 8, 22.II
- 12 Detaljan izvještaj o prilikama u brodogradilištu iznesao je pred javnost Stjepan Turković početkom 1912. On je između ostalog rekao i ovo "Kad se čovjek upusti u razgovor sa ljudima, što se muče u tom paklu, gdje se i dan i noć kuluči, upravo ga jeza hvata, kada čuje, da se tu sa malim pauzama radi po 14 do 18 sati dnevno. Rad počima jutrom u 7 sati, te traje do 12 u podne, pa od 1 do 5 sati po podne... Kada ovako zamamljeni, pretežnim dijelom neorganizirani radnici dodju ovamo, onda dobivaju tek po K.3.-, 3,60, 3.80 dnevno, dok akordna zarada samo sa 30-50 postotaka premašuje nadnicu. Pošto su ovdje živežna sredstva skuplja nego li u cen-

trima, gdje se uposljuju velike mase, lahko si svaki može predstaviti, kako se tu živi kraj ovako napornog teškog rada..." Radnička borba, Zagreb, 1912, 10, 7.III

- 13 Izvještaj o radničkom dogovoru kome je u Kraljevici prisustvovalo preko 300 radnika. "Na dogovoru govorio je hrvatski i njemački drug Juraj B u k š e g iz Zagreba, te razložio svrhu organizacije i posljedice kapitalističkog izrabljivanja..." Radnička borba, Zagreb, 1912, 14, 4.IV
- 14 O teškim uvjetima rada u brodogradilištu Danubius godine 1912. Slobodna riječ, Zagreb, 1912, 120, 29.V
- 15 Ako se ima u vidu da je u Kraljevici već 70-tih godina postojalo kao i u tolikim našim manjim primorskim i istarskim mjestima radničko društvo, to nas onda s druge strane pomalo začuđuje činjenica da su prvomajske proslave, koje su započele u Hrvatskoj 90-tih godina u Primorju daleko kasnijeg datuma. Međutim ni postojeća radnička društva a ni kasniji pojedinačni socijaliste nisu bili toliko jaki da organiziraju proslavu međunarodnog radničkog blagdana, tako da je i u Kraljevici kao i u nedalekom Bakru prva prvosvibanjska proslava održana tek 1912 godine, Slobodna riječ, Zagreb, 1912, 105, 8.V

S e n j

Grad Uskoka i senjske bure, poznata luka u XVIII i XIX stoljeću, krajem XIX stoljeća posjeduje veliku državnu tvornicu duhana u kojoj je kao i u ostalim duhanskim poduzećima zaposlena gotovo isključivo ženska radna snaga. U gradu postoji od 1876 i Trgovačka komora, njeni članovi se na veliko trude da podignu senjsku kopnenu i morsku trgovinu.

Suvremena dopisnica A

Originalna grafika iz kraja XIX stoljeća AH Grafička zbirka

- 16 Suvremena novinska obavijest o postojanju "Hrvatske obrtničke zadruge u Senju", .. koja bje zasnovana a i postoji ima tomu već tri godine /od 1871/.. Društvo "obrtička zadruga" ima priličan i liep broj časopisah za pouku i zabavu kao također raznih igran, kojima se vrieme prikratiti može..." Usput napominjemo da nakon osnivanja Hrvatskog radničkog kluba u Zagrebu godine 1895.i u Senju pristaju na osnivanje jednog takovog kluba, tako

da osnovana "obrtnička zadruga" koja je možda i imala 70-tih godina i neke socijalističke tendencije biva potkraj stoljeća jednostavno pregažena od frankovačkog radničkog udruženja. Vijest o Hrvatskoj radničkoj obrtničkoj zadruzi bila je objelodanjena u Radničkom prijatelju, Zagreb, 1874, 4, 25.X

- 17 Oko osnivanja senjske Trgovačke komore vođena je pred samo njeno otvaranje žučna polemika i u senjskoj suvremenoj štampi. Radiša, Senj, 1875, 12, 20.III
- 18 Nakon godine 1876. i senjska Trgovačka komora dosta redovito izdaje svoje godišnje izvještaje koji nam daju uvid u napredak privredni i trgovački čitavog njenog okružja koje se osim na bližu okolinu Senja prostiralo sve do Gorskog kotara. Iz imenika članova komore razabiremo da su u njenom radu bili angažirani manje-više svi senjski trgovci i obrtnici. Vidi Glavni izvještaj o gospodarstvu, obrtu, trgovini i prometu u okružju senjske trgovačko-obrtničke komore za godinu 1889, Senj, 1890, 50-51
- 19 Suvremena fotografija senjske tvornice duhana i grupa radnica iste tvornice. Muzej grada Senja, Senj
- 20 Unutrašnjost senjske štamparije. Senj kao što je poznato je jedna od naših kolijevki štamparstva, prva štamparija osnovana je u XVI stoljeću, tradicija je uz prekide nastavljena i dalje, pa u njoj postoje poznate štamparije i krajem XIX i početkom XX stoljeća. Muzej grada Senja, Senj.

S o b a XII

Zaključna tema 1917-1919

Mjesec dana nakon sarajevskog atentata /28.VI 1914. ispaljeni su meci na Franju Ferdinanda i njegovu suprugu u Sarajevu/ navijestila je Austro-Ugarska dne 28.VII iste godine rat Srbiji. Dan iza toga bombardiran je Beograd, a svi daljnji ratni događaji na zapadnim i istočnim, sjevernim i južnim evropskim frontama odigrali su se dramatskom brzinom imajući svoj završetak tek nakon četirigodišnje devastacije i klanja. Bilansa ljudskih žrtava u I Svjetskom ratu bila je slijedeća, poginulo je ukupno 8 milijuna ljudi, 20 milijuna je ranjeno a "... čitavi krajevi su /bili/ opustošeni, narodne mase osiromašene i iscrpene".

Već je rečeno i ranije da je nakon izbijanja rata i u Hrvatskoj smjesta zabranjena socijaldemokratska stranka. Njena obnova počinje

1917, nakon oktobarske revolucije pokret jača sve više i u našim krajevima, dolazi do razmimoilaženja "desnice" i "lijevice" pobjeđuju posljednji koji onda i sazivaju osnivajući Kongres Ujedinjenja u Beogradu održan od 21-23.IV 1919 godine. Taj kongres "... održan je u izrazito revolucionarnoj situaciji, kada se pred silnim revolucionarnim talasom mase buržoazija brani, i kada je prisiljena da radničkoj klasi daje velike i značajne ustupke. U tom vremenu stvara se Komunistička internacionala ... Godinu dana kasnije juna 1920 godine, na kongresu u Vukovaru novoosnovana partija, dobila je ime Komunistička Partija Jugoslavije, što je odgovaralo i željama ne samo njenog članstva, već i željama revolucionarno raspoloženih masa u svim zemljama Jugoslavije."

I z l o ž e n a g r a đ a

- 1 Nije prošla ni godina dana nakon izbijanja I svjetskog rata a ekonomsko stanje i u našim krajevima bilo je zabrinjavajuće. Na groteskan način je ono prikazano na nekoliko veoma duhovitih karikatura.
  - a/ Nestašica brašna, Koprive, Zagreb, 1915, 10, 31.III
  - b/ Skupoća, Koprive, Zagreb, 1915, 10, 31.III
  - c/ Posljednja žemička, Ilustrovani list, Zagreb, 1915, 17, 24.IV, 407
  - d/ U doba oglasa, Ilustrovani list, Zagreb, 1915, 8. V, 455
  - e/ U dućanu skore budućnosti, Ilustrovani list, Zagreb, 1915, 34, 21.VIII, 816
- 2 Tokom godine 1917. i to razmjerno rano počinje buržoazija strahovati pred mogućnošću "štetnih i revolucionarnih" utjecaja iz Rusije pa u tome smislu podnosi požeška županija gradonačelniku Stjepanu Benčeviću izvještaj o revolucionarnim pojavama među radništvom, Požega 7.IV 1917, Neregistrirana građa, HIS
- 3 Aktivizacija stranke osjeća se na čitavom našem teritoriju tako i socijaldemokratska stranka u Splitu izdaje letak na hrvatskom i talijanskom jeziku uoči održavanja proslave 1.V 1917. IS
- 4 U novo pokrenutom zagrebačkom socijaldemokratskom glasilu Sloboda postoji uz ostalo kao i ranije u Slobodnoj riječi i rubrika o Dalmaciji. Iz nje saznajemo da je nakon Zagreba i u Splitu pa i u nekim drugim mjestima osnovan i "... poseban akcijoni odbor,

- a u drugo/!sic/m dalmatinskim gradovima također otpočinje akcija". Sloboda, Zagreb, 1917, 8, 23.VIII
- 5 Međutim se i u međunarodnom radničkom pokretu zbivaju velike promjene nakon pokušaja stvaranja nove Internacionale u Zimmerwaldu /Švicarska/ priprema se Internacionalna konferencija socijalista u Stockholmu, održana u ranoj jeseni godine 1917. Izaslanik i predstavnik hrvatskih socijalista bio je dr Mijo Radošević koji je tom prilikom prezentirao evropskoj javnosti jedan memorandum na engleskom jeziku u kome su bili izneseni zahtjevi jugoslavenskih socijalista. Dr Radošević prvih godina nakon rata postaje i član Komunističke Partije Jugoslavije i jedan je od hrvatskih delegata na Kongresu ujedinjenja u Beogradu, da onda kasnijih godina potpunoma prelazi u drugi tabor napuštajući svoje napredne ideološke poglede. NSB
  - 6 Na groteskan način prikazana je situacija potkraj rata u Dalmaciji. Iz čudotvornog dalmatinskog magareta nakon što je pojeo niz naredaba, oglasa i slično izlaze združni savezi, koji se tobože brinu za aprovizaciju siromašnog naroda. Sloboda, 1917, 11, 13.IX
  - 7 Krajem godine 1917. i to neposredno pred izbijanjem oktobarske revolucije šibenski mornari se jedini među prvima bune iz nacionalnih pobuda, smatrajući da jugoslavenski narodi imaju pravo na svoju samostalnost. Pobuna je bila kratkotrajna /3-4.X 1917/ i bezuspješna, o njoj je uz ostalo napisana godine 1919. i jedna zanimiva brošura. Prema mišljenju Dinka Foretića, brošuru je napisao Pero Trepov, u njoj je detaljno prikazan čitav tok pokreta. NSB
  - 8 Početkom veljače godine 1918. izbija i poznata buna mornara u Kotoru, imala je jaku socijalnu notu. Njeni akteri su bili izvedeni pred sud i nakon proglašenja osude najstrože kažnjeni. Grupa pobunjenika.
  - 9 Mornari i arsenalci u Puli su doduše štrajkali već u siječnju godine 1918. protiv rata. Taj štrajk je bio ugušen, te su u njemu kao i u kasnijoj pobuni mornara u listopadu 1918. bile isprepletene uz socijalističko-revolucionarne i nacionalne tendencije. Suvremena fotografija austro-ugarske flote u Puli, na tim brodovima su naši mornari dali opći signal za ustanak. Osim tih

- mornarskih ustanaka bilo je od 1917. i dalje i drugih spontanih pokreta, jedan među njima Zeleni kadar imao je dvije etape. U prvoj od jeseni 1917. kao spontani i neorganizirani pokret narodnih masa protiv imperijalističkog rata u drugoj fazi preraštava u socijalno-revolucionarni pokret siromašnog seljaštva, koji se oružjem u ruci bori za riješenje svojih klasnih interesa. Poznata je u to vrijeme i takozvana pobuna Jelačićevaca na Rijeci
- 10 Redovno prati sve događaje u Istri a i van nje, novo pokrenuti Hrvatski list, koji od 1915. izlazi u Puli. Jedan od njegovih urednika bio je Josip Krmpotić
  - 11 U Hrvatskom listu objelodanjeni su brojni veoma zanimivi veći i manji prilozi, revan suradnik je i naš poznati pokojni naučni radnik Mijo Mirković. Suraduje u listu i pod pseudonimima, a objelodanjuje i nepotpisane priloge. Tako je godine 1917. objelodanio i oveći prilog pod naslovom Bijeda u Istri. Na kraju priloga kaže "Oтели nam sve! I ljude i djecu, samo nam nejakе starce i žene ostavili, da ove sada puste na tako nezahvalan način umrijeti od glada. Ustrajati izdržati! Kruta ironija uz ovoljku bijedu..." Hrvatski list, Pula, 1917, 12.XII NBP
  - 12 Započete akcije i agitacije socijaldemokrata nastavljene su kroz čitavu 1918 godinu, zborovi se osim u Zagrebu održavaju i u pokrajini. Uoči prvomajske proslave godine 1918. izdan je u Splitu jedan proglas u kome se traži kompletna obustava rada. NBS
  - 13 Iste godine obavještava splitsko kotarsko poglavarstvo namjesništvo u Zadru, da je najavljena prvomajska proslava protekla u savršenom miru i redu. PSN, 1918, 1543 HAZD
  - 14 Hrvatski list kao i ranijih godina nastavlja agitacijom među radništvom, pa se i u svojim uvodnicima s vremena na vrijeme bavi radničkim pitanjem. Hrvatski list, Pula, 1918, 14.V NBP
  - 15 U drugom jednom članku čitamo i ovo: "Hrvatski list" je već u svom prvom početku zamišljen kao list radništva, kao list najšireg i najboljeg djela našeg naroda. Bilo je vremena, kad se tim radništvom nije mogao baviti, nego mogao da se takne njihovih životnih interesa, ali radništvo je ipak shvatilo značenje hrvatskog lista ... "Hrvatski list, Pula, 1918, 15.VII NBP

- 16 Veliki uvodnik posvećen je u Hrvatskom listu i Oktobarskoj revoluciji koja je i za jugoslavenske narode bila velika historijska prekretnica. Hrvatski list, Pula, 1918, 31.VIII NBP
- 17 Iz vremena Velikog Oktobra sačuvani su i crveni barjaci - označuju da je krv svih ljudi bez razlike vjere, narodnosti i plemena crvena, te da su svi ljudi braća PMH
- 18 Približavao se i kraj Austro-Ugarske monarhije a i I. svjetskog rata. i Svršetak monarhije te umjetno državno-političke mnogonarodne tvorevine duhovito je prikazan na suvremenoj karikaturi. Ilustrovani list, Zagreb, 1918, 38, 26.X, 6o8
- 19 Istoga dana, kada je Austro-Ugarska potpisala primirje, tj. 3.XI 1918. objelodanjen je u puljskom Hrvatskom listu uvodni članak pod naslovom Živela jugoslavenska republika! Hrvatski list, Pula, 1918, 3.XI NBP
- 20 Proglas političkog odbora splitskih socijalista za prikupljanje priloga s obzirom na izdavanje radničkih novina. NBS Zbirka plakata
- 21 Nekoliko brojeva splitskih Radničkih novina, počele su izlaziti 7.XII 1918, dakle svega sedam dana nakon proglašenja SHS. U novinama je zabilježena i nasilna smrt Rose Luxemburg i Karla Liebknechta, koji su u ono vrijeme bili jedni među vodećim njemačkim revolucionarnim ličnostima. Čitamo i vijesti o osamsatnom odobrenom radu, kao i o veći članak o predstojećem jugoslavenskom sastanku svih jugoslavenskih socijalista u Slavenskom Brodu. Taj sastanak je bio zabranjen, te je u posljednji čas odobren novi, koji je bio sazvan u Beogradu za dane 21-23.IV 1919. te je kao poznati Kongres Ujedinjenja ušao u našu povijest. Radničke novine, Split, 1918, 1, 7.XII; 1919, 9, 31.I; 15, 15.III NBS
- 22 Teško ekonomsko stanje na duhovit način i dalje komentira suvremeno humoristično zagrebačko novinstvo. Iskorištava ga okolno zagrebačko seljaštvo, pa krist tom prilikom ustanovljuje "Kćeri, kćeri! ja sam vodu pretvorio u vino a ti ju pretvaraš u mlijeko...!" Koprive, 1918, 6, 25.III
- 23 Uoči Kongresa Ujedinjenja svi socijaldemokratski akcioni odbori su veoma aktivni, održan je i IV pokrajinski kongres proletarijata u Splitu u ožujku 1919. Radničke novine, Split, 1919, 17, 29.III

- 24 Početkom 1919. gotovo sve naše političke stranke su prvenstveno "... zainteresirane pitanjima čiste politike, na koje po svojem odgoju i sklonostima gledaju gotovo isključivo s državnopravnoga stanovišta. Financijski, ekonomski i socijalni problemi, koji dominiraju stvarnošću, potisnuti su u pozadinu." Ustavna prava građana države SHS proglašena su 30.I 1919. Kakova su ona bila, vjerno ilustrira "bjelilo" na stranicama zagrebačkih Kopriva. Koprive, Zagreb, 1919, 20.II
- 25 Uz socijaldemokratsku novu pokrenutu štampu u Zagrebu /Sloboda, Pravda itd./ i u pokrajini niču nova glasila u Varaždinu Bratstvo. Pravednost u Sisku, Narodna volja u Slavenskoj Požegi, pa Socijalista u Osijeku i druga. Socijalista, Osijek, 1919, 1, 23.III PMH P.1.347/3
- 26 Kako se međutim približavao čas da se konačno ujedinjene napredne jugoslavenske i revolucionarne snage sastanu u Beogradu, to su i tadanje službene vlasti na čelu sa ministrom unutrašnjih djela Svetozarom Pribićevićem revno pratile svaku akciju u Zagrebu i van njega. U Zagrebu je međutim novo formirani Akcioni odbor socijaldemokratske stranke od 1917. i dalje smjesta nakon oživljavanja pokreta tražio izdavanje stranačkih glasila, a održavao je česte veće i manje sastanke. Jedan od nekadanjih "leadera" Korać u ovome času je stalno za politiku kompromisa, a već je i 1917. javno napisao u Obzoru "Mi nismo industrijalna zemlja, pa proletarski pokret kod nas ne igra onu odsudnu i vidnu ulogu kao u zemljama industrijski i kapitalistički razvijenijim. Kod nas još preteže mali obrt i sitni posjed. Naše su radne mase seljačke i maloobrtničke, a tek u trećem redu proletarske "Tu svoju politiku zastupa Korać i dalje pa nas s toga ne treba ni čuditi činjenica da ga ubrzo nalazimo i kao ministra u sastavu nove vlade. "Ljevicu" u Akcionom odboru ide međutim smjelo naprijed, te upravo zbog njenih akcija šalje Pribićević u travnju 1919. telegram tadanjem banu Palečeku u kome naglašava činjenicu da je u ožujku održana u Zagrebu"... skupština socialista demokrata levog krila i da je na toj skupštini donešen zaključak, da se pozdravi Lenjin i mađarska revolucija. "Na telegram je Paleček smjesta dogovorio izvjestivši Pribićevića, da je do daljnjeg zabranio sve socijalističke skupštine, a da sa zagrebačkog sastanka nije upućen pozdrav Lenjinu, nego samo mađarskoj revolu-

- ciji. Zemaljska vlada, Predsjedništvo, 1919, 175-1871 6-14, AH I. Josip Vidmar, Prilozi građi za historiju radničkog pokreta i KPJ 1919. godine, Arhivski vjesnik, Zagreb, 1959, sv.2, 57, 59.
- 27 Kako je u posljednji čas ministar unutrašnjih poslova Svetozar Pribićević ipak dozvolio "... obdržavanje Jugoslavenskog socijalističkog i strukovnog kongresa u Beogradu..." to su zagrebački delegati na 17.IV 1919. uputili dopis na zemaljsku vladu u Zagrebu moleći "... da redovitim putem dobe potrebne putne iskaznice..." Uz dopis bio je priložen i spisak delegata iz Zagreba, među njima se nalazio i mladi već tada napredni književnik August Cesarec /istaknuo se u velikom đlačkom štrajku 1912. te je tom prilikom objelodanio i jednu brošuru/, pa nedavno umrli publicista Slavko Cihlar i toliki drugi. Zemaljska vlada, Predsjedništvo, 1919-3366-4/1, AH, Vidmar, o.c. 79-80
- 28 Kongres Ujedinjenja zasjedao je u Beogradu od 21-23.IV 1919, njegove Odluke su odštampane, te je na prvome mjestu naglašeno osnivanje Socijalističke Radničke Partije Jugoslavije /Komunista/, koja će prvenstveno tražiti apsolutnu slobodu štampe, zbora i dogovora, najpuniju političku i pravnu jednakost svih građana bez razlike spola, aktivno i pasivno izborno pravo sa 20 godina, zaštitu nacionalnih manjina i jednu nacionalnu državu, koja će imati najširu samoupravu unutar oblasti, okruga i općina. NSB
- 29 Revolucionarni vođa i otac oktobarske revolucije Vladimir Iljič Uljanov Lenjin /1870-1924/
- 30 Grupa iz ciklusa Rad, nedavno umrlog hrvatskog kipara Roberta Jean Ivanovića /1889-1968/. U našoj umjetnosti je socijalna komponenta bilo u slikarstvu ili kiparstvu u drugoj polovini XIX i prije I svjetskog rata slabo zastupana /postoji prema podacima Matka Pejića slika zaspalog prosjaka od Nikole Mašića iz 70-tih godina, pa Kovač Dragana Melkusa i neki portreti zagrebačkih obrtnika i pokrajinskih koji su rađeni kao rezultat samodopadnosti i finansijskih sredstava nastajućeg građanstva a ne sa socijalnom tendencijom/. Među slikarima jedan od prvih, koji ubacuje tu komponentu je Ljubo Babić, a Bužan Vereš i Tomislav Krizman također surađuju s našim socijalistima i ukrašavaju njihove edicije. To više onda treba cijeliti napore tada mladoga kipara Jena, koji je izloživši godine 1917. ciklus Rad skrenuo na se i pažnju suvremene kritike, dobivši čak i pozitivnu ocjenu za ta svoja izložena djela.

a/ Nosači traverza sadra	Inv. broj 133
b/ Radnik, skica sadra	" " 136
c/ Radnik, skica sadra	" " 137
d/ Radnik, skica sadra	" " 138

Gliptoteka, Zagreb

- 31 Građansko društvo i kapitalistički sistem ostaju u versailleskoj Jugoslaviji i dalje na vlasti, pa se započeta klasna borba nastavlja, radništvo i seljaštvo je najpotlačeniji sloj, brojni štrajkovi samo su jedan od dokaza toga teškog stanja. Kako na štrajkove reagiraju eksploatatori i eksploatirani prikazuje rječito suvremena karikatura Pjer Križanića, koja govori više nego li što bismo mogli izreći nekom drugom brojnijom dokumentarnom suvremenom građom. Koprive, Zagreb, 1910, 15, 27.IV

Izbor literature uz izložbu "Počeci industrije i radničkog pokreta Hrvatske od 1848 do 1919 godine"

O p ć a d j e l a

- ČETRDESET godina borbe drvodjelskih radnika, Beograd 1955
- MARJANOVIĆ Jovan, Nastanak i razvitak radničkog pokreta u jugoslavenskim zemljama do Prvog svetskog rata, Beograd 1954
- MIRKOVIĆ Mijo, Ekonomska historija Jugoslavije, Zagreb 1958
- STRUGAR Vlado, Socijalna demokratija o nacionalnom pitanju jugoslovenskih naroda, Beograd 1956
- STRUGAR Vlado, Jugoslavenska socijaldemokratska stranka 1914-1918, Zagreb JAZU, 1963, Prilozi novijoj jugoslovenskoj historiji, knj.4
- SIDAK Jaroslav, Mirjana Gross, Igor Karaman, Dragovan Šepić Povijest hrvatskog naroda 1860-1914, Zagreb 1968
- ŽENE Hrvatske u radničkom pokretu do aprila hiljadu devetsto četrdeset prve, Zagreb 1967

H r v a t s k a

- ANDROIĆ Mirko, Iz historije radničkog pokreta u Varaždinu 1803-1920. godine. Kaj, Zagreb, 1968, 4-5, 81-85
- ARHIV historijski KPJ, Beograd, 1950, tom IV
- ARHIV zgodovinski KPJ, Beograd, 1951, tom V
- BEKIĆ Milan, Sead Saračević, Četiri rudarske generacije u području Ivančice, Golubovec, 1956

- BIKAR Fedora, Razvoj odnosa između hrvatske i srpske socijalne demokracije i pokušaji usklađivanja njihovih koncepcija o nacionalnom pitanju od 1909. do 1914. /U povodu 50-godišnjice smrti Dimitrija Tucovića/, Putovi revolucije, Zagreb, 1965, 5, 165-192
- BIKAR Fedora, Utjecaj Prve internacionale i Pariške komune na hrvatski radnički pokret putem njegove povezanosti s Ugarskom, Putovi revolucije, Zagreb, 1965, 5, 193-207
- BIKAR Fedora, Nacionalna politika hrvatske socijalne demokracije od 1902. do 1905. Jugoslovenski narodi pred prvi svjetski rat, Beograd, 1967, 29-115
- BUNTAK Franjo, Zagreb u tisuću devet stotina i sedmoj godini, Iz starog i novog Zagreba, Zagreb, 1968, 251-282
- CAZI Josip, Prva radnička društva u Hrvatskoj. Samostalni ekonomski i politički istupi /1860-1880/. Zagreb s.a.
- CAZI Josip, Počeci modernog radničkog pokreta u Hrvatskoj. Od prvih radničkih društava do osnivanja socijaldemokratske stranke /1880-1895/, Zagreb, knj.1, s.a., knj.2, 1958
- CAZI Josip, Radnički pokret Hrvatske /1860-1895/, Beograd 1962
- CECIĆ Vinko, Historija organizacije i političkih borba grafičkih radnika Hrvatske 1870-1955, Zagreb 1955
- CECIĆ Vinko, Rimokatolička crkva i radničko pitanje u Hrvatskoj 1869-1914, Zagreb 1957
- DESPOT Miroslava, Nekoliko podataka o akciji slagara Huga Gerbersa u Zagrebu godine 1877, Putovi revolucije, Zagreb, 1963, 1-2, 391-401
- DESPOT Miroslava, Nekoliko podataka o poslijeratnim publikacijama s područja ekonomske historije Hrvatske od godine 1850-1918, Putovi revolucije, Zagreb, 1964, 3-4, 266-274.
- DESPOT Miroslava, Osvrt na štampanu građu i literaturu o gospodarskoj povijesti Hrvatske od 1850. do 1918. Prilozi za ekonomsku povijest Hrvatske, Zagreb, 1967, 269-389
- DESPOT Miroslava, Nekoliko dokumenata o štrajkovima stolarskih radnika u tvornici Bothe i Ehrmann godine 1900. i 1902. u Zagrebu. /Prilog građi za povijest radničkog pokreta u Zagrebu početkom XX stoljeća/, Putovi revolucije, Zagreb, 1967, 9, 197-233

- DOBRONIĆ Lelja, Periferija Zagreba u 19.stoljeću, Iz starog i novog Zagreba, Zagreb, 1960, 271-297
- DOBRONIĆ Lelja, Radnička naselja u Zagrebu u toku devetnaestog stoljeća, Iz starog i novog Zagreba, Zagreb, 1963, 117-129
- DOBRONIĆ Lelja, Zgrade i pogoni nekih zagrebačkih tvornica devetnaestog stoljeća u očima suvremenika, Iz starog i novog Zagreba, Zagreb, 1968, 225-240
- GORNIČIĆ BRDOVAČKI J. Razvitak željeznica u Hrvatskoj do 1918. godine, građenje, organizacija i financijski odnosi, Zagreb 1952, Građa za gospodarsku povijest Hrvatske JAZU knjiga 3
- GROSS Mirjana, Socijaldemokratska stranka Hrvatske i Slavonije i narodni pokret 1903, Historijski Zbornik, Zagreb, 1954, 33-84
- GROSS Mirjana, Počeci radničkog pokreta u Zagrebu, Historijski Zbornik, Zagreb, 1955, 1-4, 1-39
- GROSS Mirjana, Socijalna demokracija prema nacionalnom pitanju u Hrvatskoj 1890-1902, Historijski Zbornik, Zagreb, 1956, 1-4, 1-29
- GROSS Mirjana, Uloga socijalne demokracije u političkom životu Hrvatske 1890-1905, Zagreb 1956 /neobjelodanjena doktorska disertacija/
- GROSS Mirjana, Borba zagrebačkih radnika za sindikate /1890-1895/ Iz starog i novog Zagreba, Zagreb, 1957, 238-265
- GROSS Mirjana, Radnički pokret u Hrvatskoj potkraj XIX stoljeća. Izabrani izvori, Zagreb 1957
- GROSS Mirjana, Socijalna demokracija u Hrvatskoj i politika novoga kursa, Radovi filozofskog fakulteta, Odsjek za povijest, Zagreb, 1959, 5-38
- GROSS Mirjana, Vladavina hrvatsko-srpske koalicije 1906-7, Beograd 1960
- GROSS Mirjana, Razvoj socijalističke ideje u Hrvatskoj 1890-1907, Putovi revolucije, Zagreb, 1965, 117-130
- IVANUSA Vilko i Franjo Petković, Rukod "Sloboda" u Varaždinu 1905-1955, Varaždin, 1955

- KARAMAN Igor, Privredni položaj hrvatsko-slavonskog područja u Habsburškoj monarhiji nakon ukidanja feudalnih odnosa /1849-1873/ Prilozi za ekonomsku povijest Hrvatske, Zagreb, 1967, 7-25
- KNAPIČ-KRHEN Cvetka, O vezama hrvatskog i srpskog radničkog pokreta u razdoblju 1894-1903. Zbornik - Srpska socijaldemokratska partija Beograd 1965, 125-129
- KNAPIČ-KRHEN Cvetka, Veze hrvatskih socijalista s međunarodnim radničkim pokretom i pokretanje prvog radničkog lista u Hrvatskoj, Putovi revolucije, Zagreb, 1965, 5, 213-218
- KNAPIČ-KRHEN Cvetka, O vezama hrvatskog i srpskog radničkog pokreta u razdoblju 1894-1903, Putovi revolucije 1966, 6, 156-159
- KNAPIČ-KRHEN Cvetka, Neki podaci o ekonomskom položaju radnika u Zagrebu 1880-1900 godine, Putovi revolucije, Zagreb, 1966, 7-8, 103-109
- LISAC Andrija, Ljubomir, Razvoj industrije papira u Zagrebu, Zagreb 1961
- MATELJAN-SPOLJARIĆ Smiljka, Iz radničkog pokreta u Zagrebu 1860. do 1914. Iz starog i novog Zagreba, 1963, 131-142
- NOVAK Mijo, Socijal-demokratska stranka Hrvatske i Slavonije i generalni štrajk, Zagreb 1951
- 85 godišnjica Sindikata grafičara Hrvatske, s.l. 1955
- OSTRIĆ Vlado, Osnivanje prve radničke stranke u Hrvatskoj. /U povodu 70-godišnjice Socijaldemokratske stranke Hrvatske i Slavonije 1894-1964/, Putovi revolucije, Zagreb 1965, 5, 141-164
- OSTRIĆ Vlado, "Radnički prijatelj" prvi radnički list u Hrvatskoj, Putovi revolucije, Zagreb, 1965, 5, 209-211
- OSTRIĆ Vlado, Pregled radova o radničkom pokretu u Hrvatskoj u doba Prve internacionale, Putovi revolucije, Zagreb, 1965, 5, 219-225
- RUNJAK Josip, Pregled radničkog pokreta u Varaždinu, Prilozi historiji Varaždina, Varaždin, 1967, 39-96
- SABOLEK Ivan, Historija rada i borbe tvornice željezničkih vozila "Janko Gredelj", Zagreb 1961

- SABOLOVIĆ Dušan, I.I. Tkalac. Njegovi ekonomsko-politički pogledi i rad 1848-1861, Zagreb 1957
- SPOMENICA /Sloga Ognjen Frica/, Zagreb 1966
- STIPETIĆ Zorica, Nastup mladog Cesarca, Putovi revolucije, Zagreb, 1966, 6, 103-108
- TIMET Tomislav, Stambena izgradnja Zagreba do 1954. godine. Ekonomsko historijska analiza, Zagreb 1961, Građa za gospodarsku povijest Hrvatske JAZU, knjiga 10
- TOMAC Elza, O primanju Socijaldemokratske stranke, Hrvatske i Slavonije u Drugu internacionalu, Putovi revolucije, Zagreb, 1966, 6, 161-167
- TOMAC Elza, Reorganizacija socijalističkih sindikata u Hrvatskoj u razdoblju 1906-1910. godine /Prilog problematici razvitka i djelovanja socijalističkog sindikalnog pokreta u Hrvatskoj do prvog svjetskog rata//Putovi revolucije, Zagreb, 1967, 9, 27-83
- VALENTIĆ Mirko, O nekim problemima Vojne Krajine u XIX stoljeću, Historijski Zbornik, Zagreb, 1964, 359-383
- S l a v o n i j a
- CAZI Josip, Vukovar u klasnoj borbi od prvih radničkih organizacija do socijalističke revolucije 1895-1941. Zagreb 1955
- GRADJA za istoriju radničkog i socijalističkog pokreta u Vojvodini 1868-1890. Izbor i objašnjenja: Dr. Josip Mirnić, Kalman Čehak, Danilo Kecić Sremski Karlovci, 1968, Građa za istoriju naroda Vojvodine, knj.4
- GRUBER Stjepan, Počeci radničkog pokreta i komunističke partije u županjskom kotaru, Županjski Zbornik, Županja, 1967, 97-101
- KARAMAN Igor, Privredni položaj Slavonije u Habsburškoj monarhiji pod nagodbenim sistemom 1868-1918, Zbornik Historijskog instituta Slavonije, Slavonski Brod, 1966, 4, 283-374
- KORDA Josip, Socijalistički pokret na selu u vinkovačkom kraju koncem XIX i početkom XX stoljeća, Zbornik Historijskog instituta Slavonije, Slavonski Brod, 1964, 2, 205-222

- KOVAČEVIĆ Ivan, Pokušaj osnivanja anarhističko-komunističke kolonije u Duboviku kraj Slavenskog Broda /1909. i 1910/ Prilozi za istoriju socijalizma, Beograd, 1963, 339-346
- KRNIĆ Zdravko, Pregled historije radničkog pokreta drvodjelaca u Slavenskom Brodu, Slavonski Brod, 1956
- LEBL Arpad, Sindikalna borba agrarnog proletarijata, Beograd 1954
- LEBL Arpad, Pokret poljoprivrednih radnika u Srijemu 1906-1907, Zbornik za društvene nauke, Novi Sad, 1957, 17, 1-26
- LEBL Arpad, Beočinska kaja, Novi Sad, 1959
- LJUBLJANOVIĆ Srećko, Radnički pokret u Fožeškoj kotlini, Slavonska Požega, 1961, knj.1 1873-1920
- MALBASA Marija, Knjižnica radničkog obrazovnog društva u Osijeku, Vjesnik bibliotekara Hrvatske, Zagreb, 1968, 1-2, 109-113
- MAŽURAN Ive, Građa o radničkom pokretu Osijeka i Slavonije, Osijek 1967, knj.1 1867-1894
- MIRNIĆ Josip-Kalman Čehak-Danilo Kecić, Građa za istoriju radničkog i socijalističkog pokreta u Vojvodini 1868-1890. Izbor i objašnjenja, Sremski Karlovci, 1968
- POKRET socijalistički u Vojvodini /1890-1919/. Dokumenti, Novi Sad 1953
- RADENIĆ Andrija, Dokumenti o socijalističkom pokretu u Sremu 1894-1908, Novi Sad 1955
- RADENIĆ ANDRIJA, Foložaj i borba seljaštva u Sremu od kraja XIX veka do 1914, Beograd 1958
- D a l m a c i j a
- 10 kolovoz 1909-1959, Solin 1959
- FIJO Oliver, Parobrodarstvo Dalmacije 1878.-1918, Djela Instituta JAZU u Zadru, Zagreb, 1962, II
- FORETIĆ Dinko, Dokumenti iz Državnog arhiva u Zadru o radničkom pokretu u Dalmaciji /1897-1898/, Arhivski Vjesnik, Zagreb, 1958, sv.1, 291-331
- FORETIĆ Dinko, Dokumenti o radničkom pokretu u Dalmaciji između 1900.-1913. godine, Arhivski Vjesnik, Zagreb, 1959, sv.2, 369-418

- FORETIĆ Dinko, Radnički pokret u Dalmaciji do kongresa Ujedinjenja, Zadarska revija, Zadar 1959, 2, 171-195
- FORETIĆ Dinko, Kratak pregled historije radničkog pokreta u Dalmaciji /1871-1919/, Zadar 1959
- FORETIĆ Dinko, Socijalistički radnički pokret u Dalmaciji posljednjih godina XIX stoljeća, Radovi Instituta JAZU u Zadru, Zadar 1960, sv.6, 5-34
- FORETIĆ Dinko, Društvene prilike u Dalmaciji pred prvi svjetski rat s osobitim obzirom na radničku klasu, Radovi Filozofskog Fakulteta u Zadru, Razdio historijski, Zadar, 1960, 1, 226-254
- JELINOVIĆ Zvonimir, Borba za jadranske pruge i njeni ekonomski ciljevi, Građa za gospodarsku povijest Hrvatske, Zagreb JAZU, 1957, 6
- KAPOVIĆ Mato, Radnički pokret u Dubrovniku /1897-1929/, Dubrovnik, 1964, 3, 1-50
- KARAMAN Igor, Privredni razvitak Dalmacije pod austrijskom upravom, Mogućnosti Split, 1965, 6, 640-661
- KURTINI Marko, Socijalno-ekonomsko stanje i pokreti naših pomoraca u XIX st. i početkom XX st. Pomorski Zbornik, povodom 20-godišnjice dana mornarice i pomorstva Jugoslavije 1942-1962, Zagreb II, 1962, 1645-1674
- MORPURGO Josip, Dalmatinska industrija cementa i njezino značenje za naše pomorstvo, Pomorski zbornik, Zadar, 1964, II, 283-301
- OBAD Stijepo, Počeci radničkog pokreta u Dubrovniku, Radovi Sveučilišta u Zagrebu - Filozofski fakultet Zadar, Razdio historije, arheologije i historije umjetnosti /2/1962/1963, Zadar 1966, sv.4, 1-24
- I s t r a
- BALOTA Mate /Mirković Mijo/, Puna je Fula, Zagreb 1954
- BEUC Ivan, Radnički pokret i socijalna demokracija u Istri do 1918. godine, Putovi revolucije, Zagreb, 1964, 3-4, 164-171
- BLAŽEKVIĆ Tatjana, Giuseppina Martinuzzi /Građa za biografiju/, Riječka revija, Rijeka, 1957, 5-6, 192-198

- FORETIĆ Dinko, Generalni štrajk radnika u Trstu u povodu štrajka Lloydovih ložača god.1902 Fomorski Zbornik povodom 20-godišnjice dana mornarice i pomorstva Jugoslavije 1942-1962, Zagreb JAZU, 1962, II, 1675-1698
- PERUŠKO Tone, Historijat "Uljanika" do 1947. god. Fomorski Zbornik, Zagreb, 1964, 2, knj.2, 413-411
- PETEJAN Jože, O ustanovitvi delavskega izobraževalnega društva u Pulju 1907. leta, Socijalistična misel, Ljubljana, 1955, 5, 228-230 /originalni tekst odštampan u Koledarju Cankarjeve družbe 1933/
- PIEMONTESE Giuseppe, Il movimento operaio a Trieste, Dalle origini alla fine della prima guerra mondiale, Udine 1961
- UJČIĆ Vitomir, "Hrvatski list" /1915-1918/, Istarski mozaik, Pula, 1967, 1-2, 49-76
- UZELAC Ilija, Raša, Zagreb 1950
- VLAČIĆ Emilio, Ekonomska struktura Istre 1918. god. /Odlomci iz veće studije/ Ekonomski odnosi u Istri 1918-1941, Istarski mozaik, Pula, 1965, 1-2, 9-19
- R i j e k a - P r i m o r j e - G o o r s k i K o t a r
- BARBALIĆ Radojica, F.Brodarstvo Rijeke kroz vjekove, Zbornik Rijeke, Zagreb 1953, 93-122
- BARBALIĆ Radojica, Historijski razvitak brodogradnje u Kraljevici od prvih početaka do konca drugog svjetskog rata, Pomorski Zbornik, Zadar, 1966, knj.4, 119-134
- BİĆANIĆ Rudolf, Važnost Rijeke u ekonomskom životu Hrvatske, Zbornik Rijeke, Zagreb, 1952, 153-180
- BOGDANIĆ Dragutin, O radničkom pokretu u Rijeci, Riječka revija, Rijeke, 1958, 2, 45-51
- HERLJEVIĆ Antun, Dokumentacija arhivske građe o radničkom pokretu u Rijeci, Vjesnik historijskog arhiva u Rijeci, Rijeke, 1959, sv.V, 7-117
- KURTINI Marko /vidi pod Dalmacija/
- LOVRENČIĆ René, Ekonomska problematika u Supilovom "Novom listu" 1903-1905, Radovi Filozofskog Fakulteta u Zagrebu, Odsjek za povijest, Zagreb, 1960, 95-122

- 1917-1919
- BENKOVIĆ Vlaho, Oktobarska revolucija i radnički pokret Dubrovnika, Dubrovnik, 1967, 4, 1-24
- BRATULIĆ Vjekoslav, Odjeci Oktobarske revolucije u Istri, Jadranski Zbornik, Rijeka-Pula, 1957, 3-31
- ČULINOVIĆ Ferdo 1918 na Jadranu, Zagreb 1951
- ČULINOVIĆ Ferdo, Odjeci oktobra u jugoslavenskim krajevima, Zagreb 1957
- FORETIĆ Dinko, Nekoliko dokumenata o pobuni mornara u Boki Kotorskoj 1918, Istoriski zapisi, Cetinje, 1954, sv.2, 364-381
- FRANJKOVIĆ Pavle, Revolucionarni narodni pokret u Lici u vrijeme propasti Austro-Ugarske monarhije i stvaranja jugoslavenske države, Arhivski Vjesnik, Zagreb, 1961-1962, 4-5, 322-335
- GRAĐA za povijest sindikalnog pokreta u Hrvatskoj za godine 1917-1918, 1920, Zagreb knj.1, 1955/6, knj.1-2
- KRIZMAN Bogdan, Građa o nemirima u Hrvatskoj na kraju g.1918, Historijski Zbornik, Zagreb, 1957, 1-4, 111-129
- STULLI Bernard, Prilozi građi o ustanku mornara u Boki Kotorskoj 1.-3. februara 1918. Arhivski Vjesnik, Zagreb, 1958, I, 174-249
- STULLI Bernard, Ustanak mornara u Boki Kotorskoj 1.-3. februara 1918, Split, 1959
- STULLI Bernard, Prilozi građi za historiju revolucionarnog pokreta mornara na našoj obali 1918. god. Arhivski Vjesnik, Zagreb, 1966, 9, 7-109
- STULLI Bernard, Novi prilozi građi za historiju revolucionarnog pokreta mornara na našoj obali 1917-1918. /I/, Arhivski Vjesnik, Zagreb, 1967, 10, 1-51
- VIDMAR Josip, Prilozi građi za povijest 1917-1918. s osobitim obzirom na razvoj radničkog pokreta i odjeke oktobarske revolucije kod nas, Arhivski Vjesnik, I, Zagreb, 1958, 11-173
- VIDMAR Josip, Prilozi građi za historiju radničkog pokreta i KPJ 1919.god., Arhivski Vjesnik, Zagreb, 1959, sv.2, 7-227

Tumač kratica

Uvodna napomena

Novinski materijal kod kojeg nije naznačena nikakova kratica nalazi se u Nacionalnoj Sveučilišnoj Biblioteci u Zagrebu. Osim toga napominjemo da su sve izložene dopisnice suvremene, i to iz kraja XIX i početka XX stoljeća.

- A = Prof.dr. Juraj Andrassy, Zagreb
AH = Arhiv Hrvatske, Zagreb
AK = Historijski Arhiv, Karlovac
GPO = Spisi Gradskog poglavarstva, Osijek
G.p.r.u. = Spisi Gradskog poglavarstva, redovna uprava Zagreb
HAO = Historijski Arhiv, Osijek
HAR = Historijski Arhiv, Rijeka
HAV = Historijski Arhiv, Varaždin
HAZ = Historijski Arhiv, Zagreb
HAZd = Historijski Arhiv, Zadar
HIS = Historijski Institut Slavonije, Slavonski Brod
IHRPH = Institut za historiju radničkog pokreta Hrvatske, Zagreb
IS = Institut za historiju radničkog pokreta, Split
M.G.R.O. = Ive Mažuran, Građa o radničkom pokretu Osijeka i Slavonije 1867-1894, Osijek 1967
MGS = Muzej Grada Splita, Split
MGZ = Muzej grada Zagreba, Zagreb
MPK = Muzej požeške kotline, Slavonska Požega
NBP = Naučna Biblioteka, Fula
NBR = Naučna biblioteka, Rijeka
NBS = Naučna biblioteka, Split
NBZd = Naučna biblioteka, Zadar
NSB = Nacionalna Sveučilišna Biblioteka, Zagreb
PMH = Povijesni Muzej Hrvatske, Zagreb
PPHP = Pomorski i Povijesni muzej Hrvatskog Primorja, Rijeka
PSN = Prezidijalni spisi Namjesništva, Zadar
SGR = Savez grafičkih radnika, građa IHRPH
SM = Muzej Srema, Sremska Mitrovica
ŠKK = Študijska knjižnica, Koper
UOZV = Unutarnji odjel zemaljske vlade, Zagreb AH
ZV = Zemaljska vlada, Predsjedništvo, AH